

ЮСУФ ШОМАНСУР

ҚОРА МАРВАРИД

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1975

Шомансур, Юсуф.

Қора марварид. Роман
санъат нашриёти, 1975. ©
248 б.

Т., Адабиёт ва

Китобхонларга шоир сифатида танилган Юсуф Шомансурнинг дастлабки йирик насрий асари «Қора марварид» романида Андижон нефть кони геологлари, оддий ишчилари ҳаёти тасвирланган. Романнинг бош қаҳрамонлари Оқила билан Ҳикмат хоҳ ўқиш-ўрганиш даврида бўлсин, хоҳ илк меҳнат фаолиятида бўлсин, хоҳ муҳаббатнинг эҳтиросли ва машаққатли курашида бўлсин — тобора ўсиб, чиқиқиб борадилар.

Шамансуров, Ю. Черный жемчуг.

Ўз 2

Ш 70303—65
352(06)—75 8—75

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 й.

ЁШЛАР ҚАЛБИ

Бундан тўрт-беш йил муқаддам биз Юсуф Шомансурнинг «Қора марварид» романининг журнал варианты хусусида баъзи мулоҳазаларни эълон қилган эдик. Адабий жамоатчилик ҳам бизнинг мулоҳазаларимизни қувватлаган эди. Асарнинг журнал вариантига нисбатан айтилган бу мулоҳазалар асосида автор романи қайта ишлади ва унинг кўп жойларини пишитди. Энг муҳими, автор ўз позициясини анча ўзгартирди ва мустаҳкамлади. Журнал вариантыда автор ва қаҳрамонлар тилида, уларнинг хатги-ҳаракатларида учраб турадиган ноаниқликлар, китобнинг умум мазмунини тўлдиришга хизмат қилмайдиган, баъзан китобхонни чалкаш ва нотўғри хулосага олиб келадиган нуқталар романининг ҳозирги текстидан олиб ташланган. Шу муносабат билан роман ҳажм жиҳатидан ҳам бир оз ихчамлашди. Асарнинг журнал вариантыдаги эстетик ва тарбиявий аҳамияти бор жойларига анча сайқал берилган. Хусусан, асар бош қаҳрамони Оқиланинг эски урф-одатларга берилган муҳитни ёриб чиқиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниши, ҳаётда мустақил қадам ташлаши, шoirлар тили билан айтганда, ўз «тақдирини ўзи яратадиган» шахс сифатида шаклланиши ишонарли қилиб кўрсатилган. Романининг бу вариантыда ёшларнинг муҳаббатига тегишли эпизодлар ҳам қайта кўриб чиқилган. Асар бош қаҳрамони Оқила кўз олдимизда кучли муҳаббат соҳибаси сифатида гавдаланади. Бу кучли муҳаббат ҳали ҳам ҳаётимизда учраб турадиган эскилик сарқити бўлмиш урф-одатлар билан кескин тўқнашади. Натижада у кўпгина кулфатларни бошидан ўтказди, изтироблар чекади. Еш қаҳрамон бошига тушган бу кулфат ва изтироблар унинг қадини бука олмайди, балки унинг иродасини

синовлардан ўтказадди, тоблайди. Мана, кулфат ва изтироблар натижасида Оқиланинг онгида пайдо бўлган хулосалар: «Қурашларда пишдим... Бундан бўйинги ҳаётимни ўзимга яраша, эл-юртга нафим тегадиган, касбимни ва олган илмимни ҳайф қилмайдиган тарзда давом эттираман». Қаҳрамон тақдири ва роман воқелигининг шу тарзда хулосалангани асарга унинг журнал вариантыдагига қараганда анча оптимистик руҳ бағишлайди.

«Қора марварид»нинг бу вариантыга бугунги ёшларимиз ҳаёти, ўй-орзулари ва турмуш ақидаларини кўрсатадиган асарлардан бири деб қараш керак.

Матёқуб ҚУШЖОНОВ

*Бу асарни азиз дўстим
Хайриддин Салоҳ хотираси-
га бағишлайман.*

Автор

МУҚАДДИМА

Тун ярмидан оғди. Чап қўлини нягига тираб, ўнг қўлида китоб ушлаганча қиз дераза олдида узоқ туриб қолди. Уйқунинг ипак қўллари унинг киприкларини бириктирарди. Қиз олмадаккина бошини енгил силкиб, мудроқни тарқатар, яна китоб билан дардлашар эди. Шу пайт эшик тиқиллади.

— Киринг, кираверинг,— деди қиз бошини кўтармай.

Эшик ҳамон тиқилларди. Қиз китобдан кўзини шартта узиб яна қайта «киринг» дейишга оғиз жуфтлаган эди, эшикнинг қулф экани «лоп этиб» эсига тушди, бориб калитни буради, буради-ю, эти жимирлаб кетди, дарров калитнинг тилини орқага айлантириб, титроқ товуш билан сўради:

— Кимсиз?

Ҳеч қандай садо чиқмади, келган одам товуш берса ҳам эшитмадим, шекилли, деди-да, қиз товушини бир парда баланд кўтарди:

— Кимсиз?

Тагин ҳеч ким жавоб бермади. Фақат девордаги осма соат бир маромда «ҳеч ким!», «ҳеч ким!» деб ўзиникини маъқулларди. Қиз бир нафас саросимада қолди, кейин у ҳам «ҳеч ким!» дея пичирлади. Калитни олиб столга иргитди. Қўлига китоб олай деб турганда яна эшик «тиқ-тиқ», «тиқ-тиқ» қилди.

Қиз ўрнидан туриши билан тагин «тақ-тақ» авжига чиқди. Шундагина у тиқиллаётган эшик эмас, дераза эканини англади.

У мушукнинг олдидаги донни чўқнётган чумчуқдек чўчинқираб кўча томонга бўйнини чўзди.

— Оқилахон, мен...— деди бевақт келган меҳмон. Таниш овоз қизнинг қулоғига хуш ёқди. Шундоқ бўлса ҳам у ўзини сиполикка олди:

— Сиз кимсиз, ахир?

Бунга жавобан меҳмон бўйнини чўзди-да, башарасини ойнага тиради, катта сўйлоқ тишини кўрсатиб илжайди.

— Оқилахон, тинч-омонмисиз?!

— Секинроқ, ҳамма уйғониб кетади,— деди қиз ҳам юзини ойнага қўйиб,— нима қилиб юрибсиз, бе-маҳалда?

— Сизни соғиниб...— деб йигит гап бошлаган эди, Оқила пешаналарини қаттиқ тириштирди:

— Секин деяпман, мунча бақирасиз!

Шивирлаб айтилган бу сўзлар йигитнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди, энди у шундай секин гапирдики, Оқила ҳеч нарса эшитмади, ҳеч нарсага тушунмади. Аммо ўзининг амри билан шунақа бўлаётгани учун ғиқ этмай тинглайверди. Охири тоқати тоқ бўлиб, қўли билан «хайр», «кетинг» деб ишора қилди. Йигитнинг эса кетгиси йўқ. У қўли билан «бу ёққа чиқинг» ишорасини қилди. «Йўқ, йўқ» деди қиз қўли ва боши билан имо қилиб. Мабодо бу суҳбатни ташқаридан биров томоша қилса, «икки соқов хўп топишибди-да» дейиши аниқ.

Оқила уйдан чиқишга кўнавермагач, йигит «зўравонлик» қилишга ўтди: бесўнақай қўллари билан деразага ёпишди, ичкарига киришга ҳаракат қилди. Оқиланинг юраги чиқиб кетди:

— Вой ўлмасам, тушинг пастга,— деб шивирлади у зуғум билан.

— Тушмайман!

— Тушмайсизми, бутун ётоқхонани бошимга кўтариб бақираман, одам йиғаман!

Ҳикмат яна деразага қаттиқ ёпишган эди, қўли сирғалиб кетди: мушт бўлганча қолган қўли келиб бир юмшоқ нарсага урилди.

— Вой, биқиним,— деган овоздан Ҳикмат ўзига келди. У қараса ўз уйда хотинининг ёнида ётибди. Бу кўрганларининг ҳаммаси туш эди! Ажабо, туш ҳам шунақа бўладими: одатда тушга ғайри табний, қўрқинч-

ли — хуллас ўнгингда кўриб уддасидан чиқиб бўлмай-
диган ҳодисалар киргувчи эди... Ҳикматнинг туши эса
туш эмас, бундан икки йил аввал бўлиб ўтган воқеа-
нинг аини такрори эди! Ажабо...

— Сизга нима бўлди,— сўради Хадича эри томон
ўгирилиб,— айтинг, нима бўлди?

— Ҳеч нарса,— жавоб берди Ҳикмат. У ҳамон ҳо-
зиргина кўрган туши таъсирида эди. Ҳамон унинг қар-
шисида Оқиланинг аччиқланган, аччиқланиши ҳуснига
ҳусн қўшиб турган қиёфаси... Қизнинг юзлари шу қа-
дар оппоқки, кўзлари ва қошлари шу қадар қоп-қора-
ки, гўё юзлари ва кўзлари «қайси биримиз гўзалмиз»
деб ҳусн талашаётгандай...

— Туринг, Ҳикмат ака, ишга кечикяпсиз,— деб
ниҳоят Хадича эрининг елкасини қаттиқроқ силкиди.

Ўйинга бор вужуди билан берилиб кетиб, тўполон
қилаётган ёш болага катта одамнинг танбеҳи таъсир
қилмагандай, Ҳикматга шу топда хотинининг сўзлари
кор қилмасди: у ҳамон ўзи билан ўзи сервар.

* * *

Ҳикматнинг Оқила билан танишуви қизиқ бўлган:
у вақтда бўйдоқ эди. Институтнинг иккинчи курсида
ўқирди. Қишлоқдан ҳар замонда майизга ёнғоқ ара-
лаштирилган посилка юбориб, кўнгил сўраб қўярди
онаизор. Ҳикмат студент ўртоқлари ичида анча юпун
кийинганидан тортинар, уларга ортиқча аралашиб-қура-
лашиб кетолмасди.

Лекин у бундан ўксимас, мук тушиб китоб ўқир,
дарс тайёрларди. Бўш вақтларида эса вокзалдан ё
бирор корхонадан озгина иш олиб чойчақа ишлаб юра-
верарди. Баъзан якшанба кунлари тўғри Чорсуга ту-
шиб борарди. «Ҳалол тирикчиликнинг нима айби бор»,
дерди ўз-ўзича пичирлаб. Шундай якшанбаларнинг би-
рида унинг қаршисида курсдоши Оқила келиб тўхтади.
Аввалроқ билганида ўзини четга олган бўларди йигит,
ўз курсдошига бу ерда кўриниш ноқулай эди.

Ҳикмат Оқила билан ўтган бир йил давомида деяр-
ли гаплашмаган эди, тўғри, бир-икки марта қизнинг
ўзи ундан конспект сўраб олган, шунда икки-уч оғиз
савол-жавоб бўлган, холос. Аммо буни курсдош билан
курсдошнинг суҳбати деб бўлмасди. Фақат Ҳикмат

эмас, кўпчилик курсдош йигитлар ҳам Оқила билан узоқроқ сўзлашишга ботинмас эдилар: қиз доим Мажид деган хушбичим йигит билан бирга юрарди, айтишларига қараганда улар болаликдан бир-бирларига унаштириб қўйилган эди.

Ҳозир Ҳикмат ёш боланинг қўлига тушган мусичадай мунғайиб қараб турарди. Оқила бу ноқулайликни йигитнинг ўзига сездирмаган ҳолда ўртадан кўтариб ташлашга ҳаракат қилди.

— Ҳикмат ака,— деди у жиддий бир оҳангда,— қўлингиз бўшми, уйда ҳашар бор эди, борсангиз, Мажид акам билан шахмат-пахмат ўйнаб қайтардингиз.

Йигит энди бир оз ўзига келди. Ёш боланинг қўлидан қутулиб дарахт шохига эсон-омон қўниб олган мусичадай тетикланди.

— Борсак бораверамиз,— деди у бошини кўтариб.— Эшик узоқми бу ердан?

Ҳикматнинг андижонча шева билан «ҳовли» ни «эшик» дейишидан Оқила беғараз кулиб қўйди.

— Унчалик узоқ эмас, Қўштутда, биласизми Қўштутни?

Ҳикмат қизнинг нима деганини англамас, «Мунча овози қурғур ёқимли, жўн гапни ҳам ғазал ўқигандай жозибали гапиради-я», деб кўнглидан ўтказар эди. Сўнг «мен эси паст нималар ўйлаяпман», деб хаёлини йиғиштириб олди-да, «Қўштутингиз қаёқда? Бошланг бўлмаса»,— деди ва Оқилага итоаткорона эргашиб йўлга тушди...

БАЛОҒАТ

БИРИНЧИ БУЛИМ

1

Қўштут маҳалласи Эски шаҳарда отнинг қашқасидек маълум. Нарӣ ёғи Сағбон, бери ёғи Ҳажмал, Эски Жўва, чап қўл тарафда қадимий Чигатой, ўнг қўл тарафда эса машҳур Хастимом даҳаси жойлашган.

Қўштут кўп замонлардан бери ажойиб гузар бўлиб келган: эрталаб Кўктераkning қаймоғи, Оқтепаниning хусайни узуми ҳам шу ерда сотилади. Носвойчи Абдураҳим пучуқнинг номини бошқа шаҳарларда ҳам тилга олишади. Тошкентни зиёрат қилишга келиб, Абдураҳим пучуқнинг носвойидан совғага бир отимгина олиб кетишни унутган меҳмонлар ўз шаҳарларига қайтгач, кашанда ошналаридан дашном еганлари бежиз эмас.

Оқилаларнинг уйи Қўштут билан Хастимом ўртасидаги жин кўчада. Маҳаллада уларнинг хонадонини тилга оладиган бўлсалар «фалончининг уйи» деб ўтиришмайди, қисқагина қилиб «Тунука томликлар» деб қўя қолишади. Авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган бу уйнинг томига бу атрофда биринчи бўлиб тунука қоқилган эди. Замонлар ўтиб ҳамма уйларнинг томи тунука кўрган бўлса ҳам, фақат Оқилаларни «Тунука томликлар» деб аташарди.

«Тунука томликлар» тўрт жон: оила бошлиғи Тўхтасин ака, унинг хотини Қаромат хола ва ёлғиз ўғил Мажид. Оқила эса... асранди қиз. Бироқ унинг асранди экани ҳамманинг эсидан чиқиб кетган. Баъзи бир «қилдан қийиқ қидирадиган» қўшни хотинлар шунга

сал шама қилгудай бўлса, Қаромат хола уларни юмма талайди.

— Унақа дема, туққанымдан аъло Оқилагинам, жонига жон пайванд қилиб боққанман, эшитдингми?

Гоҳо эса «туққандан аъло» эканини исботлаш учун Қаромат хола Оқилани қандай асраганини тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб беради:

— Худойи таоло,— деб сўз бошлайди ҳар сафар хола,— мени фарзанддан сиқмади. Етти фарзанд кўрдим. Худога минг қатла шукур. Аммо пешанам шўр экан, ўзи берган худо ўзи олди, айланай. Етти болани ерга қўйиб...— шу ерга келганда Қаромат хола дока рўмоли билан кўзларини артади, худди шуни кутиб тургандай кўз ёшлари рўмолга дув-дув тўкилади... Бироқ хола ўзини тез ўнглаб олади, ҳикоясини энди тиниқроқ овоз билан давом эттиради:

— Шафқатингдан ўргилай худо, охири раҳимни еди: ёлғизгинам Мажидни берди. Шундан кейин туғмадим, айланай. Эр-хотин шу гиргиттонгина дўмбоқнинг атрофида парвона бўлдик-қолдик...

Қаромат хола болани нима деб эркалашларигача, отасининг қанақа кўтаришларигача — ҳаммасини таъсирли қилиб сўзлаб, сўзлаб эмас сайраб кетади. Унинг сўзларини тинглаб ўтирган ҳар қандай одам шарақлаб кулиб юборади. Ҳатто ҳикоя Оқила ҳақидалигини ҳам унутади. Шунда Қаромат холанинг ўзи асл мавзуга ўтади:

— Ҳар бандани мўмин худо-таолога суюмли бўлсин экан. Қўчқордек Мажидимни қучоғлаб бошим кўкка етиб юрганимда, худо менга ойдаккина бир қиз етказди. Жума куни эди, энди намозшомни ўқийман деб турсам, маҳаллани сакратари Ҳусниддин қори кириб қолди. Тез чиқинг идорага дейди, зарур иш бор. Нақ эсим чиқиб кетаёзди, нима гап, десам айтмайди, инспектор ўлгур текширгани келганми ҳали, чала тикилган шиппакларим ўлгурни йиғиштирипам қўймовдим, жоним ҳиқилдоғимга келди-қўйди, айланай. Чиқсам эримам ўшатта эканлар. Маҳаллани казо-казолари ўтиришибди. Маниям денг, тўрга ўтказиб қўйишди, айланай. Анг-танг бўлиб турганимда, Хўжақул семизнинг ўзи тилга кирди, у бизни комиссиявуз бўлади, танийсиз, қоқиндиқ, танийсиз. Хўжақул семиз деса етти иқлим

танийди. Умрида бировга озор берган одаммас, бара-ка топкур.

Каромат холанинг Хўжақул семиз, унинг бола-чақаси, қўни-қўшниси, қариндош-уруғи таърифидаги сўзларини оғзи очилиб эшитиб ўтирган одам гап яна Оқила ҳақидалигини унутиб юборади, тагин холанинг ўзи мақсадга яқинлашади:

— Мана шу ота-онасини арвоҳи қўллагур, икки дунё-даям кам бўлмагур Хўжақул семиз нима деди денг... Силар, Тўхтасин акам оиласи тегли-тахтли одамлар-силар. Шуничунам силарга ишониб шу гўдақкинани топширсак, деди.

Шундан сўнг Каромат хола Шокир сўфининг остонасига биров бола ташлаб кетганини, Шокир сўфи уни маҳалла идорасига олиб чиққанини, Хўжақул семизнинг таклифини катта-кичик ҳамма маъқуллаганини бир дoston қилиб, қанча эшитсанг ҳам зерикмайдиган қилиб сўзлаб беради. Гап деган хола учун «деҳқончилик», деҳқон бир кафт дондан бир челак ҳосил етиштирганидек, хола битта сўздан бутун бир ҳикоя тўқиб ташлайди, қулоғига чалинган битта жумладан бир умр айтса ҳам тугамайдиган қисса яратади.

— Хўш, ундан кейин нима бўлди?— деб сўрайди суҳбатдош гапни қисқароқ қилинг деган маънода.

— Шошма, болам,— дейди хола, парво қилмай.— Шошган шайтоннинг иши, болам. Шундоқ қилиб дедсанг, шу болагинани силар тарбият қиласилар, деб қисташди маҳалла казо-казолари. Мен эримга қарадим, эрим менга қаради. Шу топда ҳалиги гўдақ чинқириб йиғлаворса бўладими. Қандоқ қилиб қўлимга олганимни билмай қобман. Сичқонни боласиданам кичкина-я, гўдақкина шўрлик нинани кўзидақкина оғзини очиб-очиб кўкрак қидиради. Ўзимам йиғладим, идорадагилар ҳам йиғлади, йиғламаган одам қолмади. Худони ишлари шунақа экан, болам...

Каромат хола Оқилани қандай тетапоя қилдиргани, Оқила касал бўлганда эри иккиси қандай куйиб-ёнгани ҳақида ярим кечага қадар гапириб беради, меҳмон кетишга ҳозирланиб калишини кийганда ҳам холанинг сўзи адо бўлмайди, то уни кўчага кузатиб эшик занжирини илмагунча гапдан тўхтамайди.

Оқила эса дунёдан беҳабар ўсди. У ўзининг бу оламда яшаётганини қачон ҳис қилдйкин? Умуман, одам боласи қачон, неча ёшида, қай ҳолатда ўзининг дунёда борлигини пайқаркин?

Ҳар ҳолда Оқила, беш ёшдамиди, олти ёшдамиди, бировдан жабр кўрган кунини эслаб қолди. Шу кундан бошлаб ўзининг дунёда борлигини, ҳатто унга кимдир азоб бериши мумкинлигини ҳис этди.

Унга азоб берган «бирова» — Мажид эди.

Бир кун Тўхтасин ака билан Каромат хола кийиниб, қўшни маҳаллага — Қилбелбоққа азага кетишди. Оқила билан Мажидни бир уйга қамаб, устидан қулф солгач, тайинлашди:

— Тўполон қилмай ўтиринглар!..

Аmmo ота-она остона ҳатлаб кўчага чиқмасдан болалар тушкур уйнинг чангини осмонга кўтаришди. Аввал тахмондан ёстиқ олиб бир-бирига роса отишди, уйнинг ичида «Қушимбоши» ўйнашди. Тўполон қилиб, наматларни йиғиб юборишди, бўйралар чувалиб кетди, уйни тутган чангдан икки боланинг тўртта қора кўзи зўрға милтиллаб кўринарди, ташқаридан кирган одам уйда бошқа ҳеч нарсани илғай олмасди.

— Оқила, — деди Мажид қандайдир болаларга хос гурур билан, — ман найзангул бўлишни биламан!

— Қани, бўлгин-чи.

— Вой, кўрмаганмисан, дадам билан бозорга борганимда кўрганман. Найзангул деган чол-чи, ёғочга косани қўйиб айлантиради, дўпписими нам урсаям йиқилиб тушмайди, коса. Урганиб олдим, қиб кўрсатайми?

— Бўпти, кўрсат.

— Э, косани ололмайман-да...

— Вой, курсини қўймаймизми?

Мажид гижинглаб бориб уйнинг нариги чеккасидаги машина курсисини келтирди, қорни билан курсига ётиб тирмашди. У тоқчадан косани олиб Оқилага узатмоқчи бўлганда, курсининг оёғи лапанглаб кетди, Мажид қўлида коса билан муккалаб йиқилди. Чинни коса ерда ётган қайроққа тегиб чил-чил синди. Косанинг сишиқ парчаларидаги чиройли олма гуллар шўх болаларнинг юзида сўнган табассумдай мунгли кўринарди.

Шу ҳодисанинг устига Каромат хола келиб қолди.

— Ким синдирди, яшшамагурлар?— деб ўдағайлади-ю, серрайиб турган Оқиланинг юз-кўзига тарсаки қўйди. Оқилад ўзини ўнглолмай қолди, йиғлай деса йиғи келадиган бир жойи тортиб қолаётгандай, бақрайганча тураверди. Мажид эса беихтиёр жилмайиб қўйди, кейин дарров табассумини йиғиштириб олди, гўё коса синдиргани учун эмас, кулгани учун калтак ейиши мумкиндай, ўзини болаларча сиполикка олди.

— Нега безраясан, қиз ўлгур, илоё қон қусиб...— хола қарғишнинг давомини нася қилиб, деразадан у ёқ-бу ёққа қараб қўйди-да, ҳали ҳам бошини эгиб турган Оқилани тепиб юборди.

— Вой-вой, ойн, ойижон...— деди қиз чалқанча ётган жойида.— Энди қимийман, энди...

— Ҳа, яшшамагур, ойн демай ўл!— хола ҳамон қаргар, ҳамон жаврарди.

Синган гардин косани қайси бозордан қанча пулга олганини, шу пулга қанча нон, қанча қанд келиши мумкинлигини гапириб саннарди. Гўё унинг бу гапларини Оқилад тушунадигандай, ё саннайверса синган косаси бутун бўлиб қоладигандай «дийдиёсини» тобора авжга чиқарарди хола.

Эшикдан Тўхтасин ака кириб келганини ҳаммадан илгари Мажид пайқади.

— Аччаломалакум,— деб бориб отасининг этагига ёпишди. Уйда бир ҳодиса бўлганини сезган ота бу гал ўғлининг ширин саломини жавобсиз қолдирди.

— Тинчликми ўзи?— сўради у ҳали ҳам нималарнидир деб пичирлаб, лаби пирпираб турган хотинидан.

Ҳар сафар Мажид билан талашиб дадасининг бўйнига осиладиган Оқилад бурчакда серрайиб турар эди, нинанинг учидай ингичка киприкларида ёш томчилари йилтирарди. У ҳозир дадамдан ҳам калтак ейман, деб ўйларди.

— Мана, еттикулчани қилган қилиғи,— деди хокандозга йиғиб қўйган коса синиқларини эрига кўрсатиб,— қаранг, яшшамагурри, шумлигинг бошининг егур...

Шу гаплардан кейин Оқилад яна ҳам ғужанак бўлиб олди, назарида, дадасининг ғадир-будир бармоқли катта-катта қўллари шапалоқ бўлиб ҳозир унинг юз-кўзига тушаётгандай эди. Холанинг ҳамон чакаги тинмасди.

— Қон қусгурри қаранг, ҳалитдан зиёни тегса...

— Учир,— деди Тўхтасин ака ҳукмрон овоз билан,— келган бало-қазо шунга урсин, отанг темирчи эмас-ку, мунча гапни чўзмасанг!

— Хаҳ, шу еттикулчани ёқлаб қолдийиз, бошингизга мрамар тош қўяди шу...

— Учир!— бу сафар аввалгидан ҳам қаттиқроқ босиб тушди Тўхтасин аканинг овози,— «еттикулча» нима деганинг!

Хола «етимча-еттикулча»ни тўлиқ айтмаган бўлса ҳам, бу гапнинг маъноси Тўхтасин аканинг жон-жонидан ўтиб кетди, бир индамади, иккинчи сафар хотинини силтаб ташлади. Шундан кейин Қаромат хола тинчиди. Ўттиз йилдан бери турмуш қуриб келаётган бу эр-хотиннинг бир-бирларига сир-асрори маълум, хотиннинг гапи эрининг энсасини қотирса, у керагида машинасига тормоз бериб, шартта тўхтатиб оладиган уста шофёрдек Қаромат холанинг сўзини тўхтатиб қоларди. Бундай вақтларда эгасининг хоҳиши билан ўчириб қўйилган радиокарнайдай хола гапнинг нуқтасига келмасданоқ овозини ўчиради. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Энди Тўхтасин ака Оқиланинг ёнига келди, унинг қора қўнғир сочларидан силади:

— Қўй, қизим, билмай синдириб қўйгандирсан-да...

Оқила шунда ҳам «мен синдирмадим» дейишга ботинолмади, дадасидан калтак емаганидан хурсанд бўлди. Хурсанд бўлдигина эмас, ҳайрон ҳам бўлди, нега урмадийкин, дадаси? Урмаслик ҳам мумкин экан-у, нега ойнаси урдийкин?

Бу воқеа қизнинг умрбод эсида қолди: у ўзининг дунёда борлигини илк бор ҳис этди, шу кунга калтак зарбидан эмас, қандайдир ақли етмайдиган қизиқ бир туртки зарбидан уйғонганди. Қиз шу кунга хоҳ ҳақ, хоҳ ноҳақ уни биров ранжитиши мумкинлигини ва биров хоҳ ҳақ, хоҳ ноҳақ ёқлаши мумкинлигини ҳис қилди. Онаси урганда, қарғаганда, дадаси эркалаганда нимадир қимир этди унинг гўдак юрагида, гўдакларча мулоҳаза билан қиз шу кеч ухломмади.

3

Хастимом бозорига кириб боргач, хола қизни бир будканинг ёнига ўтқазиб қўйди-да, қўлига бир халта шиппак бериб: «Мана шуни ушлаб ўтир, ҳеч қаёққа

жилма, мен ҳозир келаман, она қизим» деганча ўзини одамлар орасига урди. Бирпасда қайтиб келиб шиппакни олиб кетди, ҳаш-паш дегунча қизнинг қўлидаги халта бўшади.

Хола ўн минут чамаси ўтгач, битта сомса олиб келиб қизга узатди:

— Ма, оппоқ қизим, шуни тиқиштириб ол, ёрдамлашганинг ҳақи.

Бозорга биринчи келган Оқила атрофга жовдираб қарарди, қулоғи ҳар хил овозлардан қоматга келарди:

«Кеп қолинг, сотаману кетаман, бир жуфт туфли қолди, арзон қилиб бераман, арзон».

«Сузма қурт, мазали қурт...», «Кеп қолинг сўк ошига, қатиғлаб бераман, қатиғлаб», «Чўллаганнинг давосидир муздай сув, муздай», «Яхна чой, кимга яхна чой!»

Қизнинг анграйиб қолганини кўриб хола жеркиди:

— Лалаймай ўл, қўлингдаги сомсани тиқиштира санг-чи...

Қаромат хола қизини эргаштириб бозор ичкарасига кириб боргач, атрофини касбдошлари ўраб олишди.

— Қароматхон, шуми ҳалиги арзандангиз, популдаккина қиз бўпти,— деди оғзидан бир дона сариқ тилла тиши кўриниб турган Хайриниса хола.

— Ҳай, санам гумбаздай қиз бўп қопсан-а, вой холанг ўргилсин сендан, ҳай манга қара, манга келин бўласанми?

Бу гапни қариндошлардан, қўшни хотинлардан кўп эшитган Оқила бундай вақтда бир силкиниб тескари қараб оларди. Бу гал ҳам шундай қилди.

— Ҳо, ноз қилмай қолинг...

— Уялвотти, холаси, уялвотти,— деб қақилларди ёшгина жувон.

Сал ўтмай ҳар ким ўз ишига шўнғиди. Ингичка даҳанли кампир келган харидорга молини мақтаб кетди:

— Болам, барака топасан, сандалимни чокларини қара, гуручдай-гуручдай қилиб майда тикилган, бошинг омон бўлса уч йил киясан.

«Уялвотти» деган жувон ҳам бўш келмасди, ҳадеб молини мақтаб харидор чақирарди. Охири бўлмагач, ҳазил-мутойиба билан мақташга ўтди:

Кеп қолинг!
Емгир ёққан куни киймайсиз,
Сув сепган жойдан юрмайсиз!

— Учир, Рисол ўлгур, биров эшитмасин мақтовинг ўлгурни,— деб туртди уни Каромат хола.

Оқила ҳамон анграярди. Уйга қайтгандан кейин ҳам бошида бозор шовқини анча маҳалгача гувиллаб турди. «Қора муруч, бурга дори, сузма қурт, ёғлиқ қурт» каби хитобларни ўз-ўзича такрорлаб юрди.

Бугун биринчи бор Оқиланинг фойдаси текканлигидан Каромат хола терисига сигмай қувонди.

— Дадаси, қизингизга исериқ солиш керак, кўз тегиб кетди, бозорда,— деди у Тўхтасин ака ишдан қайтгач.— Митондай бўлиб шиппагимни ушлаб турди, сотиб-сотиб келдим, бирам бугун бозор чаққон бўлдики... Бу кеча ухлаш йўқ эди, тонготар қилиб чок тикиб чиқамиз, эрталаб худо хоҳласа, она-болани бозорда кўрасиз. Оқилангиз ёнимга кириб қолди.

Оқиладан бозор таърифини, онасидан Оқиланинг уddaбурунлигини эшитиб, Мажид ҳам бозорни ҳавас қилди.

4 .

Мажид билан Оқила ўн икки ёшга киргач, Каромат хола анча тинчиб қолди, ортиқча нолимайдиган бўлди. Узи бозорга бормай қўйди: Мажид билан Оқила ҳамма ишни тинчителишарди. Тикилган шиппакларни бири бир четда халтага солиб ушлаб турар, бири сотиб пул қилар эди. Айниқса Оқила сотишга бало эди: «холажон, холажон, амакижон, амакижон», деб харидорнинг пинжига кириб кетарди, сандални кийиб кўрган одам, оёғимни сиқяпти деб нолиса, қиз дарров бидирлаб кетарди:

— «Вой, холажон, ҳали икки қадам юрмасингиздан кенгайиб кетади, нима қиласиз каттасини халоплатиб». Ёки харидорнинг оёғига катта келса, қиз бунга ҳам гап топарди:

— Вой, амакижон-эй, сал каттароқ бўлгани яхшимасми, ҳали беш қадам юрмасингиздан киришиб кетади, лоппа-лойиқ бўлиб қолади.

Шунда ҳам харидор иккиланиб оёғидан сандални ечса, Оқила ҳамон бўш келмасди:

— Ўзингиз биласизу амакижон, кенг кенгашиб йиртилади, дейди қарилар. Оёқ кийимининг кенгроқ бўлгани яхши, олмасангиз ўзингиз биласиз.

— Оббо кекса қари-ей,— дейди кулиб шунда харидор,— қани, бера қол, олмаганимга қўймадинг, бало экансан.

Сандалларни сотиб уйга келгач, Мажид сўррайиб ўтираверади, ойисига ҳисобни Оқила беради:

— Уч сўм патта пули тўладим, анови чами улоқни бир юз ўттиз сўмга сотдим, ортиққа олмади, минг қилсамам. Қолганларини бир юз эллик сўм, бир юз ўттиз, икки юз сўмдан сотдим. Ун бир сўмга Мажид иккаламиз гўшткуйди олиб едик. Мажиднингиз яна икки сўм ейлик девди, кўнмадим, нима, ҳамма топганимизни еб қўямизми, а, ойнжон?

Шундан кейин хола яйраб-яйраб пул санайди, Оқилани «олтиним, олтиним» деб мақтайди, дуо қилади.

Сал кунда Тўхтасин акалар онаси ўзини тутиб олди, маҳаллада «Тунука томликлар ифторлик қилармиш», «Тунука томликлар гилам олипти», «Тунука томликлар мавлид қилди» деган хушxabарлар тарқала бошлади.

Аммо Қаромат холанинг тили билан айтганда Оқилага кўз тегди. У кунлардан бир кун бозорга боришдан бош тортди. Хола ялиниб-ёлворди — бўлмади, уришиб «қирғин» солди — бўлмади, қиз оёғини тираб туриб олди. У бошда болаларча қизиқиш билан савдо-сотикқа берилиб кетганди. Кейин-кейин совий бошлади. Бозордаги фирромлик, бир-бирини алдаш, ўрни келганда ҳар қандай пасткашликдан қайтмаслик, буларнинг ҳаммаси унинг гўдак қалбини яралай бошлади.

Бир кун бундай бўлди: ойисининг энг яқин ўртоғи, касбдоши сандал сотаётган эди, унинг эри Холмат ота келиб қолди. У хотинига тамоман бегона кишидай сўради:

— Хола, мана шу сандалингизга неча пул берай?

— Икки юз сўм...

— Сал, инсофиминам айтинг, «холажон».

Чол «холажон» деганда Оқиланинг эти жимирашиб кетди. Бақриб юборишига сал қолди. Чол хотини билан савдо-сотик қилаётганини билмаган харидор —

бир деҳқон анграйиб турарди. У чол савдо қилаётган сандални олмоқчи эди. Чол «бир юз саксон сўм» қилди сандални, хотини кўнмади. Чол нари кетди.

— Холажон,— деди деҳқон,— бўладигани неча пул?

— Кўрдингиз-ку, ўргилай, бир юз саксон сўмга бермадим.

— Шу бермаганингизга бера қолинг, бўлмаса.

— Йўқ, айланай,— деди хола сал орқага чекиниб.

Шунда атрофдагилар «беринг, беринг» қилишди. Хола таранг қилавергач, Шоназор ота деган жик-каккина чол холани уришиб қўлидан сандални олди:

— Олаверинг, ўғлим, дуо қилиб киясиз, у сотмаса мен сотдим, деҳқон одам экансиз, савоб бўлар.

Оқила аввалига шу ўтирган одамлар эр-хотин найрангини фош қилишса керак деб кутганди. Йўқ, буларнинг ҳаммаси бир одам экан, сандални қирқ сўм ортиғига сотиб, тагин «дуо қиласиз» дейишди-я.

Бу ҳодисани уйга келиб айтса ҳар ким ҳар хил изоҳлади; Тўхтасин аканинг тепа сочи тикка бўлиб кетди, «имонсизлар, охирати куйганлар» деб қораллади у.

Қаромат хола эса, ишинг бўлмасин, бозор ўзи шунақа бўлади, биров алдайди, биров алданади ишқилиб, худонинг ўзи кечирсин, бола-чақа боқаман деб қилади шу ишни, осон тутиб бўлмайди, ўзига қолса шунақа қилармиди, деб бир соат сайради. Онасининг сўзини эшитгач, Оқилага деҳқонни алдаётганлар ичида Қаромат хола ҳам бордек кўриниб кетди, у ижирганиб қўйди.

Мажид эса «роса қойиллатишипти» деб кулиб қўйди. Қиз: «Бор-э, сенга гапираётганим йўқ», деб унинг биқинига бир туртди.

Шу воқеадан сал кун ўтар-ўтмас яна бир кўнгилсизлик рўй берди; сандал бозорида савдо қизгин бораётган бир пайтда, бағбақалари осилган, қовоқлари шишган, қошлари қўй тикандай-қўй тикандай, баланд бўйли бир хотин бақириб-чақириб келиб қолди:

— Қани, ўша, худоё-худовандо қўлинг сингур жувон, жувон ўлгур, товутинг лопиллаб чиққур!

Бундан икки кун аввал сандал олган хотинни таниган Рисолат ўзини секин панага олмоқчи бўлувди — бўлмади, ҳалиги новча хотин келиб уни одамлар

орасидан топиб олди, башарасига қараб бир жуфг сандални отди: Сандалнинг таг чарми картон қоғоздан қилиниб, устидан мумлаб қўйилганди, хотин икки кун кийини билан картон тешилиб кетганди. Шовқин-суронга йиғилганлар Рисолатни ва шаддод хотинни бирпасда ўраб олишди.

— Яхшиликча пулини қайтариб бер,— деди эски фуфайка кийган бир одам,— тағни милисага бериб юрмасин, бола-чақанг бордир, қизим.

— Ҳа, бола-чақанг билан... Бола-чақангга шунақа қилиб едиргунча қумни едирсанг бўлмасмиди, ҳа, ордонагина қоғур-а... гар бўл, ўғри бўл...

Хотин тинадиган эмас, Рисолат чўнтагидаги бор пулини чиқариб берди-да, тўдадан сирғалиб чиқиб қочди. Бу воқеага четдан томошабин бўлиб турган Оқиланинг ҳам томирлари бўшашиб кетди. Худди бошқа биров келиб уни ҳам шарманда қилаётгандай, зипиллаб уйга қайтиб кетди.

— Ҳа, намунча ёв қувгандай зинғиллаб келиб қолдинг?— деди Қаромат хола ҳайрон бўлиб.

— Бошим, бошим...— дедию каравотга бориб чўзилди қиз...

Кечқурун Тўхтасин ака эшикдан ҳар кунгидай чеҳраси очилиб кириб келди.

— Бўёқ қалам об келдим сенга, қизим,— деди у Оқиланинг ёнига келиб,— не, ҳа, нима бўлди, чарчдингми, лаънати бозорда?

Оқила бўёқ қаламга ҳам қарамай пиқ-пиқ йиғлайверди. «Қўй, қизим, нега йиғлаяпсан, айт менга» деб ота ўзининг қадоқ қўллари билан қизининг сочларини силади. Шу орада Қаромат хола бир лаган палов сузиб келтирди. Мажид ҳам ёнғоқ арчганда доғ бўлиб қорайиб кетган қўлларида тўртта ёнғоқ ушлаб келиб қолди.

— Қўлингни юв, ҳа, ит, мунча сакиллайсан, қачон сенга сон киради. Оқилани қара, бинойидай қиз бўлиб қолди.

— Вой-бў, бошларингни қара — тупроқ, нима бало, гўрдан чиққанга ўхшайсан,— деб Тўхтасин ака ҳам холанинг койишларини қувватлади. Мажид ювингани чиқиб кетди.

— Қани, таом мунтазир бўп қолмасин,— овқатга чорлади Қаромат хола.

— Мен емайман,— деди Оқила ётган жойида хўн-
'раб.

— Ҳа, нима жин урди сенга, қизим!

Онасининг авзойи бузилаётганини кўриб Оқила секин туриб ўтирди, ошдан бир-икки чўқилади. Қизининг ўзгариб қолганини кўрган Тўхтасин ака ҳадеб «нима қилди», «тобинг йўқми?» деб қисталанг қилавергач, Оқила бозорда бўлиб ўтган синоатни гапириб берди. Отаси доғ бўлиб турган ёққа ташланган пиёздай бир-пасда жин-биз бўлиб кетди:

— Эртадан бошлаб борма бозорга. Очимиздан ўлмаемиз, бандаси ўлмас, ризқи камаймас, деган гап бор, дунёда.

5

Мажид билан Оқила битта синфда ўқишарди. Тўғри, Мажид қиздан икки ёш катта: лекин у саккиз ёшдан мактабга борган. Сабаби, Тўхтасин аканинг тили билан айтганда, «Домлаларнинг инжиқлиги». Етти ёшга бир ярим ой етмаганлиги учун уни вақтида қабул қилишмаган. Иккинчи синфда эса Мажид қизамиққа чалиниб икки ярим ой касалхонада ётиб чиққан. Зеҳнли Мажидни синфдан синфга кўчиришса ҳам Тўхтасин ака рози бўлмаган; ўқишдан қолиб кетди, иккинчини пишиқроқ ўқиб чиқсин, деб мактаб директоридан илтимос қилган. Шундай қилиб, Мажид Оқила билан бир синфга тушиб қолган.

Чиндан ҳам Мажиднинг зеҳни ўткир эди; эшитгани ёд бўлиб қоларди. Оқилага ўхшаб соатлаб дарс тайёрлаб ўтирмасди. Дарсда эшитганини эртасига шатирлашиб айтиб бераверарди. Негадир Оқиланинг эшитгани бу қулоғидан кириб у қулоғидан чиқиб кетаверар эди. Мана ҳозир ҳам у ўн икки қаторли немисча шеърни ёд ололмасдан гаранг. Китобга кўз югуртириши билан хаёлидан бутун бошқа нарсалар ўтаверади. Бозорга чиқмай қўйганига уч ойдан ошган бўлса-да, бозор воқеалари кино лентасидай бирма-бир кўз олдидан ўтаверади. Алданган деҳқон, жанжал чиқариб келган, қошлари қўй тикандай-қўй тикандай хотин лоп-лоп этиб қаршидан ўтаверади. Сўнг унинг қулоғида бозорга кираверишда майда-чуйда сотиб ўтирадиган Ғайнулла абзийнинг бўғиқ овози янграйди:

«Кикса ойиларигиз бўлса,
Кикса бувиларигиз бўлса,
Кикса буваларигиз бўлса».

Тавба, дерди ўз-ўзича Оқила, нега у ўз сўзларига «бува»ларни ҳам қўшаркин, ахир, «бува»лар нина-ип ишлатмайди-ку? Ҳар сафар шуни сўрайман дегану, эси-дан чиқиб қолаверган.

Қиз бир куни шиппакларини сотиб бўлгач, Файнул-ла абзийнинг ёнига келиб узоқ тикилиб турди: чол қўр-гошиндан ясалган, икки ёғи тешик, жимжилоқдай бир нарсани чап қўлида ушлаб туриб, ўнг қўли билан игнанинг кўзлик томонини пастга қилар ва иккинчи тешикдан ип юборарди, сўнг у игнани учидан ушлаб тортарди, игна ип ўтказилган ҳолда чиқарди. У бу ҳаракатни шундай тез ва жўн бажарардики, атрофига тўп-ланган катта-катта одамлар ҳам ёш боладай анграйиб қоларди.

— Ота, неча пул, бу нарсангиз?— деб сўрарди эси. Ўзига келганлардан бири.

— Берганингиз, — деб ҳалиги ҳаракатда давом этарди чол.

Бу ҳаракат унинг оғзидан тушмайдиган, ашула бўлиб кетган сўзлар оҳангига жуда мос тушарди:

«Кикса ойиларигиз...
Кикса бувиларигиз...»

Оқила одамлар тарқалишини пойлаб туриб бу мўъжизакор чол билан суҳбатлашди, бу асбоб қандай яса-лишини суриштирди. Ҳатто «атий, бунни қимматроқ сотсангиз бўлмайдими, ахир бир-эв бир сўм, биров ик-ки сўм ташлаб кетаверади, беш сўм, олти сўм десангиз ҳам олишади-ку?» деб сўрашгача борди. Шунда чол-нинг пешанаси тиришди, кўзойнагини олиб қизга эн-гашди:

— Пул топарға қилмим бу ишни, уқдингми?— деди у, бирор муҳим сирни мажбуран ошкор қилаётгандай. Оқилага эса бирор кимнинг пулсиз бирор нарса қи-лиши, айниқса бозорга шундай мақсад билан келиши эриш туюларди.

Файнулла абзий Оқила таниган кишиларнинг ҳеч қайсисига ўхшамасди. Ҳаттоки, ҳамманинг раҳми кела-

диган бир гадоёни ҳам чол ёқтирмасди, уни кўриши билан «кит мундан» деб ҳайдаб соларди. Бу гадоё урушда икки қўлидан ажраб келган. Эгнига эски шинель кийиб, аянчли бир қиёфада юрарди. Унинг қайси миллатданлигини ҳам билиб бўлмасди. Ҳар ҳолда ўзбекчани яхши гапиролмасди.

— Пул бер, мин чулоқ, икки қўл юқ!— деб шинелининг икки енгини силкитарди бечора.

Одамлар унинг чўнтагига пул ташлаб, оғзига сомсапомса тикиб едириб қўйишарди. Уни кўрганда аёлларнинг кўзларида филт-филт ёш пайдо бўларди. Шу пайт бошқа бир қаландар:

Қўзима ўхшайдур овозинг сани,
Болама ўхшайдур нолишинг сани,—

деб фарёд солиб ўтиб қоларди. Йиғлаган ҳам йиғларди, йиғламаган ҳам. Яқинда тугаган уруш асорати юракларни ҳамон ўртарди. Хотинларнинг назарида уларнинг ўғли ҳам қаерлардадир қўлсиз-оёқсиз бўлиб тиланиб юргандай туюларди. Ҳар ким беихтиёр чўнтагида борини хайр қилиб қўйганини билмай қоларди. Қўлсиз гадоё эса борган сари ҳаддидан ошарди: хайр қилавермаган одамларни қўлидан, билагидан тишларди. Милиционерга эса сўз бермасди.

Шунда ҳам одамлар унинг эркалигини кўтаришарди: нима қилсин, икки қўлдан айрилиб тажанг бўлиб қолган, раҳм қилиш керак бахтсизга, дейишарди. Файнулла абзийнинг эса уни кўрарга кўзи, отишга ўқи йўқ.

— Нега бунақа қиласиз, абзий?— деб уни койиганларга лом-ним демасди. Ўзининг одатдаги машғулоти-ни қилиб синиқ хиргойи бошларди:

«Кикса ойналарингиз бўлса...»

Лекин орадан кўп ўтмай Файнулла, абзийнинг нима учун бу йигитни ёмон кўриши ошкор бўлди: гадоё одатдагидай зўравонлик қилиб пул ундириб юрганда, чол нина-ипини чўнтагига тикди-да, унинг олдига борди:

— Кит инди!— деди чол тишсиз жағларини қалтиратиб. Гадоё Файнулла абзийнинг башарасига туфлаб юборди.

— Ҳали син ифлос минга тупурдингми,— деб уни елкасидан босиб олишга чоғланди чол. Шунда одамлар йиғилиб ажратиб қўйишди, чолга дакки берган бўлишди:

— Қўйинг атий, бир мажруҳ юрса юрибди-да...

— Мажруҳ эмас бу аблаҳ,— деди чол қалтираб,— ҳаммани алдаяпти бу иблис...

Шунда ҳалиги йигит келиб чолнинг қорнига бир тепди. Ғайнулла абзий чалқанча йиқилди, боши ердан туртиб чиққан харсанг тошга гурс этиб тегди. Одамлар дарров чолни кўтариб олишди. Икки йигит гадойга ёпишди. У ерга думалаб додларди, ёнига яқин келганларни тепарди. Азамат йигитлардан биттаси унинг оёғини босиб турди, иккинчиси кийимларини ечди. Гадойнинг қўли соппасоғ экан. Одамлар «тавба», «тавба», деб ёқа ушлаб қолишди, йигитлардан бири гадойнинг чаккасига кетма-кет тарсаки тортиб юборди. Қимдир тупурди. Шу орада етиб келган милиционер уч-тўрт гувоҳларни ёнига олиб гадойни ҳайдаб кетди. Ғайнулла абзийни эса дарров арава топиб келиб ётқизишди. Оқила унинг уйи Лабзак тарафда эканини биларди. У чолни уйига олиб бориб қўймоқчи бўлганларга йўл кўрсатди. Уйда маълум бўлдики, Ғайнулла абзий анча тўқ яшаркан, бир қизи врач, урушдан ярадор бўлиб келган ўғли мактабда ҳарбийдан дарс бераркан. Қампирининг айтишича, чол, ўғил-қизларининг тақиқлашига қарамай одамларнинг мушкулини сал бўлса ҳам осон қилай, деб нинага ип ўтказадиган асбоб ясаб сотаркан. Топгани тўлаган патта пулисидан, тушда бир маҳал еган овқатидан, қўрғошин пулидан ортмас экан.

Врач қизи келиб дори-дармон қилгач, чол анча ўзига келди.

Оқила дераза дарчасига суянганча шу воқеаларни эслади-да, Ғайнулла абзийни кўргиси келиб кетди. Ҳозирам бозордамикин? Шунда эшикдан Мажид кириб келди:

— Оқила, шеърни ёдладингми, мен аллақачон ёдлаганман, айтиб берайми?

— Қани, айт-чи?

Мажид жарангли овоз билан немисча шеърни тутилмай ёд айтди.

— Немис бўлиб кет-э,— деди катталардай офарин айтиб Оқила. Умуман, шу кунларда Оқиланинг юриш-тури-

шида, гапиришида катталарга тақлид пайдо бўла бошлади, «кекса қари», «қайнанам бўлмайд қол» дерди Қаромат хола уни эркалаб.

6

География ўқитувчиси Асрор Қодиров Оқилани оталик меҳри билан яхши кўриб қолди. Бошқа ўқитувчилар Оқилада ҳеч қандай фазилат кўрмас эдилар. Қодировнинг муносабати мактаб дирекциясини ҳам, ўқитувчилар коллегиясини ҳам ҳайрон қолдирди, наҳотки, шунча тажрибали, мактабнинг энг ҳурматли домласи ўртача ўқийдиган бир қизга шунақа меҳр қўйса? Бир вақтлар Асрор аканинг қўлида ўқиган, энди ўзлари ҳам шу мактабга ўқитувчи бўлиб келган ёшлар, айниқса, таажжубда, нима қилса ҳам кексалик енгар экан, деб кулиб қўядилар.

Аmmo Асрор ака фақат касбдошлари орасида эмас, ўқувчилар орасида ҳам Оқилани мақтайверди:

— Оқиладан ўрناق олганлар доғда қолмайди, — дерди у босиқлик билан, — Оқила ҳарфхўрликни ёмон кўради. Ҳарфхўрдан билимдон одам чиқиши қийин.

Болалар ғовур-ғувур бошлашади:

— Мажид-чи, Мажид аълочи эмасми, битта сиздан «4», униям зўрға қўясиз?

Асрор ака ориқ ва узун гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан туради. Унинг чўтирвоқи юзлари ғижимланган хитой қоғоздай буришади, у бирор нарсадан норози бўлса доим шундай ҳолга тушади. Лекин қирқ йил ўқитувчилик қилиб бирор марта ҳам овозини баланд кўтариб гапирмаган.

— Мажидвой мендан хафа бўлмасин, — дейди у, синф тинчлангач. — Балки ҳаракат қилса, тузалиб кетар, ҳали ёш, лекин ҳозир менимча у хато қилади: китобда нима бўлса шуни оқизмай-томизмай ёдлаб олишга тиришади. Ўз сўзинг билан гапир, миянгни ишлат, деб минг марта айтаман, фойдасиз. Майли, бу гапларни яна гаплашармиз, ҳозир доскага сен чиқ-чи, Оқила!

Оқила ўқитувчининг мақтовидан қизариб кетди. У кўзларини ердан олмай ўрнидан турди, доскани бутун энлаб олган катта харита ёнига келиб, қўлига ёғоч олди.

Асрор ака савол бериши билан Оқила жонланди. Харитага қараб аввал шаҳарларни бирма-бир кўрсатиб чиқ-

ди. Кейин синфга — болалар тарафга ўгирилиб, бирдан шариллатиб шеър ўқий бошлади:

«Арслон ёлли қизил харита..
Ҳа... бу сенсан, ватаним, юртим».

Асрор акадан бошқа ҳамма кулиб юборди.

— Адабиёт дарси эмас-ку,— деб пўнғиллади ўқитувчининг ҳалиги танқидидан ғижиниб ўтирган Мажид. — Сизга шунақа гапни олиб қочадиганлар ёқар экан-да?

Оқиланинг жавобидан яйраб ўтирган Асрор аканинг юзлари яна буришди. Мажид эса ғолибларча ишшайди: унинг қорача юзи янги мойланган ботинкадай ялтираб кетди.

Асрор ака одатдаги босиқлиги билан яна сўзлади:

— Мажид, сенга жавоб бериб ўтиришим фойдасиз. Лекин кўпчилигингиз Оқила шеър ўқиса кулдингиз, нега? Ахир Оқиланинг дарсга шу икки сатр шеърни қандай боғлаб, завқланиб гапираётганини пайқамаётирсизми? «Арслон ёлли қизил харита», қаранг қандай гўзал ибора, харитага бир қаранг.

Болалар ичидан Набиполвон деган йўғон жуссали, ҳар йили синфда қолавериб энди ўзидан кичкиналар билан ўқиётган йигитча ўтирган жойидан бақирди:

— Асрор акавой, Оқилангиз бу гапни ичидан чиқариб гапирмаётгандир-ов!

— Тўғри,— гапни илиб кетди Асрор ака,— ичидан чиқармаган, бу шоир Шайхзоданинг шеъри. Аммо шунинг топиб ўқиб, дарсга боғлаб айтишининг ўзи катта гап. Нима қилса ҳам, мустақил фикрлашга ҳаракат бу, бундай ҳаракатни қадрлаш керак.

Асрор ака Оқилани ўзи слиб бораётган география тўғарагига жалб қилиб, у ерда, айниқса, қизиқ ҳикоялар сўзлаб берар, география ишқибозларининг мўъжизаларга тўла гўзаллик оламига шундоқ етаклаб олиб кирарди-қўярди.

Машҳур сайёҳ Миклухо-Маклай ҳақидаги ҳикоя Оқилани, айниқса, мафтун этди. Папуаслар орасида ажойиб қаҳрамонлик кўрсатиб яшаган бу сайёҳнинг ҳаёти қизини жуда қизиқтирарди. Асрор ака у ҳақдаги китобларни олиб келиб бергач, шундай деди:

— Қизим, бунини ўқиб туширганингдан кейин, яна биттаси бор, уни Навоий кутубхонасидан оласан.— У қизга

бир парча қозғоз тутқазди.— Мана бу Миклухо-Маклай ҳақидаги китобнинг номи, буниси хат. Уша ердаги калта даҳан, новча одамни топиб қўлига тутқазасан. Оти Сувонқул. Дарров шу китобни топиб беради, ўтириб ўша ерда ўқийсан, хўпми?

Оқила дарсдан кейин Навоий кутубхонасига борди.

Сувонқул ака салом бериб келган қизни илиқ қаршилади. Ёнидан кўзойнак олиб тақди-да, хатни ўқиди. Уни пешанасига 28 номери осиб қўйилган стол ёнига ўтқазди-да, қулоғига пичирлади:

— Ҳозир китобни олиб келаман, гик этмасдан ўтир, кўряпсанми, ҳаммаси студент булар, тиқ этган овоз чиқса ҳамманинг фикри бўлинади, уқдингми?

Қизга узоқдан унинг даҳансиз оғзи болалар фанердан ясаган қуш уясининг тешигига ўхшаб кўриниб кетди. Қиз ўзича жилмайиб қўйди-да, Сувонқул ака олиб келиб берган китобни ўқишга киришди. Оқила китобдаги ҳамма сўзларнинг мағзини чақолмаса-да, тезда қизиқиб кетди. Уқиган сари ваҳимали ўрмон орасида папуаслар билан қўл ушлашиб юрган қора соқолли, ўрта бўйли кишининг шундоқ ёнгинасида тургандай бўларди қиз. Ҳайвондай ўкириб, тишларини ғижирлатиб келаётган бесўнақай бир папуас Миклухо-Маклайга яқинлашди. Миклухо амаки бўлса ҳалиги ёвуз папуасдан қўрқмас, унинг тирноқлари ўсиқ, бесўнақай панжасини очиб бир юмалоқ таблетка солди, «юг, ютиб юбор буни» деб ишора қилди. Папуас буни тушунмай яна ўкирди. Оқиланинг кўзлари сатрларда-ю, хаёли бутун бошқа ёқда, ёввойи одамлар орасида: эҳ, шу ерда Асрор акам бўлсалар нима қилардилар, ойим-чи, дадам-чи, Мажид нима қилган бўларди?

Кейин тўсатдан Миклухо-Маклай гойиб бўлди; зум ўтмасдан бир корзинка сандал кўтариб Қаромат хола келиб қолди, ёнида Мажид! Хола қизил, кўк, қора сандалларни қатор қилиб ерга териб қўйди: папуаслар ёпирилиб келиб лойиқ келса-келмаса бирма-бир кийиб жўнайвердилар, хола дод солди:

— Яшшамагурлар, пулини тўламайсанларми?

Унга сари папуаслар кулар, сакраб-сакраб оёқларига қараб қўйишарди. Жони ҳиқилдоғига келган хола Мажидга ёпишиб кетди.

— Кўзинг ситилгур, буларнинг тилни биласан-у, гапирсанг-чи?

Шу пайт, Каромат холанинг ўз тили билан айтганда, худонинг раҳми келдими, ё папуаслар орасида ўзбекча тушунадиган биров бор эканми, ишқилиб, оёғига сандал илиб олган папуас борки, қўлида буханка нондай тилла кўтариб келиб холанинг олдига ташлайверди.

— Олавур, болам, халтага соливур, болам,— дерди севиниб кетган хола Мажидга,— бизнинг мусулмонлардан инсоф кетган, буларни қара, нуқул тилла беришвотти, олавур, берганининг бетига қарама.

Мажид ҳам тиллаларни тахлаб-тахлаб корзинкани тўлдирди. Улар инқиллаб-синқиллаб йўлга тушишди. Қаромат хола йўлма-йўл жаврай кетди:

— Ҳей бола, тағин вақиллаб ҳаммага тилла конини топдик деб, юрмагини Қўштутга борганда. Дамингни чиқарма. Ханифа хола, Меҳри хола ўлгурлар эшитиб қолмасин, шиппакни нархи папаўрислани орасидаям тушиб кетади, қўйвур, ҳар чоршанба иккаламиз келиб қоп-қоп тилла опкетамиз, даданг ўлгурминам Оқила бошшийни егур мундоқ эгилиб сандални кўпроқ тикишворса, қарабсанки, бизани халқ «Тунука томлик» эмас, «тилла томлик» дейдиган бўлади.

Шу пайт Оқила ўтирган жойида чўчиб тушди, ёнидаги столнинг ғаладонида бўлса керак, будильник жиринглаб кетди: эгаси йўқ, ташқарига чиқиб кетган бўлса керак, одамлар будильник Оқиланики деб ўйлаб унга ўшқира бошладилар. Қиз худди китобдаги папуаслар тўдасида қолгандай, Миклухо амакини қидиргандай атрофга жовдираб қарарди. Ниҳоят, халоскор, «Миклухо-Маклай» етиб келди. У тўлагина, кўзлари чиройли, баланд бўйли бир студент экан.

— Соат меникийди, кечирасизлар, дарсга борадиган вақтимга тўғрилаб қўйганим.

Дарсга шошиб турган студент аъзолик билетини олди-ю, жўнаб қолди, қироатхонадагилар бориб жой-жойларига ўтиришди.

7.

«Уқитувчилар газетаси» да Асрор Қодировнинг «Чинакам аълочилиқ нимада» деган мақоласи босилиб чиққач, Оқила ўз қалбида қандайдир ғурур ҳис эта бошладди. Мақола фақат шу мактабнинг ўзида эмас, балки ат-

Профдаги ҳамма мактабларда ҳам шов-шувга сабабчи бўлди. Асрор ака юрагида кўпдан бери тўлқинланиб юрган ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб чиққанди. Оқила Асрор ака кўтарган назарий масалаларга тушунмади, албатта, лекин ўзи ҳақида айтилган илиқ гаплар унинг кўнглини тоғ қилганди. У яна китоб ўқишга муккадан кетди. Мактаб коллективи унга қизиқиб қарай бошлади: тез орада комсомолга қабул қилинди. У уч ой отряд вожатийси бўлиб ишлади, сўнгра комсомол комитетига секретарь қилиб сайланди. Энди у ҳаёт йўлининг баланд-пастига йўлиқа бошлади. Ҳатто Асрор ака ҳам қўллай олмайдиган, ёки қўллашининг ўрни бўлмайдиган савдолар туша бошлади унинг ёш бошига.

— Ўзинг ҳал қил, қизим, кичкина эмассан,— дерди Асрор ака одатдагидай жилмайиб.

Иш эса анча оғир эди. Мактабда ёмон ўқийдиганлар, интизомсиз болалар кўп. Баъзи болалар эса бозор-ўчарга аралашиб дарсдан қолиб кетишарди. Бир томонда лақаббозлик ҳам авжига чиққан эди.

Асрор ака, «ўзинг ҳал қил» дегани билан Оқилага баъзан йўл-йўриқ кўрсатиб турди.

— Аввал лақаббозликдан қутулиш керак,— деди у,— ўзи арзимаган нарсадай кўринади-ю, бу ёмон иллат, одамни камситишдан ёмони йўқ, қизим. Шунга эътибор бер.

Оқила комсомол комитети бюро аъзолари билан келишиб лақаббозликка қарши ўт очди: ҳаммага лақаб қўйиб кун бермайдиган, Оқилаларнинг маҳалласидаги Муҳиддин қорининг ўғли Нуриддин деган болани мактаб деворий газетаси «Шапалоқ» да боплаб танқид қилиб чиқди. Лекин бунинг кетидан катта гавғони сотиб олди.

— Ҳей, тунука томлик,— деди Қўштут гузарида Оқилани ҳассаси билан туртиб Муҳиддин қори,— тинч юрасанми, йўқми? Ўғлим бировнинг арпасини хом ўрибдими, масхара қилиб чиқибсан газетага?

— Ўғлингиз ўзи масхара қивотти, нуқул лақаб тўқийди, сағбонлик Қудрат амакининг ўғлини «пўстдумбачи» дейди, яшимми шу, Қори ака!

— Бидилламай ўл,— деб ҳассасини тақиллатиб ерга урди Муҳиддин қори,— юришингни қара, бетавфиқ, бошинг очиқ, оёгинг очиқ... Қамсомонман деб чиранаверма, ҳай оч арвоқ, энди одам бўлдингми, ҳали сени

савоблик учун боқиб олган Тўхтасини рабобийниям бо-
шини ейсан, жувонмарг!

Бу ҳақоратдан кейин Оқила чидаб туролмади. Инглаб уйига югурди. Уйда Қаромат холадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Тўхтасин ака отпусқада бўлгани учун қишки каникулга чиққан Мажидни уч-тўрт кунга Арслонтошга олиб кетганди.

— Ҳай; гапир, нима бўлди?— Қаромат хола додлаб келган Оқилани бағрига босди:— Қизим, гапирсанг-чи, нима бўлди санга? Ёрилсанг-чи, йиғлайвермай?

— Ойижон, тўғрисиини айтинг, мени сиз туққанми-сиз?

Хола бу саволдан довдираб қолди. Лекин сир бой бермади.

— Нега туғмасаканман, туққанман. Ҳай, эсинг жойидами? Нега мунақа деб сўраяпсан?

Қиз бутун кучини кўзига йиғиб ҳамон онасига тикиларди: ростини айтинг, дерди унинг жовдираб турган кўзлари. Хола нима дейишини билмай қолди. Бирдан Оқилани маҳкам қучоқлади-ю, ҳўнграб йиглаб юборди. Энди қиз онасини овутишга тушди.

— Йиғламанг, ойижон,— дерди қиз, кўз ёшларини тиёлмай.— Барибир қизингизман, туққанингиздан ор-тиқ...

«Ортиқ» дейиши билан... хола аввалгидан қаттиқ-роқ йиғи бошладди. Она-бола йиғлай-йиғлай тинчигач, Қаромат хола бор воқеани бирма-бир гапириб берди.

Маҳаллада гап қолармиди, бу воқеанинг гоҳ бир учини, гоҳ узук-юлуқ бўлагини одамлар оғзидан илгари ҳам эшитганди қиз. Баъзилар Муҳиддин қоридай ўч олиш мақсадида, баъзилар иғво тариқасида, баъзилар оғзи бўшлиқ қилиб воқеани эслатиб-эслатиб қўйишарди қизга. Оқила бу гапларга бир ишонар, бир ишонмас, лекин онасига айтишга ботинолмасди. Худди «Сиз ўгай-сиз» деб унга таъна қилаётгандай эди назарида. Аммо қизнинг юрагида бу дард тоғдай қадалиб турарди: бу воқеа қандай рўй бердийкин? Мени шу онагинам туға қолса бўлмасмиди? Унда дадам ҳам, Мажид ҳам... Йўқ, йўқ...

Қаромат холанинг ҳам юрагида шунақа бир тош қадалиб турарди: Оқила бир кун эмас, бир кун сўраб қолса нима дейман? Келиб-келиб бўйи етганда «боланг эмасман» деб кетиб қолса нима қиламан? Дўст-душ-

манларим «ўл, баттар бўл» демайдимми? Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой бўлар, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон бўлар, деганларидек емай едириб, киймай кийдириб, қўлимни тиззамга уриб қолмай тагин...

Шу вайдан хола гоҳо атай Оқилани уриб-сўкар, аз мойиш олган бўларди. Лекин худога минг қатла шукурки, қиз урса уригида, сўкса сўкигида. Туққани Мажиддан ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас.

Бироқ тош тошлигини қиларди, бир кун эмас бир кун очиқ гаплашмай туриб юракка қадалган бу тошни эритиб бўлмасди. Мана бугун Оқида «туққанингиздан ортиқ» деганидан кейин бир оташ, бир олов лоп этиб ўша тошга тегди.

Бошқаларга қайта-қайта гапириб берилган воқеани хола Оқилага сўзларкан, қадалиб ётган тош борган сари кичрайиб, йўқ бўлиб кетаётганга ўхшарди.

Бу воқеа Оқида кўз ўнгидан бир-бир ўтар экан, у тобора онасининг пинжиги кириб борарди. Хола кўз ёшларини ҳар замонда бир артиб қўйиб, секин-секин ҳикояни давом эттирарди.

Ниҳоят хола тинди. Оқида ҳам жим. Ўртага қандайдир маъносиз сукунат чўмганди.

— Оқил,— деди Каромат хола, тўсатдан яна кўзига ёш олиб,— мен ўлсам йиғлайсанми?

— Эй, қўйинг,— деди Оқида хўрсиниб.

— Нима деб йиғлайсан?— Хола Оқиланинг жавобини босиб тушиб сўради.

Қиз индамади. Хола қулт этиб ютинди-да, секин давом этди:

— Қиз деган онасига меҳрибон бўлади... Куним этиб ўлиб-нетиб қолсам, обрўйимни сан олиб берасан. Отанг ўлгур беш кунда шартта биттасига уйланади. Мажид бўлса ўлган куним «вой онам» дейди-ю, эртасига кино ўлгурни кўришга кетаверади. Сенинг йўригинг бешқа, қизим. Уйда қора кийиб ўтирасан, келган-кетганлар билан кўришиб, йиғлайсан. Мапа бундоқ йиғлаш керак, ўрганиб ол, қизим:

Бошимдаги қанотим,
Оғзимдаги новвотим,
Ширин сўзгинам, онам.
Юрғанда йўлларида
Гулялар очяган онам,

Сўзлаганда сўзларидан
Дурлар сочилган онам.
Дуогўйим вой онам.
Вой онам, вой онам,
Меҳрибсним вой онам.
Бошимдаги соябоним, вой онам.
Меҳрибоним кетди-ю,
Кўзим меҳри кетмади.
Меҳрибоним йўқ учун
Ҳеч ким менга раҳм этмади.

Оқила қўлидаги ручкани қўйиб аввал анграйиб қараб қолди, кейин «қўйинг, ойи»,— деди ўпкаси тўлиб.

— Йўқ, рост айтаман, қизим,— деди хола.— Қани бир варақ қоғозга ёзиб ол, ёдлаб юрасан, бўлмаса йиғиниям билмай шарманда бўласан. Қани, бўл тез, дарсинг ўлгур кейинроқ бўлар, бу зарур.

Оқила, ҳозир-ҳозир, ойижон, ҳозир, деди холанинг гапларидан кўнгли эриб.

8

Баҳор келди. Эски шаҳарда кўкламнинг ўзига хос жилвалари бор. Лой томлардан чиққан лолақизгалдоқ чаман бўлиб очилади. Осмонда болалар учирган варракларнинг гавғоси, анҳор ёқасида бинафшанинг майиннигоҳи, кўм-кўк ялпизларнинг хушбўй ҳиди кишига қандайдир сеҳрли бир нашъа бағишлайди, қувончдан бош айланади. Қўштутдаги машҳур Розик самоварчи ариқнинг шундоқ устига қурилган ёғоч каравотга жой солади. Чотқол тоғларидан ҳарсиллаб, пишқириб оқиб келаётган анҳорнинг шўх ва тентак битта боласи—мана шу ариқ суви — гапни гапга қовуштирамай шарақлаб оқадди одамларнинг шундоқ оёғи тагида. Қўштутга Қўштут номини берган бир жуфт улкан тут дарахти эса мошдай-мошдай ғўраларини оқартириш, ялтиратиш пайида. Ҳалитдан болалар хомтама бўлиб тагида ўралашишади.

Тутнинг харсанг тошдай бужур ва йўғон танасини жимжилоқдай-жимжилоқдай келадиган қора чумоллар карвони босиб кетган. Машраб полвоннинг кенжа набираси иккита чумолни тутиб олиб, бирининг оғзини биринга тишлатиб ўзича томоша кўрсатарди.

Шу ажиб кўклам манзараларини кузатиб бораётган Оқила ўз-ўзича мамнун жилмайиб қўярди. Эғнидаги атлас кўйлак офтобда бир хил товланар, соя жойдан юрганда яна бир хил товланарди. Бошидаги ироқи дўппи баҳор чаманидан бир чимдим юлиб олгандай яшнаб-яшнаб кўзни қамаштирарди. Қизнинг қўлида қизил қутти: овоз беришга келолмаган бир бемор сайловчининг уйига кетяпти.

— Э, кел қизим, тулука томлик қизим, тинч-омон-мисан,— деб қарши олди Оқилани Сабоҳат хола.— Кароматбону омон-эсонми, қақиллаб-шақиллабгина юрибдими? Ке айланай!

— Амакимга қутича олиб келгандим, овоз берсалар.

Бу суҳбатни ичкаридан эшитиб турган бемор қичқирди:

— Киравер, кимсан?

Бемор Оқиланинг саломига алиқ олар-олмас қутичага қўл узатди.

Миркарим ака шаҳарда таниқли одам. Айниқса, феъл-атвори билан машҳур. Унинг бирор сўзни ортиқча гапирганини ҳеч ким билмайди. Асрор ака уни худди энциклопедиядагидай қисқа ва мазмунли гапиради деб таърифлаганди.

Миркарим ака дераза раҳида турган кўзойнагини кўзи билан «олиб бер» ишорасини қилди. Оқила олиб берди.

Қиз илгари бу одам билан деярли суҳбатлашмаган, ҳозир «кўзойнак» сўзини ишлатмай иш битирганига ҳайрон қолди. «Худди сўзни пулга сотиб оладигандай-я, тавба», миясидан ўтказди қиз.

Миркарим ака овоз бериб бўлгач, қўлини кўксига қўйди, бу «хайр» дегани эди. Оқила «Хайр, раҳмат», деб юборганини билмай қолди. Қизиқ, шундай камгап одам билан сергап, эзма Сабоҳат хола қандай қилиб қирқ йилдан ортиқ бирга турмуш қилишган-а?

Оқила ариқ ёқасидан оҳиста юриб бораркан, шуларни ўйлаб пиқ этиб кулиб қўйди.

— Ҳа, жонон, нега куласиз?— деган овоздан ўзига келди қиз. Ариқнинг нариги бетиде Фатҳулла беданабозининг ўгли Носирхўжа турарди. Қиз индамай йўлига равона бўлаверди. Орқадан яна овоз келди:

— Бу ёққа қаранг...

«Жонон» деган киноя учун кечирим сўрайди деб ўйладими ё бепхтиёр қараб юбордим, ишқилиб, ним ўғирилган эди, Носирхўжа чапаниларча қўлни кўксига қўйди:

— Ҳа, дўст, қоматингдан аканг!

Оқила бу кайфи тарақ чапанининг юзига тупургандай: «афтинг курсин» деди-ю, кескин бурилиб жўнади. Қиз юрагида нафрат билан бирга қандайдир ғалати бир ҳис ҳам қўзгалди: онаси билан Ҳафиза хола ўрғасида бўлиб ўтган гап эсига тушиб кетди:

— Авваламбор, қиз бола ўрнини топгани яхши, Кароматбону, ҳа. Кўзим ўлгур тегмасин-у, қизмисан қиз бўпти Оқила қурмағурингиз, бу замонда бир-бириминам топишиб кетади, қўйиб берсангиз.

Ҳафиза хола «топишиб»га шундай урғу бердики, Каромат холанинг жони бўғзига келди: худди ҳозир қизи бировнинг қўйнига кириб кетаётгандай:

— Мен қўйиб қўярмидим,— деди Каромат хола.

«Қўйиб»ни чўзиши «топишиб»га муносиб жавоб бўлди. Ҳар икки сўздаги икки-уч марта чўзиб айтилган «и» ҳарфи кампирлар ўртасидаги даҳанаки жангнинг ўзига хос қаҳрамони эди. Аммо Ҳафиза хола усталикда пихини ёрган Каромат холадан устун келди: у суҳбат давомида қўшнисининг қўйнига қўл солиб ҳамма сирдан огоҳ бўлди қўйди. Каромат хола эса «сир сақлаш» деган нарсани умрида эшитмаган одамдай сирасрор қопини ағдарди қўйди:

— Дадасига қолса, ўқишни битириши билан Мажидни уйлантирмоқчи. Оқиланинг ўзини келин қиламан, дейди...

— Вой, айланай, жудаям яхши бўлади, шундоқ шу уйда қўшиб қўя қоласизлар,— деди Ҳафиза хола тишсиз оғзида айлантираётган нонни жагининг бир чеккасида тўхтатиб туриб,— жудаям яхши, Кароматбону...

Оқила хаёл билан қўлидаги қизил қутини чертиб чертиб борар, унинг ўйлари Мажидда эди. Сўнгги пайтларда Мажид аича ўзгариб қолди: ўсмирликдан йигитликка ўтаётган болаларга хос хислатларга кун сайин унинг юриш-туришида, кийинишида аста-секин кўрина бошлади. Гоҳ шўхлик зўр келиб маҳалла болаларига қўшилиб, тор кўчанинг чаңгини кўтариб копток тепиб қолар, гоҳ бирор кўшинининг «бўйингни қара» деб танбеҳ беришидан чўчиб, шимларини қоқиб-қоқиб четга чиқарди. Чиндан

хам унинг бўйи чўзилиб, ўрта бўйли Тўхтасин акага егай-етай деб қолганди.

Бундан бир ҳафта олдин отаси уни четга чақириб: «Мўйловингизни қираверинг, ўғлим!» деганди. Мажид уялиб ерга қараганди. Ҳовлининг нариги четидан ўтиб кетаётган Оқила бу гапни эшитиб, эшитмасликка олди ўзини. «Чинданам катта йнгит бўлиб қолди-я Мажид» деб қўйганди ва отасининг олдида уялиқираб турган йнгит қандайдир ғалати кўриниб кетганди унинг кўзига.

Кеча кечқурун Мажид илк марта мўйлов қирди. Кўзларигача, киприклари, пешанасигача совун бўлиб кетганди унинг. Уйга кириб-чиқиб турган Қаромат хола овозини баланд қилиб «айланай!» деб қўярди. Соқол қиришдан хит бўлиб ўтирган Мажид бу чучмал сўздап баттар хуноб бўларди. Дадасига тақлид қилиб:

— Учиринг!— дерди.

Қулуннинг тепгани она отга ўтмайди, деганларидек, хола бу «ўчиринг» дан баттар хурсанд бўларди.

— Дадасига ўхшаса, айлоний!— дерди у қўлидаги човлини ўйнатиб.

Нариги уйда соч тараётган Оқилага буларнинг ҳаммаси эшитилиб турарди.

Оқила сочини тараб бўлиб, бериги уйга ўтди, токчаларни титиб ниманидир қидира бошлади, тахмонни очиб қаради, кўрпачаларни кўтариб кўрди: «Йўқ, ҳеч қаёқда йўқ», деди у ўзича.

— Нима йўқ, Оқил,— қичқирди Мажид кўзини қаршидаги ойнадан узмай.

— Китобим йўқ. «Қутлуғ қон». Сен кўрмадингми?

Мажид жавоб бериб улгурмасданоқ уйга кирган Қаромат хола гапга аралашди:

— Ҳой, Оқил, нега сансирайсан акангни, «сиз» дегин энди, «сиз» дегин, болам!

— Нега, ойи?— деб юборганини сезмай қолди қиз.

— Қақиллама, ўзи шунақа бўлади, сиз дегин дедим, сиз дегин!

— Уям мени сиз дейдими?

— Эркаклар сиз демайди; деса айб бўлади, қизим.

Китоб ҳам эсидан чиқди Оқиланинг. Серрайиб туриб қолганини ўзи ҳам сезмасди. Сеткани кўтариб чиқиб кетаётган Тўхтасин ака гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Мунча, ойиси, ўғлим соқол олди деб дунёни бо-

шингга кўтарасанми? Ё энди мўйлов қириб қариб қолди-ми ўғлинг,— деб Мажиднинг биқинига туртиб қўйди. Кейин Оқилага ер остидан билдирмай қараб қўйди-да, чиқиб кетди.

Қиз бир оз ўзига келди-да, ўзича «вой» деб юзнин бекитди ва нариги уйга ўтди...

Оқила шуни сездики, у мактабда, маҳаллада тобора обрў қозониб бораётгани сари Қаромат хола уни бегоналардан қизгана бошлади. Мажид бўлса бу воқеага лоқайд қараган кўринди: у ойиси билан дадасига «ғиринг» демади, улар билан алоҳида-алоҳида суҳбатда сукут сақлаб, оқариб тураверди.

— Сукут — аломати ризоми?— деб ниқтайверишгач, «ўзингиз биласиз»— деди-ю, қочиб чиқиб кетди.

Оқила эса ўзини тамоман йўқотиб қўйди:

— Эрга тегмайман, ойижон,— деёлди у бурчакка сиқиб келган Қаромат холага.

— Нима қиласан тегмай?

— Уқийман.

— Уқийсан ҳалиям, даданг икковимиз беш кун яшай-мизми, йўқми, орзу-ҳавас кўрайлик, қизим, оппоқ қизим... айтайми кимга?..— дея хола кўзларини мамнун ўйнатди.

— Айтманг! Айтманг...— дедию қиз йиғлаб юборди.

Хола чиқиб кетди. «Сукут — аломати ризо» бўлганидай, «йиғи ҳам — аломати ризо» эди холанинг назарида.

Оқила кейинги пайтларда бўлиб ўтган бу можароларни ўйлай-ўйлай, мактабга етганини ҳам билмай қолди.

9

Яхши ҳам бу гап ўнинчи синф битай-битай деб турган пайтда тарқалди. Бўлмаса аввало Оқиланинг ўқишига, олиб бораётган жамоатчилик ишига путур етказган бўларди. Оқила мактабда бош кўтариб юролмай қолди: кичкина-кичкина болалар «ана, келин, Мажид акамга тегадиган келин» деб барала бақирса, каттароқлари гап орасида «келин пошша» деб кесатиб қўйишарди. Айниқса, Оқиланинг дугоналарига, Мажиднинг ўртоқларига гап топилди: тўда-тўда бўлиб олиб, ғийбат уясининг

ариларини тўзитишарди. Оқила билан Мажиднинг боши боғлаб қўйилгани тўғрисидаги хабар ўқитувчиларнинг ҳам қулоғига бориб етди, шекилли, бир куни уни мактаб директори чақиртириб қолди. Қирса директорнинг кабинетида Асрор ака ҳам ўтирипти. Директор гапни узоқдан бошласа ҳам, охири икки-уч ой сабр қилсаларинг нима қиларди, деганга олиб борди. Бу гап шуندок ҳам тўлиб юрган Оқилага «ўлганнинг устига чиқиб тепган» қаби-лида бўлди-ю, ўзини диванга ташлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Ўша куни Асрор ака уни ўз уйига олиб кетди... Оқила бир неча кунгача Асрор аканикидан мактабга қатнаб юрди. Бу орада Қаромат хола Асрор акаларнинг уйига бир келиб кетди. Ўқитувчи «хавотирланманг, опа» дегач, кўнгли жойига тушди. «Ўкинига тушганда уйга қайтмай нима қилади, бо худо» деди-да, Қўштутга қараб йўл олди. Мажид мактабда бир-икки марта унинг ёнига келди, гаплашмоқчи бўлди, лекин Оқила ундан ўзини олиб қочди, рўйхуш бермади.

Учинчи куни охирги дарсда ўтирган Оқила орқадан сурнай қилиб ўралган бир парча қоғоз олди. Унда икки оғизгина сўз ёзилган эди:

«Оқила! Дадамлар кўрпа-тўшак қилиб олдилар. Сени кўп йўқлаяптилар. Мажид».

Оқила танаффусга қўнғироқ чалинди дегунча — пап-касини қўлтиқлаб, уйларига чопди...

* * *

Тўхтасин ака кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олганидан бери Қаромат холанинг пешонасига тугун тушди: ҳол-аҳвол сўраб келувчилар кўпайиб қолди. Уларга ош-сув қилиб уйда ўтириш керак, албатта. Хола ўзини қиздирилган тованинг устида ўтиргандай ҳис қиларди:

— Бозорим, бозорим қолиб кетди, мунча чўзилиб ол-масангиз,— дерди у ҳеч ким йўғида эрини исканжага олиб.

— Қандок қилай, худо қилди, оёғимни ололмаяп-ман,— деб Тўхтасин ака зорланарди,— сенинг «ширин» сўзларингни эшитиб ўтиришга тоқатим йўқ ўзимниям, қани оёқ қурғур қўйворса-ю, қулоғим тинч ишхонада юрсам...

Бундай суҳбатларнинг баъзилари Оқиланинг қулоғига чалинганда турган жойида худди ток ургандай бутун бадани карахт бўлиб қотиб қолар эди. Ўзига келгач эса онасига гиринг деёлмаслигидан яна баттар жиғибийрон бўлар эди: ўзи бозордан қолиб шундоқ ҳам жиғибийрон бўлиб юрибди, бир нарса десам ямламай ютиши аниқ. Аммо қачонгача тоқат қиламан? Қачонгача?

Оқиладасини ҳимоя қилолмаса ҳам, унга яхши қарарди. Оғзидан чиққанини муҳайё қиларди. Кечалари ўн икки, биргача бошидан жилмас, дадаси хиёл тузалса қўлига китоб олиб ўқир, сал похуш бўлса бошида қадалиб ўтирарди.

Тўхтасин ака борган сари оғирлашарди: урушда шикастланган ўнг оёғи оғриб-оғриб юриб, охири ётқизиб қўйганди. Докторларнинг айтишича, унинг бир оёқ бир қўли шол бўлиб қолиши ҳам мумкин. «Бемор ниҳоятда тинч ётиши, заррача асабийлашмаслиги лозим» деб тайинлаб кетишарди укол қилгани келган ҳамширалардан то уни даволаётган профессорларгача.

«Бу уйда асабийлашмай бўладими, тағинам дадамнинг жонлари темир», деб ўйларди Оқиладасини: «Нима қилсам экан? Қариндошларга айтиб, ойнамни изга солдириб қўйсаммикин?» «Қариндош» сўзи хаёлининг бу четидан у четига ўтмасданоқ, эшикдан кириб келган новча, башанг кийинган ёш йигитни кўриб анграйиб қолди. Бу йигит Тўхтасин аканинг битта-ю битта жияни Тўра Сатторов бўлиб, кўпдан бери уларникига келмай қўйган эди.

Оқиладасини самовар кўтариб кирганда тоғажиян суҳбатга муккадан кетган эдилар. Тўхтасин ака кўпдан кўрмаган жияни кириб келганидан хурсанд эди.

— Оббо, ўртоқ Сатторов-ей, оббо каттакон-ей,— деб ҳазиллашарди Тўхтасин ака,— хўп кебсиз-да...

Сатторов тоғасининг таъбири билан айтганда «Қойил бола» чиқди-ю, лекин... бир ишда уни ҳам раижитди: амманинг қизини новча терак деди — олмади. Холанинг қизини «садарайҳон» бизга тўғри келмайди деб «бракка» чиқарди. Ҳамма уруғ-аймоқ ҳам бир бўлди, унинг ўзи ҳам бир бўлди, андижонлик машҳур бир раиснинг қизига осилди-қолди. Уқишни битирар-битирмас Тошкентдан кўчди-кетди. Шу-шу орада бориш-келиш борган сари камайиб кетди.

Тўхтасин ака оғирлашгач, жамики гина-кудуратни

итқитди-да, Оқилага айтиб туриб унга хат ёздирди. Бу хат холадан ҳам, Мажиддан ҳам хуфния жўнатилди.

Брезент халтада картошка кўтариб кирган хола Сатторовни кўрди-ю, «вой, айлоний, қайси шамол учирди», деб унинг елкасига дўппослай кетди. Холанинг орқасидан келаётган Мажид эса кўришишга навбат кутиб узоқ туриб қолди.

Тўра шундоқ қўл беришиб кўришмоқчи эди. Мажид уни белидан олди:

— Бормисиз, бормисиз ўзи?..— деди у ҳаяжонланиб.

Овқат вақтида суҳбатга суҳбат уланиб кетди. Қаромат хола «ўлсак кўмадиган одам йўқ» деб шикоят қилди, «жиян деган жигардан бўлади, мана тоғангиз бориб-келиб турибдилар, мундоқ хабар ҳам олмайсиз» деб таъна қилди.

Тўра «тўғри, тўғри» деб узоқ тинглади-да, кейин уй-рўзгор, тирикчиликдан гап очди. Шунда хола яна кўзига ёш олди.

— Итдан суяк қарздормиз,— деди у,— мана аҳвол...

Тўхтасин ака хонтахтанинг тагидан бир неча бор қўлтиқ таёқнинг учи билан «ҳай!» деса ҳам қўймади хола.

— Тағин буларнинг ўқийман деганига ўлайми, айлоний...

— Қаерга кирмоқчисан, Мажид?— сўради Тўра, холанинг жиловидан аранг қутулиб.

Мажид «билмайман» маъносида икки қўлини икки ёққа ёйиб «лаган» қилди.

— Сен-чи?

Оқила ерга қараб: «Географиягами, геологиягами ўқисам дейман», деган эди, Тўра Сатторов: «Э, қойил,— деди,— битирганингдан кейин ўзим ишга оламан, калла бор экан сенда, молодец!»

Кейин Сатторов Қаромат холага ўзининг гапини шарҳлаб берди:

— Ҳукуматнинг белини бақувват қиладиган иккита бойлик бор: биттаси пахта, биттаси нефть. Оқила ўқиса худди менга ўхшаб кон очадиган бўлади, ўзимам домласининг газетадаги мақоласини кўриб, шу қиз бир ердан чиқади дедим...

Шундан сўнг Сатторов ўзининг тагида машинаси борлигини, икки қават иморат қурганлигини, қанча ойлик

олишини бирма-бир гапира кетди. Бу билан у бир вақтлар «бола, хор бўласан, иссиқ ўрнингдан қўзгалма» деган қариндошларидан ўч оларди.

«Ҳай, Тўражон болам, хотин бошиминам қанақ қилиб... кон қазийди, Оқила?»— сўради хола тоқатсизланиб.

Тўхтасин ака оғриқданми ё гаши келибми, юзини бужмайтирди:

— Қўли ковлармиди, боши ковлайди, илми ковлайди конни, хотин!

— Ҳой, Тўражон...— хола савол устига савол бера бошлади.— Мажидниям олсангиз бўлмайдимми ўша ишга...

— Нега бўлмас экан, қизиқса...

— Бо, қизиқмаслиги бораканми? Тилла-я, тилла, тагин ғазна бўлса...

— Сен нима дейсан?— деб сўради Тўра дастурхоннинг погунини ҳимариб ўтирганча хаёлга ботган Мажиддан,— хўш?

Мажид яна қўлларини лаган қилди.

Сатторов чорданага ўрганмаган оёқларини «их, их»-лаб йиғиб олди-да, чўкка тушди.

— Гап бундоқ, тоғажон,— деди у Тўхтасин акага тикилиб,— кўриб турибман, қаричилик, нимдош тортиб қолибсизлар. Бу вақтинчалик гап. Эрта-индин рўёбга чиқиб қоласизлар. Шу, Оқиланинг билгани билган, геология факультетига кирсин, Мажидвой ҳам бирга ўқийверсин. Уйнашга ишонган... ҳм... ҳм... дегандай, ҳар хил қаламғи-қасанғи ошналарнинг гапига кириб алмойи-алжойи ўқишларга кириб юрмасин. Бу ёғи буларнинг бошини қўшмоқчи... Ҳм-ҳм... бу ёғиям яхши бўлади, бирга ўқишади, бирга ишлашади, а, Мажидвой?

Сатторов Мажидга кўзини қисиб кулди-да, давом этди:

— Ҳамма жойдаям одамнинг бир қайишадиган кишиси бўлиши керак. Менинг қўлимда ишлашса ёмон бўлмайди. Сизлар эса, кимсан — қўш геологнинг родителимиз, деб гердайиб юрасизлар...

— Эҳ-а, биз беш йилгача...— деб Тўхтасин ака гуд-ранаётган эди, Сатторов уни гапиртирмади:

— Нега беш йил бўларкан, шу соҳага кирдим, бўлди, ёзги таътилда менинг олдимга боришади, ўзларига яраша иш бераман, икки-уч йилдан кейин практикани

ҳам менда ўтказишади. Қимирлади, бўлди, пул олаверади буларингиз!

Сатторов шундай дегач, ёнидан кармон чиқарди. Кўк эллик сўмликларни кўриб холанинг кўзлари куйди. Тўра эса бу элликталикларни менсимади, суғуриб-суғуриб олди-да, бир даста қилиб дастурхоннинг устига ташлади.

— Шу арзимас, нима десамикин... совгани олиб ишлатиб турсангизлар, илтимос...

Тўхтасин ака пулнинг бетига ҳам қарамади, холанинг эса қўллари дуога очилиб кетганди.

Сатторов тоғасининг хафа бўлаётганини сезди-да,— Совға эмас, қарз,— деди,— ҳадемай Мажидингиз узиб ташлайди буни, олинглар.

Шундагина тоға, раҳмат, кам бўлма, жиян, бемалолроқ бўлса майли, сал қад кўтаргунимизгача кутарсан, деди-да, пулни олиб Мажидга узатди. Уқиш тўғрисида яна гап бўлармикин, деб пойлаб турган Оқила негадир пулни кўрганда ижирғаниб қўйди.

Сатторов кетгач, Каромат хола унинг сўзларини такрор-такрор эслади, бадавлат жияннинг ҳурматини қилиб, Тўхтасин ака ёнида парвона бўлиб қолди.

Сатторов айтган «Хазина» сўзини хола ўзича тушунди: «демак, тилла кони очишликка ўқир экан-да, ҳа, Оқил ўлгур занжир, ўқиса топади тилласиниям. Топган тилласини опкелиб бераверса, мен заргарга элтиб қўша-қўша билагузук ишлатиб сотаверсам. Ана пулу, мана пул. Осонликча боқдимми бу етим ўлгурни, роҳатиниям кўрай-да!»

Шу хаёллар билан хола анча вақт жим қолди. Кейин сўради:

— Қасминг нима бўлиш эди, Оқил, ўргилай?

— Геолог,— деди қиз жонланиб.

— Гувалак дер экан-да, янгичада ғазна қидирувчини, шунга неча йил ўқийсан, қизим?

— Беш йил...

— Вой-бў... унгача неччи кўкариб чиқаману, болам, бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим...— хола шайтон йиғи бошламоқчи эди, Тўхтасин ака «бас» ишорасини қилди. Шунда хола, «э шошманг, битта гапимни айтиб қолай», деб эрини жеркиди. Кейин Оқилага ўгирилди:

— Қизим, ўқийсан-у, аммо мен нима десам кўнасан, анунақанги посонларга ўхшаб юрмайсан.

— Хўп, ойи.

— Шошма, гапимни соп қилганим йўқ. Нима девдим, ҳа, чизган чизигимдан чиқмайсан... Тўйини...

Тўхтасин ака «тўй» сўзини эшителиши билан сапчиб тушди. Хотинининг Оқилани шу топда ноқулай аҳволда қолдириши мумкинлигини ўйлаб шартта гапни бошқа ёққа буриб юборди.

10

Билакдаккина келадиган қувурдан тушаётган сувнинг шилдираши ҳам беморнинг қулоғини тешиб юборгудай бўларди. Тўхтасин ака тескари ўгрилиб қулоғини ёстиқ билан беркитиб олса-да, ҳамон сув шилдираши бонг урар, унинг ғашини келтирарди. У пайқадикки, бу товушдан қутулиб бўлмайди: бу нағма унинг хаёлига, миясига жо бўлиб қолгандани, ишқилиб, қулоғининг шундоқ тағида жаранглайверарди.

Кейинги бир ҳафта ичида Тўхтасин ака анча ўзига келиб қолган бўлса-да, ҳамон дармонсиз, ортиқча товуш қулоғига ёқмайди. Ҳатто соат кафтгирига қараб турса, кўзи тиниб кетади.

Эри ёстиқдан сал бош кўтариши билан хола яна бозорга югура бошлади, ўйда ҳар хил мавлуд, мушкули кушодлар яна бошланиб кетди. Тоғора кўтариб меҳмондорчиликка боришлар авж олди. Ҳали тамоман тузалмаган беморга қараш Оқиланинг бўйнида, у соатлаб дадасининг бошида китоб ўқиб имтиҳонга тайёрланар, дадаси бирор нарсага имо қилиши билан ўрнидан сакраб туриб кетарди. Унинг дарс тайёрлаши қушнинг кундузги уйқусидай безовта эди: минг қилса ҳам касал одам, ҳали у, ҳали бу деб қолиши мумкин. Оқилани безовта қилишдан андиша қилиб гоҳо Тўхтасин аканинг ўзи қимирлаб, эмаклаб бориб нарироқда ётган пичоқ, ё қайчинни олишга интиларди. «Вой, дадажон, менга айтмайсизми», деб Оқила дарров ўрнидан туриб кетарди. Унинг кўзи китобда-ю, хаёли даласида: «бирор нарса керак бўлса ҳам сўролмаётимти, дадам бечора» деб кўнглидан ўтказарди. Тўхтасин ака эса қизим дарсини қилсин, деб ҳатто йўталани ичига ютиб юборишга ҳаракат қиларди.

Бари бир бўлмади: Оқилага жавр бўлаётганини сезган Тўхтасин ака хотинининг ишларига аралашишга мажбур бўлди.

— Мажид, ҳой Мажид,— деб чақирди у хотинини париги уйдан.

— Ҳув, нима дейсиз?

— Бу ёққа қаравор.

Энди кийиниб бўлиб, тоғорани кўтаришга шай бўлиб турган Каромат хола савлат тўкиб шийпонга қараб келди.

— Ҳа, нима дейсиз, дадаси?

— Тағин қаёққа отландинг?

— Кўктеракка, Мушар амманинг қизи Сожиданинг туққанини йўқлаб келаман.

— Бошқа вақт боргин, шу бугун мазам йўқроқ.

— Вэй, қачон мазангиз бўларди, доим сизники шу... Оқила қараяпти-ку, бормасам бўлмайди, уят-а, уят. Арвоҳлар қақшамайдими... ўзи неччи марта келди-я, бечора Сожида, касалингизни кўргани келганида-ям саккизта ширмон, бир кило новвот, бир банка асал, олти дона чойнакдай-чойнакдай анор обкелганди.

Хола қариндошларидан унга ким нима қилганини ва холанинг ўзи қайси қариндошга қай муносабат билан нима совға қилганини орадан ўн йиллар ўтиб кетса ҳам ёд биларди.

Унинг бу қобилиятига тан берадиган Тўхтасин ака мийиғида кулиб қўйди-да «радио»нинг қулоғини бураб тўхтатиш чорасини кўра бошлади: (Холани ҳазиллашиб уйда «радио» ҳам дейишарди.)

— Бўлди-бўлди,— деди Тўхтасин ака,— мен қол деб илтижо қилаётганим шуки, Оқиланг дарс тайёрлаёлмаяпти, ахир институтга киришнинг ўзи бўладими, ойнаси!..

Шу пайт нос олиб келишга гузарга чиққан Оқила қайтиб келиб қолди. У қоғозга ўроғлиқ носни олиб келиб каравотга, кўрпанинг устига қўйди-ю, ота-онасининг суҳбатига халал бермаслик учун нари кетди.

Оқила нариги уйга кириб ўзини ойнага солди: «не, Оқилвой, тоза озиб кетибсан-ку, тоққа чиқмасанг дўлона қайда экан-да... Майли, майли, бир амаллаб ўқишга кириб олай-чи...» У ўз хаёллари билан банд бўлиб, суҳбатга қулоқ солмади: «Ойим меҳмонга кетиш олдидан «ўзингизни уринтирманг», деб тайинлаб кетяпти, шекилли».

Аммо шийпондаги суҳбат бора-бора одатдаги даҳанаки жангга айланганди. «Бормайсан дедим, бормай-

сан, меҳмондорчиликнинг падарига лаънат!» деб қаттиқ туриб олди Тўхтасин ака. «Вой, нима деган одам бўлман, бир уй хотин кутиб ўтиради-я мени, менсиз йигин ўтармиди», деб жиғибийрон бўларди Каромат хола. «Касалингиз тузалмайдиган касал, пешанам шўр бўлмаса сизга тегармидим? Ойдай юзим саргайди сиз деб, вой, сиздан нима кўрдим, нима кўрдим?..»

— Мен сандан нима кўрдим, шаллақи,— деб юборди пичоқ бўғизига қадалган Тўхтасин ака.

Ана шундан кейин хола асли ҳолига келди-қўйди: оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқди. «Вой, ойнага қарамай мен ўлай», деб Оқила ўзининг бошига ўзи муштлади-ю ҳовлига отилди. Лекин у кечикканди. Хола айтар гапини айтиб бўлганди:

— Хаҳ, ўлиб ўлмайсиз, қолиб қолмайсиз!..

Оқила ўзини ташлаб юборишига сал қолди. У асабийлашган ҳолда холани етаклаб йўлакка олиб чиқди.

— Уялмайсизми, касал одамга шундай дейишга? Боринг, кетаверинг йўлингизга!

У югуриб шийпонга чиққанда дадаси уни жилмайиб қарши олди. О, қанчалик даҳшатли бу жилмайиш. Дунёда ўзини ўзи зўрлаб жилмайтиришдан ҳам фожиали нарса борми? «Ичй куйиб кетди-ю дадам бечоранинг, тагин менинг кўнглим учун жилмаяди-я». У Тўхтасин аканинг юзига юзларини қўйиб бир нафас индамай турди. Бу ҳар қандай тасаллидан ҳам аъло эди. Тўхтасин аканинг ориқ ва рангсиз юзида кўз ёши томчилари кўринди: бу томчилар жонсиз, касал одамнинг кўз ёши экани билиниб турарди. Қизиқ, ҳатто кўз ёшидан ҳам билиб бўларкан одамнинг юрагини: «Ойим ҳам кўп йиғлайди, лекин унинг кўз ёшини оддий сув томчисидан ажратиб бўлмайди, ё менга шунақа туюлармикин».

Тўхтасин ака ҳар куни ичаётган дориларини ҳам бугун ичолмади. Оқила унинг тепасида суратдай қотиб ўтирарди. Кўрган одам қизни отасидан кўра ҳам оғир касал дейиши мумкин эди.

«Дадажон, озгина қаймоқ тотининг, озгина, дадажон», деб ялинарди Оқила, вақт-вақти билан Тўхтасин аканинг устига энгашиб. Бемор томирлари бармоқдай-бармоқдай бўртиб кетган, кўкарган қўлларини зўрға қимирлатиб «йўқ, керак эмас», ишорасини қиларди.

— Оқила, Оқилажон, болам, — деди инграгансимон Тўхтасин ака...

Оқила «лаббай, дадажон», деб яқинроқ сурилди ва отасининг ич-ичига тушиб кетган хира кўзларига тикилди.

Бемор сал нафасини ростлаб олгач, оҳиста сўзини давом эттирди. Шу пайт гапиришнинг ўзи катта қаҳрамонлик қилиш билан баробар эди бемор учун. Оқила яна ялинишга тушди:

— Қийналяпсиз, дадажон, гапирмай қўя қолинг, хўпми, бир нарса керак бўлса имлаб кўрсатинг, хўпми, дадажон?

— Гапирмасам бўлмайди, — деди ингроқ товушда Тўхтасин ака. — Болам, меники барибирам бўлмайди. Гапириб қолай, сенга гапим бор...

Ота-бола шу аҳволда бир лаҳза жим қолишди. Сўнг Тўхтасин ака битта-битта сўз бошлади:

— Мендан рози бўл, қизим, айт, розимисан?

Оқила дадасини маҳкамроқ қучоқлаб олди.

Тўхтасин ака энди ўзини тутиб олди шекилли, ўлим олдидаги энг қўрқинчли сўзларни ҳам оддий, турмушдаги икир-чикир гаплардай гапираверди. Унга сари Оқила қалт-қалт титрар, дадасининг сўзларига жавоб бериш у ёқда турсин, зўрға ўзини босиб, эшитиб турарди.

— Мен сендан мингдан-мингга розиман, — дея ўша ингроқ овозда сўзини давом эттирди Тўхтасин ака. — Ишқилиб Мажид келгунча дош беролсам бўлгани. Кўриб ўлсам, розилик берсам...

Ҳар битта секни айтилган сўз қизнинг назарида худди боши устида портлаган бомбадай эшитилардики, у тамоман гаранг, тамоман тилсиз бўлиб қолгандай эди. У нима сўз айтилганини юраги билан сезиб турарди-ю, мияси билан мағзини чақолмасди. Ен атрофида нима турганини кўзи билан кўрарди-ю, ўша нарса нимага бу ерда турганини ақли билан англаб ололмасди. Ҳатто Тўхтасин ака чойнак-пиёлани кўрсатганда ҳам у бақрайиб қараб тураверди. Орадан икки-уч минут ўтгандан кейингина ўзига келиб «вой ўлай», деди ва отасига қошиқлаб чой ичириб қўйди.

— Яна икки-уч кунлик умрим бўлса керак, — деди Тўхтасин ака ҳансираб.

У қадоқ бўлиб кетган ориқ панжалари билан қизнинг сочларини силай бошлади. «Наҳотки шу иссиқ, шу

меҳрибон қўллар тупроқда чирийди, йўқ, йўқ, ўлмайдди, мени қўрқитяпти, ўлмайдди, дадам», деб ўз-ўзини юпатмоқчи бўларди Оқила. У ўзини бир оз босиб олди-да, ўрнидан турди.

— «Тез ёрдам» чақираман, дадажон.

Тўхтасин аканинг нурсиз кўзлари очилиб, бежо қи-мирлаб қўйди: кўзини оқ-қораси бир зумда аралашиб кетгандай бўлди. Оқила жон ҳолатда келиб яна кара-вотга энгашди.

— Майли, дадажон, майли, чақирмайман.

Орадан ярим соатча ўтди. Тўхтасин ака шифтга қа-далганича жим ётарди. Оқиланинг эса кўзлари унда. Бирдан Тўхтасин ака ҳовлига ишора қилди: қиз қара-са, икки мусича ҳурпайиб олиб бир-бири билан уриш-япти. Мусича уришгани хосиятсиз бўлади дерди Тўхта-син ака. Уришаётган мусичаларни кўрса кесак отиб, ҳайдаб юборгувчи эди. Оқила ҳовлига тушиб уришқоқ мусичаларни ҳайдаб юборди-да, яна келиб ўтирди. Тўх-тасин ака ҳамон шифтга қараб ётарди. Қизик, у шу ётишда ҳам ҳовлининг нариги бурчида мусичалар ури-шаётганини сезибди, қандай зийрак одам-а!

Бемор бир оздан сўнг чой сўради. Кейин яна қада-либ ётаверди.

— Дадажон, энди сал тузалдингизми?— деб сўради Оқиланинг кўзларида умид учқунлари ёниб.

Тўхтасин ака қизни чўчитиб юбордим деб гапириш-га ботинолмай турган эканми, ишқилиб, яна тилга кир-ди. У аввалгидан ҳам қийналиб, чайналиб, худди жони-нинг бир бўлагини сўзга қўшиб омбур билан суғуриб олаётгандай сўзларди:

— Оқил,— деди Тўхтасин ака,— ҳали тилдан қолиб гапиролмай қолсам қулогингда бўлсин, мени Лчовотга, Хўжақул семизнинг ёнига қўйишин.

Ўтган йили Хўжақул семиз вафот этганди. У Тўхта-син акани, Тўхтасин ака уни жонидан ортиқ кўрарди. Оқила бир нафас гўрда ётган Хўжақул семизнинг ёни-да отасини хаёлан кўрди-ю, томир-томирлари бўшашиб кетди. Яна ёш томчилари кўзларидан тирқираб чиқа бошлади. Шунда Тўхтасин ака қўл узатиб яна бояги-дай майин сочларини эркалаб силай бошлади. Бу қўл қайта тирилган одамнинг қўлидай азиз кўрниб кетди қизга. У бошини кўтариб бу қўлларни ўпди, кейин ота-сининг пешанасини, юзларини бир нафас силаб турди.

Тўхтасин ака ҳамон ўзининг ўлими ҳақида хотир-
жам сўзлар эди:

— Ўлсам, бир йилгача тўй қилолмийсизлар. Начо-
ра, кўролмайдиган бўлдим. Мажид гўр, ойиси баттар
талтайтиради уни... ўзинг ақллисан қизим, аввало...

Шу ерда беморнинг ҳам ўпкаси тўлиб кетди, Оқила-
га қўшилиб қулт-қулт этиб ютинди, сўзини давом этти-
ролмади. Юзига бир дона каттагина ёш томчиси оқиб
тушди. Борган сари Оқиланинг юраги эзилиб кўзлари-
дан дув-дув қайноқ ёш оқарди.

— Йиғлама, қизим, — деди энди ўзини сал тутиб
олган бемор, — йиғлама... Гапим бор...

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Оқила йиғидан тўх-
таб, маъюс қараб қолди. Шунда отаси гапнинг қолгани-
ни айтди:

— Болам, тагин мен ўлгандан кейин...

Оқила унинг пима демоқчи эканини тушунди-ю:

— Дадажон! — деди илтижо билан. — Аввало ўл-
майсиз, сўнг... ўлгунимча шу уйдаман, ойимни ҳурмат
қиламан, Мажид акамни ҳам...

Тўхтасин ака бор кучини ишга солиб ўрнидан ярим
турди-да, Оқилани пешанасидан ўпди. «Қам бўлма, қи-
зим, кам бўлма, менинг арвоҳимни чирқиратма», — де-
ди, ичидан чуқур хўрсиниқ келиб. Оқила ўкраб йиғлаб
юборди.

— Йиғлама, болам, йиғлама, — деди отаси қизинг
бошини икки қўллаб силаб. — Мингдан-минг розиман,
сендан.

Кейин Тўхтасин ака кўрпачанинг тагидан бир нарса
олишга буюрди. Оқила кўрпачани оҳиста кўтариб бир
парча қоғоз олди.

— Шуми, дадажон?

— Шу, ўқи, қизим, бу «васиятнома». Сендан-ку
кўнглим тўқ, шундоқ бўлса ҳам қизим, кўзим тирикли-
гида ўқи.

Оқиланинг ўқиган сари кўзи тиниб кетаверди. «Ва-
сиятнома»ни кимдир ёзгану охирига Тўхтасин ака ло-
тин алифбосида имзо чеккан эди. «Оқила қизим, кўзим-
нинг оқу қораси Мажид акамни, аввало худога, қола-
верса, сенга топширдим... Дадам гўрида тинч ётсин
десаңг, шу боламни одам қил. Сенинг қўлингдан ҳамма
нарса келади. Мажидга фақат вафоли ёр эмас, унга
ақл бўл, кўз бўл, болам. Ойинг ўзингга маълум...»

«Васиятнома»нинг шу жойлари қиз юрагини, айниқса, ўртаб юборди. Энди у дадасига тик қараб туролмас, ердан кўзини узолмасди.

— Хўпми, қизим? — деб сўради Тўхтасин ака босиқ ва дардли бир оҳангда.

Оқила тамом ўзини йўқотганди. «Ҳозир ўлади дам, ҳозир, ҳамма гапни айтди, васиятномасини берди, ҳозир, ҳозир», дерди ўзига ўзи пичирлаб.

— Хўпми?

Бу дадасининг бу ёруғ дунёда олтмиш олти йил яшаб айтган энг сўнгги сўзидай туюлди Оқилага. У «хўп» ишорасини қилиб бош силкиди.

— Ризолигингни ўз қулоғим билан эшитиб ўлай қизим,— Тўхтасин ака яна бор кучини тўплаб қиз сари аранг кўзғалиб гапирди.

— Хўп...

«Хўп» деди-ю, қиз қафасдан бўшалган қуш каби шу заҳоти қаёққа учини, ўзини қаёққа қўйишни билмай гарансиб қолди.

* * *

Тўхтасин аканинг вафотидан кейин бутун маҳалла, айниқса, тунука томликлар юрадиган узун жин кўча ҳувиллаб қолди. Ҳатто ёш болалар ҳам сеvimли ўйинчоғини йўқотгандай хомуш, тажанг бўлиб юрардилар.

Тўхтасин ака раҳматлик бола деса жонини берарди. Ишдан келишида чўнтагидан битта-битта хўроз қанд олиб бериб ҳамма болаларни хурсанд қиларди. Болаларга қўшилиб ўзи ҳам бола бўлиб кетарди. Томга чиқиб варрак учириб юборай дерди сал бўлмаса. «Улинг, бачкана бўлмай», деган Қаромат холанинг таънасини эса писанд ҳам қилмасди.

Отасининг ўлимидан кейин Оқила тўкилиб тушди. Назарида бутун олам етим қолгандай, кираверишда шундоқ айвоннинг деворига қоқилган фанердан ишланган от сурати ҳам жонланиб, қайғули кишнаб юбораётгандай. Бу отни Тўхтасин ака ишхонадан бир неча йил илгари олиб келиб қоқиб қўйган. Шу бўйича унга ҳеч ким эътибор бермай қўйганди. Фақат гоҳо-гоҳо Қаромат хола «келган бало-қазо шунга уради» дерди. Маҳаллада ҳар кимнинг уйида шунақа кирган заҳоти кўзга ташланадиган бало қайтаргичлар бор. Биров бир боғ исриқ

илиб қўяди, биров эса челак осиб қўяди, яна биров кераги бўлмаса ҳам бало қайтаргич бўлсин деб, ҳовлининг ўртасига эгнига жулдур-жулдур кийим кийгизилган қўриғича ўрнатиб қўяди. Албатта, Тўхтасин ака отни бу маънода қоқиб қўймаган: у, ўзининг айтишича, йигитлигида минган қора отининг қулоқлари худди шунақа, қайчи билан қирқилгандай чиройли экан. Фақат от эмас, уйдаги ҳамма жонли-жонсиз жисмлар қизнинг кўзига ғалати кўринадиган бўлиб қолди, ҳай, қувурдан ҳалиям сув шариллаб тушяпти-я, ҳай, ҳалиям ҳовли ўртасида гултожхўроз мағрур қад кўтариб турибди-я!

Оқила қолган овқатни кучукка ташлай туриб шу фикрни хаёлидан ўтказди. Уйдан тобут чиққандан бери кучук маънос бўлиб қолди. Мана ҳозир ҳам инидан эринибгина чиқди-да, Оқила билан ҳол сўрашгандай бир қараб қўйди-ю, инига қайтиб кириб кетди, овқатга қайрилиб ҳам қарамади. Бу жониворни Тўхтасин ака олиб келганди: ўшанда кўзини очмаган кучук бола эди, Тўхтасин ака ҳеч кимга ишонмай ўзи сутга нон тўғраб бериб катта қилди. Кейин кучукка от қўйишни ўртага мусобақа қилиб ташлади.

— Оти Бобик-да, адо бўгурнинг, шунгайм ота гўри қозихонами,— деб Каромат хола бу «нозик масалага» юзаки қаради.

— «Йўлбарс, Йўлбарс»,— деди Мажид, яхши от топганидан севиниб.

— Бу от яхши-ю, лекин катта кўппак кучукларга муносиб,— деб Тўхтасин ака эътироз билдирди.

— Тўрткўз бўла қолсин,— деди Оқила ўйлаб-ўйлаб. Дадаси Тўрткўз қўйиб бўлмаслик сабабини ҳам узоқ тушунтирди.

Шундай қилиб бир ойча кучук номсиз юрди.

Бир кун тўсатдан янги, чиройли номнинг ўзи мана-ман, деб чиқиб қолди: Каромат хола ювинди бера туриб, кучукни қарғаб, тепиб юборди:

— Ҳа, липилламай ўлгур, лип-лип қилсан, қандоқ индининг ўлгурга ювинди ағдарай?

Бунини эшитиб турган Тўхтасин ака болалардай «Есть» деб юборди, кучукка от топилди: Лип-лип, Лип-лип!

Лайча кучукка берилган бу исм жисмига мос эди. Оқила, Мажидлар ҳам маъқуллашди. Каромат хола, ма-нияям миям ишлайди, ўқимаган бўлсам ҳам уққанман, деб мақтаниб юрди.

Бу воқеани элаган Оқила, қанча маънос бўлмасин, секин жилмайиб қўйди. Дадасининг жонли ва қувноқ сиймоси унинг кўз ўнгиди гавдаланиб кетди. Кейин яна юрагидан чуқур хўрсиниқ келиб томоғига пичоқдай қадалиб ўтди. Шундоқ одам совуқ гўрда ётибди-я...

Тўхтасин аканинг ўлими ташқаридан қараганда Каромат холага жуда қаттиқ таъсир этган кўринади. У келган-кетган хотинлар билан соатлаб йиғлаб кўришади. Унинг айтиб йиғлаганини эшитган ҳар қандай тош юрак одам ҳам ўзини йиғидан тутиб туrolмасди. Худди уйдаги икки туп ўрик, уч туп тоқ ҳам хола йиғлаётганда бир метр пастга чўкиб кетгандай, тунука томлик иморат ҳозир қулаб тушадигандай кўринарди. Аммо Оқиланинг негадир онаси йиғлаётганда энсаси қотарди: «Ўлиб-ўлмайсиз, қолиб-қолмайсиз», деган гапи шундоқ унинг қулоғида жаранглаб кетарди, сочларини ёйиб олиб, бемор ётган Тўхтасин ака тепасида болта ушлаб турган қиёфада кўрниб кетарди ойиси. Тавба, тавба,— деб ўзини ўзи босиб секин четга чиқарди у.

Орадан ҳафталар ўтди. Бу азалик уйдан, афтода юраклардан жудалик дарди секин-секин узоқлаша борди. Ҳаёт ташвишлари билан ўлим солган қайғунинг устига парда ёпиб, ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Мажид энди ўйлаб ўтирмай ҳужжатларини институтга топширди. У Оқила билан бирга ўқийдиган бўлди. Хола ҳам бундан хурсанд: Оқилага қараб юрасан, олғирлар кўп, битта-яримта лочин илиб кетмасин қўлингдаги булбулингни, ҳушёр бўлиб, ёнида юргин, болам. Уқимагини деб кўндириб бўлмаса бу гожи. Майли, ўқиса ўқисини, яхши ҳунар экан, санам ўқисанг, тилла топар бўласан, болам. Шу инскутда ўқисанг ўқий қол. Мен бир бало қилиб ризқи-рўзларингни топиб бериб турарман...

II

Уқининг дастлабки ойлари сиполик билан ўтди. Республиканинг турли бурчақларидан келган йигит-қизлар секин-аста қармоқ ташлаб бир-бирларининг сирасорини, феъл-атворини билиб ола бошладилар. Гоҳо лекция вақтида берилган битта савол ёки буфетда очерда турганда айтилган битта сўз ҳалигача жумбоқ бўлиб келаётган студентнинг афт-ангорини ярқ этиб кўрсатиб қўярди.

Аммо кўпчилик талабалар бир-бирларини учун мисоли учини топилмаган калава эдилар. Калаванинг бир учини топиб олганлар гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан «копток» ўтказиб «жумбоқ»ни охиригача ечишга ҳаракат қилардилар. Оқила билан Мажид эса бу жиҳатдан учини осон топилган «калава» бўлишди. «Унашилган», деган оддий бир сўз гўё ҳамма муаммоларини ҳал қилиб қўя қоларди. Қизларини Мажид, йигитларини Оқила қизиқтирмасди ташқаридан қараганда. Кўпинча ўзини шунақа бўлади: юзаки қараганда аҳамиятсиз кўринган нарсадан катта-катта воқеалар келиб чиқадикки, чуқур қаралса, деярли ҳамма қизлар Мажид билан, деярли ҳамма йигитлар Оқила билан қизиқардилар. Масалан, китобнинг бошидаёқ номи тилга олинган Ҳикматга «Сени Оқила тақдири қизиқтиради» десангиз, у сиз билан ёқалашишгача боради. Ўзини бўлса Чорсуда Оқилани кўриб, шундай ғалатчи бўлиб кетдики, қизнинг таклифига қандай «хўп» деб қўйганини ҳам билмай қолди. Мана энди Оқилага эргашиб Қўштут маҳалласидан ўтиб бораркан, қизнинг ёқимлилигидан юраги алланечук бўлар, Мажидни ўйлаб, кўнглига ғашлик чўқарди.

Оқила Ҳикматни бошлаб кириши билан Мажид севишиб кетди. Йўқ, Ҳикмат бирор ишни ўринлатиб беради деб эмас, иш орасида бир-икки партия шахмат ўйнаб оламиниз, деб севибди. Чунки, Мажиднинг унда «қасди» бор эди: анов кунини институт залида уч марта кетма-кет қолиб «хап саними» деб қўйганди. Аммо ишлашга келган Ҳикмат шахмат ўйнашга ийманди. Мажид эса буни ўзинча тушунди: «беш-олти кун ғолиб бўлиб бош кўтариб юрмоқчи бу хумпар, шошмай тур, бир эзиб қўяйки, додингнинг катта холангга айт!»— деди ичида. Ҳикматнинг келишидан хола ҳам хурсанд: «Мақтабдош бўлгандан кейин пул олмай ишласа керак, яхши бўпти, Оқил ўлгур бало», деб дилидан ўтказди у. Аммо текинми, текинмаслигини аниқ билмагунча тинчимади хола. Чой устида у ёқдан-бу ёқдан, болаларнинг етим қолганидан узоқ сўзлади, Ҳикматнинг қариндош-уруғларини суриштирди ва ниҳоят қистириб ўтди: «Йлойим тани жонингиз соғ бўлсин, раҳмат, Мажид акангизни (Ҳикмат жуссаси кичикроқ, ўзи кўримсизроқ бўлгани учун хола уни Мажиддан кичик деб ўйлади) шунчалик сийлаб ҳашарга келибсиз, яхшиликларингизга қайтарсин илоҳим Мажид акангиз».

Холанинг оғзидан «ҳашар» сўзини эшитиши билан Оқила лабини тишлаб ойисига ишора қилди, бироқ ойиси уни кўрса ҳам кўрмасликка олди.

Нонуштага фотиҳа ўқилгандан сўнг иш бошланиб кетди. Аввал ҳовлининг нариги четидан ўра қазиладиган бўлди.

Ҳикмат билан Мажид қўлга чўлоқ кетмон олишди, Қаромат хола билан Оқила ҳовлининг у-бу ёғини тозалашга киришиб кетди. Ҳадемай Ҳикмат кўринмай кетди: ўра тобора чуқурлашарди. Сиртдан қараганда суеткаш, ҳатто мижғов кўринган Ҳикмат меҳнатда очилиб кетар экан: у ҳам тинмай гапирар, ҳам тинмай ишларди. Мажид шошиб қолди: «Ҳа бўлинг, челақ, қани челақ», дерди Ҳикмат юқорига қараб. Мажид шошиб челақни туширар, уни сал бўлмаса Ҳикматнинг бошига ташлаб юборай дерди. Ингит чаққонлик билан челақни ушлаб олар ва ўранинг ўртасига тўқ этиб қўйиб, тупроқ тўлдирадди. Бирдан унинг қулоғига, қачонлардир эшитган — ёқимли овоз келиб урилди. Э, эсим қурсин, қачонлар эмас, эрталаб эшитдим-ку, бу аллаловчи овозни деб, эсини йиғиб олди-да: «Э, саломат бўлинг, Оқилахон» деди, қизнинг «Ҳорманглар» деган садосига жавобан. «Қизик, Оқила гапирганда гапининг маъноси эмас, аввал оҳанги мияга урилади. Ё менга шунақа туюлармикин? Мажид-га-чи? Сўраб кўраймикин? Ҳай, ҳай, худо асрасин!»

Ҳикмат шу ўй билан банд экан, уни яна ўша ёқимли овоз ҳушига келтирди.

— Ҳикмат ака, чарчадингизми, тупроқ солмайсизми?

— Соламан, соламан, ҳозир атрофини бир қириб ташлай,— Ҳикмат жўрттага шундай деди ва жўрттага ўранинг четларини синдирди. Шундай қилмаса гўё унинг ичидаги кечинмалар ошкор бўладигандай.

Ҳикмат челақни тўлдириб юқорига қаради: Мажиднинг ўрнида турган Оқила мўъжизадай кўриниб кетди кўзига. Бу қарашнинг таъсириданми, ё ўзи шундоқми, ишқилиб:

— Мажид акам чарчабдилар,— деди Оқила кулимсираб.— Иккаламиз ишлаймиз ҳозирча.

— Майли, майли,— деди Ҳикмат пешанасидан қора терни қаттиқ сидириб ташлаб,— сиз ҳам чарчаб қолмайсизми, Оқилахон?

Ҳикмат қўли эмас, бўйни оғриб қолиши мумкинлигини ўзи ҳам сезмасдан, юқорига қарайверди. Бир қара-

ганда энгашиб турган Оқиланинг пастга осилган икки ўрим йўғон сочини кўрди. «Иккаласи баб-баравар-а, сочи қурғурнинг», деб ўйлади Ҳикмат, ўзини ўзи алдамоқчи бўлиб. «Шу сочларни силасанг», деган табиий йигитлик ҳиссини ҳатто ичиди, ўз танасида тан олгиси келмасди, тан олса гуноҳ бўлишидан қўрқарди. Лекин ақл билан ҳис доим мутаносибликни сақлайверганда эди, бу ёруғ олам ишларининг кўпи чала қолган, ё бўлмаса ҳаётдаги кўп ҳодисалар рўй бермаган бўларди. Шу ҳаёт бандаси бўлган Ҳикмат ҳар қанча ўзини босмасин «унаштирилган» Оқилага қарамай, уни ўйламай қололмасди, албатта. У бу сафар юқори қараганда, энгашиб турган Оқиланинг фақат икки ўрим сочини эмас, оппоқ ёноғини ҳам, қизнинг қўшалоқ кўкси ўртасидаги қизғиш чизиқни ҳам кўрди. Унинг юраги орзиқиб тушди ва яна ўзини ўзи чалгита бошлади: кўйлагининг ёқаси сал йиртиқ экан, бўлмаса кўринмасди, уйда нимдошроқ кўйлакни ҳам кийса бўлаверади деган-да, йиртиғини кўрмаган, балки...

Ҳикматни бу «азоб»дан Каромат хола қутқарди. Унинг «Оқилуу, хо Оқил», деган овозини эшитиши билан қиз арқонни ташлаб жўнаб қолди. Салдан сўнг юқоридида Мажид пайдо бўлди. «Ҳа, дам олдингизми», деб сўраганида Мажид бош қимирлатиб қўя қолди. Йигитлар шу алфозда пешингача ишлашди.

Каромат хола шундоқ ҳовлининг ўзига дастурхон ёзиб коса-коса мошхўрдани қатор қилиб қўйиб чиқди. Оқила эса ҳозиргина гузардан ўзи келтирган қатиқни аталаб ўтирарди.

Йигитлар бир-бирларининг қўлларига обдастан сув қуйиб юборишди-да, битта сочиқнинг икки учига артинишди. Овқат вақтида ҳар сафаргидай Каромат хола ҳукмронлик қилди.

— Ол, болам, торгинма, ол, қатиқдан тагин қўшиб ич,— деди у кўрпачанинг бир четига илишиб ўтирган Ҳикматга.

Холанинг «ол, ол»ига Оқила ҳам, Мажид ҳам қўшилишиб, «олинг, олинг» қилишди. У ўз хаёли билан банд бўлиб чақалоқнинг оғзидаккина ёғоч қошиқ билан тез-тез овқатини ичаверди. У мундоқ бошини кўтариб қараса, Мажид ҳам унга қараб турипти. «Ҳа, ўйнаймизми?» деган савол аломати унинг кўзларида шундоқ чақнаб турарди.

Аммо хонтахтанинг тагидан Оқила Мажиднинг оёғини секин туртиб қўйди.

Бу унинг «қўйсангиз-чи, иш қолиб кетяпти, шахматга бало борми», дегани эди. Бу ҳаракатни Ҳикмат сезса ҳам сезмасликка олди, ўзича Мажидга ҳаваси келди, ҳали тўй бўлмасдан худди унинг хотинидай муомала қилди-я, Оқила қурғур. Зийрак Қаромат хола овқатга фотиҳа қилайлик деган баҳона билан чой ҳам ичирмай болаларни турғизиб юборди. Лекин сал ўтмай Оқила ўранинг тепасига шафтоли гулли чойнак, четига тилла суви юритилган оқ пиёла кўтариб борди. Мажид бир пиёла чойни челака солиб пастга туширди. «Яшанг, жўражон» деган Ҳикматнинг мамнун овози хумга тушган арииниң гўнғиллашидай эшитилди.

12

Ҳикмат кейинги якшанба куни ҳам тупука томликларнинг уйини «обод» қилди.

Бу сафар гапдан гап чиқиб, Ҳикматнинг Арслонтошдан эканлиги маълум бўлиб қолди. Қаромат хола Тўра Сатторовни тоза элак-элак қилиб суриштирди.

— Ҳой, машинаси борлиги ростми?

— Ҳа, бир эмас иккита «Волга» си бор, — деди Ҳикмат соддалик билан, — биттаси ўзлариники, биттаси давлатники, лекин иккаласи ҳам ўз ихтиёрида, хоҳлаганини хоҳлаган ёққа минаверади.

— Иморат-чи, неча қават?

Мажиднинг бу саволини хола ҳам бермоқчи эди, то Ҳикмат гапиргунча унинг ҳам сабри чидамай «қани, айт, болам?» деб қисталанг қилди. Аксига олиб, мошхўрдан чиққан қилтаноқ Ҳикматни сўзлашга қўймасди. У охири икки бармоғини кўрсатди, бу ҳам етмайдигандай, муштини бошига қўйиб «баланд-д!» ишорасини қилди.

Оқила эса бу ҳолатга ичидан кулиб, лекин сир бой бермай ўтирарди.

Ҳикмат ҳалиги қилтаноқни амаллаб тинчитгач, Тўра Сатторов асли тошкентлик эканлигини, лекин конда катта обрў орттирганини гапириб берди. Шунда Мажид «Тўра ака, акангнинг акаси бўладилар!» деб кўкрагига уриб қўйди. Хола ҳам бўш келмади: «Қичкиналигида ўзим боққанман Тўражонни, тоғаси минг яхши кўргани

билан эркак одам нима қила қоларди болага», деб юборди.

— Шу болани-чи, товба дей-у, миясини мен тозаланман. Бозорга борсам нуқул халтанинг четида иккита анор опкелиб сувини сиқиб шунга ичирардим. Ҳай, сизлар ҳам-чи, жа чўтга тушган пайтййлада анор ўлгурни сувини ичинглар, миянгиз тоза бўлади.

Ҳикмат Сатторовникида ўттиз тупча анор борлигини айтган эди, хола:

— Ана, айтмадимми, мендаям мия ўлгур кўп,— деди,— фақат ўқимаганман, уққанман, мен ўлгур.

Ҳикмат холанинг қарғаб гапириши ўзига қандайдир ярашиб тушганини сезарди. Хола, ҳатто бирор нарса унга ҳаддан ташқари маъқул келса ҳам ўша нарсани қарғаб-қарғаб мақтарди.

Ҳикматнинг ғайрат қилиб ишлашини кўрган хола, бепхтиёр илгар и келиб-кетган мардикорларнинг баъзиларини эслади. «Уйинг куйгур, ҳов анови қора соқол-чи, бир соат чилим, бир соат нос, яна бир соат папирос чакиб ўтирарди-я! Шапкасини тескари кийиб юрадиган ҳов анави пакана, писмиқ мардикор-чи, эсингдами, Мажид, ҳожатга кирганча кунни кеч қиларди, яшшамагур».

Ойисининг бу гапларини кулиб тинглаб турган Мажид дўсти Ҳикматни мақтаб кетди. Шунда хола ичидагисини чиқарди:

— Ҳой, болам, бу ўлгур намуноча жонини жабборга бермаса?

Холанинг фикрича дунёдаги ҳеч бир яхшилик бирор шахсий манфаатсиз қилинмайди. Унинг ўзи ҳам шу асосда иш тутади: бирор жойга тўёна қиладиган бўлса бу совғанинг бир куни қайтишини дилига тугиб қўяди. Агар қайтишига шубҳа туғиладиган жой бўлса, ўла қолса ҳам каттароқ тўёна қилмайди.

Ҳикматнинг бирор мақсади борки, шунчалик тер тўкиб ишлапти, деб ўйларди хола. Мажид ҳам кўп ҳолларда (онасининг боласи эмасми?) «сендан угина, мендан бугина» асосида қурилган бу олам, деб ишонарди.

Лекин ҳозир онасининг гапи уни ўйлантириб қўйди: «Мендан нима тама қилиши мумкин Ҳикмат?»

Мажид ўйининг тагига етолмаса ҳам, ойисининг саволига ишонарли жавоб қилди:

— Ҳикмат Тўра акамларнинг қишлоғидан экан,

Ўқишим битиб қайтиб борсам қўллаб-қувватлайди, деб умид қилади. Шунингчунам оғайни бўлмоқчи мен билан.

— Ҳм, ақлингга тасаддиқ,— хола ўглининг гапи тахминлигини билолмади, у Мажидни ҳар нарсага ақли етадиган доно деб ўйларди. Бемалол унинг тагига беш-ўн қатор ғишт териб қўйиб баланд қилиб кўтарарди, даллолнинг мақтовига ишониб, сигирини бозордан қайтариб олиб келган афандига ўхшаб, ўглининг бу баланд қома-тига ўзи ҳам ишонарди.

Ҳикматни нима муддаода суриштирганлигида гап бор эди холанинг. У бир тадбир ўйлаб қўйганди: «Бу мусофир бола-ку қўллик-оёқликкина экан. Шу болани ҳукумат ётоқхонасидан ҳовлининг этагидаги бўш уйга кўчириб келса-чи? Бегона эмас экан, бу ёғи, минг қилса ҳам Тўранинг ҳамқишлоғи, булар у ёққа борганда бу ўлгур ҳам яхши қарар... Уша ҳукуматга тўлайдиган пу-лини менга тўлайверади, ундан кейин уйнинг майда-чуй-да ишларини қилади. Ҳали Мажид уйланса, қанча иш, қанча ремонт бор бу ҳовлида. Мажиднинг ўзи бўлса культурний, қўлини совуқ сувга урмайди. Оқила ўлгур минг қилса ҳам қиз бола. Улмай ўлгур, эрим ўлмаганда-ям бошқа савдо эди...»

Ҳикматни бу хонадонга олиб келиш учун бу важ-кор-сонлар кам эди, албатта. Холанинг яна бошқа бир режа-си бор эди. Бу режанинг дунёга келишига яна Ҳикмат-нинг ўзи сабабчи: у кечқурун ишдан кейин овқатни еб, жўнаш ўрнига, ўтириб олиб, уйдаги ҳамма бузилган нар-саларни тузатиб беришга киришиб кетди: қўл соатни ҳам, осма соатни ҳам кўздан ўтказди. Утмас аррадай бў-гилиб биғиллайдиган радиоприёмникни ҳам «одам» қил-ди. Буни кўрган қўшни Лутфи хола дарров уйга кириб бузуқ плитани кўтариб чиқди. У плитани қўлтиқлаб чи-қиб кетаётганда Каромат холага «квартирант болага бериб қўярсиз» деб пул ташлаб кетди. Пулни берайми, бермайми, деган савол Каромат холани анча обориб-оп-келди. Охири, «бо худо, нонимни еди, ошимни ичди, пул меники» деди-да, кармонга урди. Холанинг чўнтагига тушган ҳар тийин пул унинг томирларини қиздиради, яна пул топгиси келади унинг. Агар бу студент шу уйда турса бунақа пуллар тушаверади. Нима кўп соат кўп, приём кўп. «Мандан пули қани деб сўрамайди бу шўр тумшуқ, келганлардан бир сўм икки сўм ими-жимиди

қоқиб олавераман. Студентгаям яхши, Мажидимга ошна бўлса, Тўражон унинг ишини яхшилайдн...»

Хола Ҳикматнинг сир-асрорини ўғлидан билиб олгач, ўз таклифини ўртага ташлади. Мажид ҳам осонгина рози бўлди. Ойим савоб учун бир мусофирга раҳм қиляпти деб ўйлади у. Негаки унинг бир чеккаси Сатторовга бориб тақаларкан, Арслонтошда ҳам кўз-кўзга тушади, ёмон ўртоқ бўладиган сиёқи йўқ бу камбағалнинг. Она-бола келишгач, Оқиланинг ҳам олдидан ўтган бўлишди: уни чақириб олиб маслаҳат сўраган киши бўлиб «Ҳикмат кўчиб келса қалай бўларкин» дейишди. Оқила «кўнармикин» деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Хола-нинг жони ҳалқумига келди: «Нега кўнмасин, донм сен шунақа гапнинг тагини ковлаштириб гапирасан. Шундоқ гулдай уйимни бериб қўяману бир мусофир турмасаканми. Ёлғондан айтсам ростдан кўрпасини кўтариб келар».

Қиз индолмай қолди.

Лекин у ҳақ бўлиб чиқди. Кечқурун овқат устида хола шу гапнинг учини чиқарган эди, Ҳикмат эътироз билдирди.

— Йўқ, холажон, ётоққа ўрганиб кетдим, ҳам ўқишимга сал узоқлик қилади бу ёқлар.

Одамнинг азмойишидан юрагида нима борлигини пайқаб оладиган Каромат хола бўш келмади.

— Айланай болам, одам бор жойга одам келади. Тўражонимнинг олдидан экансиз, жигаргинамнинг раёни йўқми? Кўчиб келаверинг, айланай. Отминам туя бермайсиз, ўша ҳукуматти ётоғига берганингизни бераверасиз, ерғина ютиб кетсин бу уйларни, ҳаммаси бўш ётибди.

Мажид ҳам, Оқила ҳам хола-нинг таклифини қувватлашди. Квартира ҳақи шаҳарда анча баландлигини билган Ҳикмат кампирнинг таклифини қабул қилмаган эди, «ётоқхона нархи»ни эшитгач, бенхтиёр болаларча жилмайди. Чунки, алоҳида уй бўлса дарс тайёрлашга, китоб ўқишга, умуман яшашга яхши эди. «Ҳа, энди қопқонимга тушдинг-ку» дегандай Каромат хола сайраб кетди.

— Ҳа, гап мундоқ бўлади, болам, одам одамга ганимат, бу дунёда яхшилик қилган қолади. Эртадан кўчиб келавер, болам, Мажид аканг, Оқила опанг, тўйида хизмат қиласан, ўз одамимиз бўлиб юрасан, болам. Сен мусофирни мен сийласам, у дунёда худо мени сийлайди. Қанли, омин, шу ҳовлида яйраб-яшнаб эсон-омон ўқишининг беш битириб, қишлоғингга қайтгин, болам, илоҳим

арвоҳлар ёр, пирлар мададкор бўлсин, Тўражон мунданам кўтарилсин, сенланиям ўзидақа кўтарворсин...

— Ишқилиб, сизларни қийнаб қўймасам бўлгани,— деди юзига фотиҳа тортаётган Ҳикмат.

Бу гап тўйдан кейин ноғорадай ортиқча туюлди-да, ҳеч ким ҳеч нарса демай ҳамма ўз юмушига қараб кетди.

13

Қиз анча вақтгача институт ҳаётига ўрганолмай юрди. У аввалига лекцияларда домланинг оғзидан нима чиқса — ҳаммасини ёзиб олиш керак деб тушунди-да, терлаб-пишиб перо қитирлатаверди, қитирлатаверди. Аммо тез толди. Икки пара дарс ўтар-ўтмас қўлини қимирлатолмай қолди, хатини ҳам ўзи тимирскилана-тимирскилана аранг ўқирди. Бундоқ қараса, ён-веридагилар бунақа қийналаётгани йўқ. Биров бемалол тирсагини қулоғига тираб дарс тингласа, биров ҳар замонда дафтарга бирор сўз, жумла ёзиб қўя қоларди.

Қизиғи шундаки, домла баъзан сўзини сўроқ оҳангида бошлаб қолса Оқила худди мактабдагидай шартта қўл кўтариб жавоб бергиси келарди.

Танаффус вақтида эса қиз гоҳ бир-икки дугонаси билан зинадан пастга туша туриб ичида ғурурланиб қўярди: «қара,— дерди ўзича аллакимга,— бинойидай студенткага ўхшайман-а!» Гоҳо эса буларнинг ҳаммасини унутиб дугоналарига «давай, қувлашмачоқ ўйнаймиз, одам сиқилиб кетди-ку» дегиси келар ва чиндан ҳам институтнинг кенг ва озода ҳовлисида зинғиллаб югургиси келарди. Одатда шунақа ўрганолмай юрганлар кўп ўтмай актив бўлиб кетадилар. Оқила шунақалар хилдан чиқди: тез орада институтни ҳам ўзиники қилиб олди, деворий газеталарда имзоси кўрина бошлади. Иккинчи курсдан эса у комсомол комитети бюросига аъзо қилиб сайланди. Уни ректоратга, деканатга ҳам тез-тез чақириб топшириқлар беришарди. Мана ҳозир ҳам шундай бўлди. «Нима ишлари бор экан?» деб ўзича ҳар хил тахминлар билан деканатга кириб борди.

— Мумкинми?

Кимдир «кираверинг» деди, шекилли, қиз ичкари кирди. Йўқ, янглишган экан. Хонада ҳеч ким йўқ. Одатда «мумкинми» десангиз «ҳа» дейишади, тўғри кириб

бораверасиз. Оқила ҳам ўрганиб кетилган ҳаракат билан хонага кирди-ю, нима қилишини билмай кўзларини пирпиратиб тараддудланиб қолди.

— Э, кесинлар, кесинлар,— деган овоздан чўчиб орқасига қаради. Хонага кириб келган декан Мақсуд Махсумович Оқилани диванга таклиф қилиб, ёнига ўзи ўтирди.

Декан қиздан узоқ ҳол-аҳвол сўради. Охири, «ўқитувчингиз Асрор акадан» хабар олмай қўйибсиз, у кишининг меҳри баланд сизга, деди. Қиз «Декан қаёқдан таниркан», деб ўйлаб турганди, Мақсуд Махсумович илова қилди:

— Асрор ака қўшнимиз бўладилар. Бир вақтлар мен ҳам у кишининг қўллариди ўқиганман...

Бундай қараганда бу гапга ишониш қийин эди, сочларининг қорасидан оқи кўп бўлган декан наҳотки Асрор аканин қўлида ўқиган бўлса? Асрор ака ёш кўринарканлар-да. Аслида...

Сал ўтмай, декан комсомол ишлари институтда сусаийиб кетганидан шикоят қила бошлади. «Жонларинг борми, нега қимирламайсизлар? Ахир мактабда комсомол комитетининг секретари бўлган экансиз-ку»,— дея Оқилага тамоман ўгирилиб, қошларини баланд кўтариб мурожаат қилди декан.

Сирасини айтганда, декан ҳақ эди. Мактабда активистка деб ном чиқарган Оқила нега институтда бирдан сўниб қолди?

— Хўш, сизнингча нимадан бошлаймиз?— декан Оқиланингни дилидагини билгандай савол берди ва жавобини кутмай ўзи сўзини давом эттирди.— Қайси куни ётоқхонага кирсам, тўполон: йигирма-ўттиз қиз-йигит йиғилиб олиб бақириб-чақириб бир-бирига гап маъқуллаб ўтирипти. Бир ёқда плитада чой қайнаб-тошиб ётипти, бир ёқда кимнингдир кастрюлида картошка куйиб ётипти, булар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Ҳамма гап билан овора. Яна бирор янги ер йўлдоши учирилиптим, деб секин сўрасам, «йўқ, муҳаббат ҳақида баҳслашяпти болалар», деди фаррош хола. Кўрдингизми, шу баҳсни яхшилаб ўтказиб бўлмайдими? «Муҳаббат ҳақида мунозара» деган мавзу бор-ку планингизда, сиз ҳам комсомол бюросининг битта аъзосисиз-ку».

— Докладдан ҳамма безор,— деди Оқила,— гапирувчиларни рўйхат қилиб бирма-бир сўз бераверамиз,

ҳатто ўртада луқма ташлашларга ҳам йўл қўйиш мумкин. Шунда қизийди, мунозара...

«Муҳаббат мунозараси»ни ўтказиш ҳақида декан Оқилага билан бир соатдан ортиқ суҳбатлашди. Гапига қараганда декан бошқа бюро аъзолари билан ҳам гаплашган. Мунозара яна ярим ойдан кейин ўтказилиши керак. Оқилага афиша чиқариш, битта ёзувчи ва иккита машҳур олимни таклиф этиш топширилди.

Қиз шошиб қолди: «Қайси бирини олдин қилсамийкин?» Ундан ташқари, фақат ташкилий ишлар билан овора бўлиб, ўзим тайёрлашолмасам-а мунозарага? Айтмоқчи, нима ҳам дейишим мумкин: Муҳаббат ўзи бор нарсани? У шундай ўйлади-ю, танаси зирқираб кетди: «Мажид... Севармикин? Қизиқ, ишқий мактубларсиз, учрашувларсиз, ҳатто... бўсасиз муҳаббат-а бизнинг муҳаббатимиз... Э, ўл, шунақа алжмай, ташкилий ишларини қилаверсам-чи, бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар! Гапиришим шартми жуда? Хўш, хўш, олдин олимга бораман, олимлар инжиқ бўлади, фалон вақтда деб кўндириб қўяман. Кейин афиша. Ёзувчи масаласи осон, муҳаббат мунозараси деса, айтмаса ҳам келади. Ахир унинг иши муҳаббат билан боғлиқку-а, Оқилага, тўғрими? Уроқдан ҳам тўғри!»

Аmmo ишлар қиз ўйлаганларининг тескариси бўлиб чиқаверди: Оқилага мурожаат қилган файласуф олим инжиқ эмас, дангалчи экан.

— Бўпти,— деди у кўзойнагини секин-секин столга уриб туриб, бораман, ёшлар газетасига ваъдам ҳам бор эди шу мавзуда мақола ёзиб беришга. Нимадан бошлашни билмай бошим қотиб турганди. Мана гап топилди, шу мунозарани асос қилиб, ўз фикримни айтаман-қўяман, сизга ҳам яхши, бизга ҳам. Хўп, келишдикми, келишдик, хайр, омон бўлинг!

Афишани эса босмаҳонада қабул қилишмади: иш тикилиб ётибди, бир ойдан кейин бўлса майли, босиб берамиз, дейишди босмаҳона ходимлари. Ёзувчи эса Оқилага билан қўл учида сўрашди. Мақсадни билгач: «Хурматинглар учун ташаккур-у, вақтим йўқроқ,— деди,— шу иш янги йилдан кейин бўлса нима қилади?»

Декан Оқиланинг қулоғини пишитиб қўйган эди: «Ҳар хил рад жавоблари бўлиши мумкин, лекин одоб билан, эҳтиром билан сўзлаб то кўндирмагунча қўймайсиз. Шунақа, зиёлиларнинг ичиде маданий ноз қилиш

касб бўлиб қолган: менинг ўзимга ҳам бирор ишни айтсалар, «хўп, ўйлаб кўраман», «ҳаракат қиламан», деб юборганимни билмай қоламан. Ваҳоланки, кўпинча «хўп» дейишим мумкин бўлган ишлар дуч келади».

Оқила «кўп минг сонли студентлар»ни пеш қилиб яна сўз бошлаган эди, ёзувчи: «Майли, ҳаракат қиламан,— деди.— Янаги ҳафта бир телефон қилинг, номерни биласизми, билмасангиз мана, ёзиб олинг. Куннинг иккинчи ярмида қўнғироқ қиласиз, хўпми?»

Оқила елиб-югуриб ўз вазифасини бажарди. Ётоқхона деворида, институт дарвозасида каттакон афиша пайдо бўлди. Студентлар ўймаллашиб афишанинг олдидаёқ мунозара бошлаб юборишар ва «ўша куни кўрамиз» деб тарқалишарди.

14

Муҳаббат ҳақидаги мунозара қизиқ бошланди. Не-не қийинчиликлар билан келган адиб Ғаффор Илҳомий институт остонасига қадам қўйиши билан очилиб кетди. «Бизники икки оғиз гап бўлади», деган одам мунозарани бошқариб боришга розилик берди. Саҳнанинг орқасида икки студент магнитофонни тахт қилиб, ким яхши гапирса дарров ёзиб олишга шай бўлиб турдилар. Оқила ўртада ўз дугоналари билан очилиб-сочишиб ўтирибди. Қазо-казолардан кимнингдир келишини кутишяпти, шекилли, президиумда ҳали ҳеч ким йўқ. Кекса мутахассис, декан ўринбосари доцент Филмонийнинг калласи кўриниши билан қарсак янгради. Филмоний қарсаклар мен туфайли, деб ўйлади-да, залга қараб «раҳмат», «раҳмат» дегандай илжайиб қўйди. Тезда бошқалар ҳам йнғилди.

Мунозарани Филмоний кириш нутқи билан очди. Кейин, келишиб олинганидай, эстафетани Ғаффор Илҳомийга топширилди. У илҳомдан кўзлари чақнаб, юзларига қалққан майда-майда тер томчиларини арта-арта мисолни Ғафур Гуломдан келтирди:

Муҳаббат —

Миллион йигитлардан тул қолган бева.

— Қўринадики...— деб Илҳомий шеърни шарҳлаб ўз фикрини айтмоқчи эди, Оқилалардан икки қатор кейинда ўтирган бир студент ўрнидан туриб бақирди:

— Тўғри эмас! Муҳаббатни бева деб бўладими, хунук, яъни қўпол, ўртоқлар.

Филмонийнинг ранги оқариб кетди. Қўлидаги ручка билан графинни уриб, ўша студентни тартибга чақирди:

— Қодирқул Нуримов! Луқма ташламанг мумкин бўлса, сўз берилади, ўртоқлар, нотикнинг гапини ким бўлса...

Филмоний нима жазо берилишини айтолмай турганда ёзувчи: «кўп тажанг бўлаверманг», деган маънода доцентга қараб қўйди-да, деди:

— Ўртоқлар, бу мунозара. Майли, ўртада битта-яримта яхши луқма бўлса кетаверади.

Илҳомий залда кўтарилган енгил кулгини кафти билан «босиб» қўйди-да, ҳалиги икки сатр шеърни шарҳлай бошлади.

— Бу ерда шоир, муҳаббатнинг мангулигини, қармаслигини, ўлмаслигини образли қилиб ифодалаган. Тўғри, «муҳаббат тул қолган бева», деган гап сиртдан қараганда қўпол кўринади. Аммо бу ерда фалсафий бир фикр яшириниб ётганини пайқасак, бу образнинг маъзини чақиб тагига етсак, шоир рост гапни айтганини, айтганда ҳам гўзал қилиб айтганини кўрамыз.

Бу сўздан кейин мунозара чинакамига қизиб кетди. Сурхондарёлик Пардажон Акрамов деган III-курс студенти чиқиб, «муҳаббат йўқ нарса», деб туриб олди. У қишлоғидан бир мисол келтирди:

— Амакимнинг қизи Асалоё бир йигит билан тил бириктириб, Мирзачўлга қочиб кетди. Лекин сал ўтмай тавбасига таяниб, уйга бош эгиб келди: уни севган эри қўйиб юборибди.

— Бу битта тасодиф, ошна,— деб қўлини пахса қилиб ўрнидан дик этиб турди Жўравой деган студент.

Пардажон «барибир муҳаббат йўқ нарса» деб қизариб-бўзариб мишбардан тушиб кетди.

Шундай қизғин ўтаётган мунозарани Ҳикмат сўзга чиқиши билан совитди-қўйди.

— Ошга қурбақа ташлади, баччағар,— деди гапга қизиқиб қулоқ солиб ўтирган институт қоровули Нодирқул ота.

Ҳикматнинг гапи ўтирганлардан ҳеч кимга ёқмади.

— Сурлигини қара буни,— деб юборди биринчи қаторда ўтирган Мажид. Ҳикмат бу гапни эшитса ҳам эшитмасликка олиб, гапида давом этаверди. У Филмо-

нийнинг босилиб чиққан бир брошюрасини мисолга олиб танқид қиларди.

— Домла Филмоний, хафа бўлманг-у,— деди Ҳикмат,— менга ёқмади шу китобчангиз. Ахир муҳаббат ҳақида шунақаям совуқ ёзадими киши. Ўзингиз бировни умрингизда севганмисиз, домлажон? Бирор гапингизни нотўғри деб ҳам бўлмайди. Ҳаммаси тўғри гаплар. Лекин юракни жиз эттирмайди.

Филмоний асабийлашиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима, шеърга солиб ёзиб чиқишим керакмиди, Ҳикматвой?

Ҳамма Ҳикматни майна қилгансимон гуриллаб кулди.

— Мана, бормисиз домла,— деди Ҳикмат кулгини ҳам, Филмонийнинг луқмасини ҳам писанд қилмай,— шунақа жонлироқ гапдан китобга ҳам киритсангиз ўқишли бўларди асарингиз. Мана қаранг, қандай ёзасиз: «Муҳаббат икки ёш, яъни эркаклар ва аёллар жинсига мансуб бўлган йигит-қиз ўртасида балоғатга етгандан сўнг юзага келадиган бир ҳиссиётдир». Қандай гап ахир, домлажон, битта бетнинг ўзида Гоголдан, Аристотелдан, Цицерондан, Лопе де Вегадан, Муқимий ва Фурқатдан мисол келтирасиз. Ахир ўзингиз-чи, ўзингиз нима ўйлайсиз муҳаббат ҳақида? Ўзингиз бошқа фандан мутахассис бўлсангиз, нима қилардингиз ҳар хил мавзуда нарса ёзавериб...

Ҳикматнинг бундай чиқиши кутилмаган ҳодиса бўлди. Асосий мавзу қолиб кетиб сўзга чиққанлар таниқли доцентни ҳимоя қилишга тушиб кетдилар. Ҳар гапда Ҳикматни чақиб-чақиб оларди «чиллаки» нотиқлар. Дераза тарафдаги стуллардан бирида ўтирган Ҳикмат борган сари чўкиб йўқ бўлиб кетаётгандай эди Оқиланинг назарида. «Тўғри гапирди-ю, нега энди унга осилишади?» дея асабий пичирларди қиз. Сўнг шартта қўлини кўтарди. Қўл кўтарди-ю, юраги шув этиб кетди, чиқсам нима дейман? Шунча одамга қарши-я!» Қиз қўлини қандай тез кўтарган бўлса шундай тез тушириб олди. Ўзини билмасликка солиб ўтирса-да, ичини ит тирнарди: «Ахир, нимаси нотўғри? Мен ҳам ўқиганман-ку ўша китобчани, Ҳикмат ҳақ гапни айтди-ку...»

Мунозара ёмон ўтмади, лекин Оқиланинг кўнглида қандайдир гашлик қолди, гўё у Ҳикматга хиёнат қилган эди.

Ҳикмат худди Қўштут маҳалласида туғилгандай тез ўрганиб кетди бу ердаги одамларга. «Ҳай, тунука томлик», деб мурожаат қилишадиган бўлди унга маҳалладошлар. «Тунука томлик» лақабини олишнинг ўзи унга катта обрў эди. Йигит маҳаллада бўладиган тўйларга Мажид билан бирга чиқиб хизмат қиларди. Айниқса, тарвuzдан, бодринг-помидорлардан гул ясаб дастурхонни безаш ҳунари қўл келди. Тўй дарағи чиқиши билан «бизникига, бизникига, Ҳикматвой» деб бир ҳафта аввал тайинлаб кетишарди.

Тасодифан эсдан чиқиб тўйга айтилмай қолганда ҳунар кўрсатадиган Сотим монтернинг эркалиги ҳам Ҳикмат туфайли ўтмайдиган бўлиб қолди: Сотим монтер ўч олишга ниҳоятда уста: тўй айни қизиб, куёв келинни етаклаб тўрга чиқаётганда у шартта симни узиб ҳамма ёқни зимистон қилади-қўяди. Узи эса қаёққадир гойиб бўлади ё бирор ҳамтовогиникидан ё чойхонадан, «отанг яхши, онанг яхши қилиб», олиб келишади.

Бўлмаса чироқсиз тўй, тўй бўлармиди?

Бундай ҳодисани бир-икки бор кўрган Ҳикмат, тўйга ҳар эҳтимолга қарши чўнтагига резинали омбир солиб чиқади, бирор корҳол бўлиши билан чорасини кўради: Тўй тўйдаё ўтади.

Кечаси билан Шаҳоб кўмирчиниқида хизмат қилгани учун мана бугун эрталабдан карахт, кўзларини мудроқ босмоқда: ҳайй...— дейди у, оғзини катта очиб эснаб. Қўлидаги ручка эса худди ломдай оғир: олиб бориб сиёҳдонга ботириш малол келади. Ҳовли тротуарига ётқизилган мусулмон фиштни тўқ-тўқ босиб келаётган оёқ товушидан сал ўзига келди-ю, деразадан қаради. Чой кўтариб Оқила келарди.

— Майлими,— деган қизнинг жарангли овози маст одамнинг юзига муздай сув сепгандай таъсир қилди унга. Қиз «майли демасмиди», дегандай бостириб кирди-ю, столга гулдор чойнакни қўйди.

— Памил чойга ўрганиб қолдингиз-а, Ҳикмат ака,— деди Оқила, чети сал учган оқ пиёлада чой тутаркан,

— Ўрганиб қолдим,— деди йигит йўғон, лекин босиқ овозда.

Ҳикмат чой ҳўпларкан, қиз унинг конспектини варақлади:

— Балосиз, анча ёзиб қўйибсиз, биз Мажид акам иккаламиз ўлгудай дангасамиз, ҳали конспектни бошлаганимиз ҳам йўқ.

Мажид тилга олинганда Ҳикмат ҳам, Оқила ҳам ялт этиб бир-бирларига қараб қўйишди. Бу шундай беихтиёр содир бўлдики, тушуниб бўлмайдиган аллақандай бир ҳис кўзларни тўқнаштириб қўйганидан иккисининг ҳам қалби «жиз» этиб кетди.

Оқила Ҳикматнинг Филмоний китобчаси тўғрисидаги гапини маъқуллаб сўз очганди, беихтиёр яна Мажид тилга олинди.

— Мажид акам қаршилар, шундоқ обрўли одамга тош отишни ким қўйибди, деб сиздан хафалар. Уша кунни кела-келгунча тортишиб келдик, ўл дегани киши йўқ, бутун трамвайни бошимга кўтариб шанғиллаб гапирибман қизишиб кетиб.

Ҳикмат Мажиднинг номини эшитиши билан яна қизга қарагиси келди-ю, ўзини тўхтатиб қолди. «Мунча Мажид дейди-я», деб ичида ижирғаниб қўйди. Кейин Оқила эшитиб қолдими деб, хавотирланиб кетма-кет чой ҳўплади. Аммо дилда бори тилга келмай қўймас экан:

— Минг қилса ҳам у бахтли одам,— деб юборди Ҳикмат.

— Ким, Филмонийми?— деди қиз.

— Йўқ.

— Ким?

— Мажид.

— Нега?

— Нега бўларди...

— Умримда ёмон кўрганим, бир гапнинг учини чиқариб қўйиб у ёгини айтмайдиган одам.

— Шунақа, ёмон кўрасиз...

— Ие, ҳали яхши кўришим керакмиди...— қиз қаҳқаҳлаб кулди. Ҳикмат ҳам ноилож илжайди. Сўнг Оқила худди терговчидай унинг тепасига келиб туриб олди: — Айтасиз, Мажид акам нега бахтли?

Ҳикмат ўз фикрini пардалаброқ айтишга сўз қидириб ўйланиб қолди, ўйлангани сари юраги дук-дук уриб кетаверди.

— Шу узун сочларингизни силаш имконига эга Мажид,— деб юборди Ҳикмат, тескари қараб туриб. Сўнг: «Пардали гапирмай ўл, мохов қилдинг!» дегандай деворга дўқ этиб бошини уриб қўйди.

Лекин бу гапдан кейин Ҳикмат кутгандай «фожиа» юз бермади: аксинча, Оқила бир нафас сукут сақлаб турди-ю, келиб йигитни билагидан ушлади.

— Менга қаранг...

Йигит беихтиёр қиз сари ўгирилди. Оқиланинг юзлари ёниб, кўзлари шўх чақнаб турарди.

— Сизга тегсам оларминдигиз?

— Мажид-чи?— Ҳикматнинг овози қалтиради.

— Борди-ю, у бўлмаганда, умуман, у йўқ бўлса-ю, иккаламиз учрашиб қолган бўлсак, айтинг, оларминдигиз?

— Бўлди, Оқилахон, майна қилаверманг бир бечорани...

Шу орада деразадан тоғора кўтарган Каромат холанинг калласи кўринди, Оқила лип этиб чиқиб, уни қаршилаб олди. У чиқаркан, беихтиёр қўлини кўкрагига қўйди: қиз бу ерда Тўхтасин ака қолдирган «васиятнома»ни сақларди. У кўпдан бери «васиятнома»га қўл тегизмади, негадир ҳозир туриптими, йўқми, дегандай ўша қогозни ушлаб кўрди. Нега ҳозир, шу топда эсига тушди «васиятнома»? Бунини ўйлашга ҳам вақти йўқ эди қизнинг. Бориб онасининг бошидан тоғорасини олди-ю, ҳовлининг у четидаги катта уйга кириб кетди.

Оқила учун Ҳикмат кун сайин мураккаб бир одамга айланиб борарди. Аслида, одамни таниганинг, унга ҳамнафас, ҳамтовоқ бўлганинг сари у сенинг кўз ўнгингда содалашади, унинг феъл-атворидаги икир-чикирларигача билиб олганингдан сўнг, у кейинчалик ҳар қандай олим бўлиб кетмасин, ҳар қандай амалга кўтарилмасин сен уни унчалик менсимайсан. «Ҳа, ўзим билган фалончи-да» деб қўя қоласан. Ҳикмат-чи, Ҳикмат ҳашарга келганда қанчалик содда, қанчалик жўн, тўпори йигит бўлиб кўринганди. У Қўштутда, «тунука томликлар» оиласида яшаган сари ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган қирралари билан ялтиллаб бормоқда. Институтда-чи? Студентлар, профессорлар кўзига ҳам Ҳикмат кун сайин бошқа одам бўлиб кўрина бошлади.

Оқиланинг назарида Ҳикмат ўсяпти: ҳам маънавий, ҳам жисмоний! Ҳатто ўнг кўзининг четидagi мошдек чандиқ ҳам йўқолиб кетай-йўқолиб кетай деяпти, каттароқ, бесўнақайроқ кўринган бурни борган сари унинг юзидан муносиб жой топиб ўрнашиб олаётган-

дай, Ҳикматнинг бўйи ҳам баландлаб кетаётгандай... Оқила ҳар сафар хаёли шу ерга келганда ўзини қўлга оларди: йўқ, бўлмаган гап, бўй деганни, қомат деганни Мажидга чиқарган!

Мажиднинг ёнида Ҳикмат товуснинг қаршисига қўйилган товукдай гап! Товуқ! Вой ўлай, нима деб валдираяпман ўзи! Ҳикмат товукми?

Хаёли шу ерга келганда қиз доим чўчиб тушарди: биров сезмадими? Товус билан товук деган гап ўзининг гапи эмас, биров чўяндай эритиб юрагига қуйиб қўйгандай қалбини огритар, гашини келтирарди...

Оқила Ҳикматга тик қараб гапиролмайдиган бўлиб қолди. «Тегсам олармидингиз», деган сўзини эсласа, юраги шув этиб кетар ва Ҳикматнинг қаршисидан сув бўлиб эриб кетадигандай жонини ҳовучлаб туриб сўзлашадиган бўлиб қолди. Нега?

— Ҳикмат мағзи тўқ ёнғоқ: чаққан сари ичидан ёғи чиқаверади,— деганди Мақсуд Махсумович бир куни.— Ҳали кўрасиз, Оқилахон, ҳозирча ёнғоқнинг бир четидан сал кўчириб, ичида нима борлигини тахмин қиляпмиз. Чақиб, ажратиб кўриш керак шу ёнғоқни.

Ушанда қиз ичида ўйловди. «Ҳа, қизиққан одам чақаверсин, менга нима зарур келибди».

Оқила шундоқ дегани билан ўша ёнғоқни чақиш учун ҳар қадамда «тош» излаб юрганни ўзи ҳам сезмасди. У эрталаб ҳовлига чиққанида, ўша «тошлар»дан биттасини топиб олди: Ҳикматнинг қора чарм муқовали ён дафтари ўрикнинг тагида тушиб ётарди. Қиз дафтарчани олди-да, атрофига аланглаб, варақлади, ичидан бирор қиз-пизнинг расми чиқиб қолармикин, деган фикр лип этиб хаёлида чақмоқ чақди, дафтарчани ёпди, вой, мунча пастман-а, бировнинг дафтари-ни-я,— деб пичирлаб, Ҳикматнинг кулбасига югурди:

— Ҳикмат ак... — бу сўзнинг биринчи бўғинини айтди-ю, томоғига бир нарса тикилди, ол ёноғи оқ қоғозга айланиб, эшик олдида қотиб туриб қолди. Хайрият, йўқ экан!

Одатдагидай паркка дарс тайёрлашга кетган бўлса керак. Оқила ўзига келди-ю, кўк эшикчани итариб ичкари кирди. Ҳикмат эшигини қулфламасди, Каромат хола қўшнилardan чиққан соат, примус, плита сингари нарсаларни олиб кириб токчага териб қўяверарди. Ингит бўш вақтида уларни тузатиб нариги токчага олиб

қўярди. Хола сўраб чиққан қўшниларга буюмларини шу тоқчадан олиб бераверарди.

Оқила дафтарчани столга қўйиб чиқиб кетмоқчи эди, бўлмади. У деворда пайдо бўлган бир расмга тикилиб қолди. Расмда ёшгина бир қиз бошини тиззасига қўйиб, сувга маъюс боқиб хаёл суриб ўтирарди. Расм тагига «Алёнушка» деб ёзиб қўйилганди. Оқила узоқ тикилгач, «ух» деб қўйди. Кишида қандайдир ҳазинлик уйғотарди бу сурат. «Алёнушка», дея такрорлади Оқила, мунча ғамгинсан, муҳаббатми сени ҳам қийнаган? Мен ҳам севаманми? Қимни? Қайси бирини? Вой, бу нимаси, қайсилиги аниқ-ку! Нима аниқ, «қайси бирилигимми», «севишимми»?

Шу ўй билан қиз ҳозир столга қўйган дафтарчани қайта қўлига олиб варақлай бошлади: «Ирода дафтарин» деб қизил сиёҳ билан биринчи бетга катта қилиб ёзиб қўйилипти... «Нега муҳаббат дафтари эмас? Бу ёшдаги йигит-қизларда «Муҳаббат дафтари», «Ашула дафтари» бўлгувчи эди? Балки, ашуласи ҳам бордир, қарай-чи, «Индамади» бормикин?

Оқила қумурсқа ҳарфларни дераза ёруғига тутиб, ўқнишга киришиб кетди:

«18 июнь. Бир чол фалончининг уйи қаерда деб сўради. Тушунтирдим. Аммо ўн минутлик гапим бекор кетди, «болам, қайтадан айтгин, ҳеч нарса уқиб ололмадим», деди. Шошиб тургандим, чолни койиб ташладим: эй, ота, миямни ачитманг, аҳмоғингиз йўқ!

Ҳикматвой, иккинчи қилма бундай номаъқулчиликни, бир одамнинг дилини вайрон қилдинг. Ироданг қани, ироданг?»

«4 сентябрь. Институтда староста сайладик. Рўзибой Маматовни ҳамма мақтаб гапирди. Мен индамадим. Тишимни тишимга қўйдим. Иродами шу? Йўқ. Чинакам ирода ҳақиқатга хизмат қилиши керак. Бу иродасизлик бўлди. «Қаршилар борми?», «Бетарафларчи?» деб сўралганда ҳам без бўлиб ўтиравардим! Ахир Рўзибойнинг кирдикорларидан хабардор эдим-ку? У хат ёзмаган, у қўлтиқлаб юрмаган қиз қолмади-ку институтда. Буни кўпчилик биледи-ку? Кўпчилик айтсинмиди? Кўпчиликка қўшилиб айтиш осон. Бир ўзинг қарши чиқсанг-чи? Унда нима бўларди, балки шумшук бўлардинг, шундан қўрқдингми? Ноҳақликдан нега қўрқмадинг? Тагин ҳамма қўл кўтарганда қўшилишиб қўл кўтарганинг ортиқча.

Қаршилар борми, деганда «бор» деб, бир ўзинг қўл кўтарсанг галати туюлади! Галати эмиш, бўлса бўлавермайдами? Виждонинг тинч бўларди, камида! Тўғри, барибир сайлашарди, чунки деканатдан айтишган, сайланглар, деб.

Хуллас, Филмоний воқеасидан кейин юрак олдириб қўйганинг, чекинганинг бу, Ҳикмат! Чекинма! Ҳақиқат чекинмаслиги керак. Бунинг учун ирода зарур, Ҳикматвой. Ирода!»

Дафтарча жанг майдонига ўхшаб кетди қизнинг назарида, Ҳикмат фақат атрофидаги одамлар билангина эмас, балки ўзи билан ўзи ҳам омонсиз жанг қиларди. Ўзидаги қиттак камчиликни ҳам иродасизликка йўйиб, ўзини ўзи аёвсиз суд қиларди. Ажабо, одам ўз айбини ўзи сезса юраги ёрилиб ўлади, дейишарди. Бу гаплар Ҳикматдақалар учун эмас, қўрқоқлар, иродасизлар учун айтилган бўлса керак.

Оқила дафтарга михланиб қолди; ўқиган сари унинг ўзига, факультетга оид қизик, янги гаплар, фикрлар чиқа бошлади. Унинг етти ухлаб тушига кирмаган фикрларини Ҳикмат илғаб олган ва дафтарчада мулоҳаза чийригидан ўтказган эди. Тавба, биз бу воқеаларни ҳатто пайқамай ҳам ўтиб кетаверибмиз-да, дерди Оқила, ўтган воқеаларни қайта эслаб. У Ҳикматнинг синчковлигига қойил қоларди. Уқий туриб, бирдан қиз бир жойда ўз исмини кўриб қолди. Тўғри, Ҳикмат «Оқила» деб тўла ёзмай, «О. . .», «О. . .» деб қўя қолганди.

«21 ноябрь «О.» исмига яраша қиз. Ақлли, доно, гўзал, инсофли, ифбатли... сўз ожиз унинг таърифига. У менга ёқади. Еққанда қандоқ. . . Севаман уни. Аммо у М. нинг қайлиги. Бу энг биринчи сабабларнинг сабабики, дамнингни ичингга ютишга, патраб турган юрагинини босишга мажбурсан. Сўнг у сени мутлақо севмайди. Назарига илмайди. Севмаганга суйкалма деган гап бор. . .

М.ни ҳам севмайди деб ўйлайсан ва хомтама бўласан, Ҳикматвой! Балки севмас, лекин унга тегади. Бу унинг иши. Шундоқ экан тилингни кўндаланг тишла. Бугун кириб сени чалажон сичқонни мушук ўйнагандек ўйнаб чиқиб кетди. «О.» қаёқда-ю, сен қаёқда! Тек ўтир, унга ёмон қараш қилдинг, иккинчи сафар иродангни қўлингга ол! Туз ичган тузлигингга тупурма, аблаҳ. Ирода, ирода!»

«Севаман», «севмайди», «аблаҳ», деган сўзлар ҳозир Оқиланинг миясига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади. Фа-

қат юраги «дук-дук» қилиб уриб кетгани унинг бутун вужудида сезилди, ҳатто тирноқларининг учигача зирқираб кетди. Дафтарчани авайлаб столга қўйди-ю, югуриб кўчага чиқди. Дугонаси Арофатникига чопди: бу икки қиз бир-биридан сир яширмасди, нимаики бўлса ўртада эди. Ҳатто Арофат Оқиланинг Мажидга кўнгли йўқлигини ҳам биларди. Арофатнинг бир йигитни излаб уйдан яширинча Хоразмга бориб келганигача, Хоразмда Бекжон деган бу йигит бошқага уйланиб, Арофатни ҳайдаб юборганигача хабардор эди Оқила. У Арофатларнинг эшигига боргач, синглиси Зарофатдан сўради:

— Опанг уйдами?

— Кириб, уйдлар.

Оқиланинг юраги яна бояғидай дук-дук қилди;

— Йўқ, майли, кейин келарман,— деди-ю, орқасига қайтди. Шу орада Арофатнинг ўзи чиқиб қолди. Оқила анча узоқлашиб кетганди.

— Оқил,— қичқирди Арофат,— келавермайсанми, уйда ҳеч ким йўқ.

— Ароф, кейин келаман, хайр. . .

Арофат дугонасининг бу қилиғига тушунолмаётган эшик кесақинини ушлаганича туриб қолди. Оқила ҳамон тез-тез юриб уйга шошиларди. «Жинни-пинни бўлиб қолдимми-а, нима бало», дерди ўзига ўзи пичирлаб.

Шу пайт лоп этиб «Васиятнома» эсига тушди, ёнини ушлаб кўрди, хайрият турган экан...

16

Бу йил студентлар пахтага чиқишмаса ҳам, бутун халқ сингари уларнинг фикр-зикри пахтада. Азонда туриб, биринчи синф боласидан то пенсионер чолларгача,— ҳамма газета дўконига югуради. Қўрғошин ҳиди анқиб турган газетани қўлга олиш билан ҳамма қайси область планни қанча бажарганига қарайди, шундан кейин кўнгил жойига тушади, газетадаги бошқа мақолаларга кўз югуртиради. Дарсга кечикаётган Оқила Эски Жўвада газета оламан деб узоқ туриб қолди. У ялтироқ оқ сумкачасини ушлаб оёқларини асфальтга навбатма-навбат кўтариб урар, сотувчининг тез қимирламаётганидан ранжиб, пешанасини тириштириб кўярди. Ниҳоят газета қўлга теккач, троллейбусга ўзини отди.

У жадвалга кўз югуртмоқчи бўлиб энди газетани

ўнглаётган эди, тўртинчи бетдаги йўгон қора чизикқа кўзи тушди, тушди-ю, биқнига биров пичоқ санчгандай бир сапчиб тушди. «Октябрь район К. Маркс номидаги 12-ўрта мактаб коллективи мактабнинг кекса ўқитувчиси Асрор Қодировнинг бевақт вафот этгани муносабати билан марҳумнинг оиласига чуқур таъзия изҳор қилади».

Оқиланинг кўзларига ёш ҳам келмай, бутун вужуди қуриган дарахтдай мўрт ва карахт бўлиб қолди. Нега бормадим, эшитган эдим-ку касаллигини Асрор аканинг? Худди кўргани борганда ўлим чангалидан севимли устозини тортиб оладигандай, ҳадеб шу гапни такрорларди қиз. У институтга етгач, кранда юзларини чайиб олди-да, сал ўзига келди. Ҳозир Филмонийнинг дарси. Домла кечикканларни ёмон кўради. Оқила эшикни аста очиб овчининг қўлига тушган кийикдай жовдираб турди.

— Киригн деяпман-ку!— деб Филмоний ўшқиргандагина Оқила бориб жойига ўтирди. Домла калласи билан «киравер» ишорасини қилганини қиз пайқамай қолганди.

Қизнинг кўз ўнгига бирдан Асрор ака келди, «У Филмонийнинг ўрнида, қизни курсдошлари орасида қизартираётгандай, «Демакки» деб ориқ ва узун бармогини чўзиб, Оқилага қараб гапирмоқда... «Демакки...»

Асрор ака ҳар гапнинг бирида «демакки» деб қўймаса, гапи гапга қовушмасди. Қутилмаган ўлим Оқилани эсҳушидан оздираёзди. «Демакки» сўзининг беихтиёр оғзига келиб қолавериши ҳам шундан бўлса керак.

Оқила дарслар қандай ўтганини, домла қайси мавзуда қандай лекция ўқиганини ҳам билолмай қолди. Кун бўйи унинг хаёлидан Асрор ака кетмади. У бир ўйи декандан сўраб, таъзияга бориб келмоқчи ҳам бўлди. Лекин... Қиз боши билан мусибатда қовурилиб ётган хонадонга қандай кириб боради? Нима қилади? Нима дейди? . . .

Дарсдан қайтишда бу сафар Мажид Оқилани холи қўйди.

— Мен уйга кечроқ бораман, Оқил, ойимга айтиб қўй,— деди у «Молодая гвардия» кинотеатрининг ёнига келганда.— Мошхўрдадан менга ўзинг кўпроқ олиб қўй, хўпми?

У энди Оқилага ўн йиллик эрдай муомала қиларди. «Бугун мошхўрда ичсак», деган оддий истакни «мошхўрдадан олиб қўй», деб буйруқ қилиб гапиряпти. Демак, измига юргизмоқ ниятида.

Оқила пионерлар саройнга келгач, трамвайга тушмай тўғри юриб кетди. У анҳор ёқасига келганида таниш овозни эшитиб қайрилиб қаради:

— Кечирасиз, Оқила,— деди унинг ёнига етиб келган Ҳикмат,— бирга кетайлик, майлими? Эҳтимол...

— Менда бирор ишингиз борми?

— Йўқ, ҳеч қанақа ишим йўқ. Узим шундай. Эҳтимол...

Ҳикмат бир нарсадан таъсирланганда гапга ёпишса ёпишмаса «эҳтимол» сўзини қўшиб гапирар ва шу сўзга таяниб туриб ўзини ўнглаб оларди.

«Менда бирор ишингиз борми?» деган савол дағалроқ бўлса-да, «Бирга кетгинг келса дадилроқ бўлаверсанг-чи, йигитмисан», деган оҳангда айтилгандики, буни англаган Ҳикмат ўзини тутиб олди. Иккиси ёнма-ён йигирма қадамча жим боришди. Сўз навбати Оқилада бўлса-да, йигитнинг сабри чидамади:

— Бугун бошқачароқ кўринасиз, тинчликми, Оқилахон?

Қиз ҳам шуни кутиб тургандай Асрор аканинг ўлими, у ҳақидаги хотираларини сўзлаб берди.

— Бизнинг ҳам умримиз яримлаб қолди,— деди Ҳикмат хўрсиниб.

— Нега яримларкан?— Оқила ҳайрон бўлди. Ҳикматнинг «яримлаб қолди»си «тугаб қолди», дегандай туюлди, шекилли, Оқила бир сесканиб тушди.— Сиз менга аввал айтинг: нега яримлайди умрингиз?

— Чунки... Одамзод қирқ ёшгача, жуда борса эллик ёшгача қиладиган асосий ишини қилиши керак. Бунинг учун шу минутдан бошлаб нимадир қилиб бориш зарур. Йўқолган ҳар минутни кейинчалик йилларга ҳам алмаштириб ололмайсиз.

— Шошманг, шошманг, мана масала. . . — Оқила мисол қидириб пешанасини тириштирди.— Масала Крилов ижод бошлаганда, анча кексайиб қолганди, шунга қарамай...

— Тўғри,— қизнинг овозини босиб тушди Ҳикмат,— бунақа ҳодисалар ҳам учрайди. Лекин тасаввур қилинг-а, агар Крилов йигирма ёшида ижод бошлаган бўлса унда нима бўларди, ҳозирги турган ўрнидан анча юқорироқда бўлмасмиди?

— Балки...

Улар гап билан бўлиб Гагарин паркиннинг қоқ ўртаси-

дан чиқиб қолдилар. «Биров кўрса мингиллаб юрмасин», деб Оқила йўлни шу тарафга буриб юборганини йигит сезмай қолди. Сезмадимикин? Ё у «айёр» ўзини сезмаганликка олдимикин?

Ҳикматнинг одати, ўзига жуда ёқиб қолган фикрини бировга айтадиган бўлса, юзлари тиришиб, қулоқлари эса биров лампочка ёқиб ёритиб тургандай ичидан қизариб кетарди.

— Мана ўзингиз, Оқилахон,— Ҳикмат қизга тикилганча буришган юзини қувноқроқ кўрсатишга тиришди.

Шу «қувноқлик» сабаб бўлди, яшил «шийпонга» ўтириб олган Оқила йигитни қўлидан тортганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Ўтириб гапиринг, Ҳикмат ака...

«Ҳикмат ака» қандай ширин-а, қўли-чи, қўли олов! Йигит бу илтифотдан бир лаҳза гангиб қолди, калавасининг учини йўқотди.

— Хўш, менга нима бўпти? Гапиринг!

Ҳикмат шунда ўзига келди. Гапни улаш учун яна ҳалиги жумлани қайтарди:

— Мана ўзингиз, Оқилахон, энг билимдон студентлардансиз. Жамоат ишларида ишлайсиз. Аммо, мени кечиринг-у, деярли одамнинг қалбида нима бор, билмайсиз, билганингиз дарслик... Дарслик муқаддас нарса, лекин ҳаммиша ҳаётдан орқада.

— Нега?

— Чунки, дарслик — бу оғизга чайнаб солиб қўйилган нондай гап.

— Демакки, дарсликни...

— Йўқ, тушунмадингиз, дарсликни ўрганиш керак, сиз дарслик учун эмас, дарслик сиз учун хизмаг қилиши лозим. Мисол учун, Самарқанд билан танишмоқчисиз: дўкондан оддий брошюра, «йўлланма», сотиб олиб танишингиз ҳам мумкин. У ерда ҳам Самарқандда қандай обидалар бўлса ҳаммаси бор: расмлар, тушунтиришлар. Лекин Самарқандга бориб, ўша обидаларнинг гиштини ушлаб кўрсангиз, Гўри Амир нақшларига бир лаҳза қараб турсангиз, юрагингизда аллақандай бир ҳис пайдо бўлади. Сизнинг тилингиз билан айтганда, демакки, ўтмиш бутун даҳоси, фожиялари, санъати, салобати билан таассурот қолдиради. Дарслик ҳам шунақа, ҳар қанча муқаддас бўлмасин «йўлланма», холос...

Мана сиз, Оқилахон, геолог бўлмоқчисиз, нега? Уйлаб

кўрдингизми: Мажиддан негалигини сўрашга ҳам ҳожат йўқ. Аммо сиздан сўраш керак, нега?

Оқиланинг қиз болалиги тутиб кетди. Қизлардан бирор нарсани тиқилинч қилиб сўраб қолсангиз, шу саволни ўзингизга қайтариб берадилар ва то сиздан жавоб олмагунча ўзлари оғизларига талқон солиб оладилар. Ҳозир ҳам шундай бўлди:

— Аввал айтинг-чи, Ҳикмат ака, ўзингиз нега бу касбни танлагансиз?

Ҳикмат қизнинг «ака» деганидан ийиб кетди, ўз қишлоғи Арслонтош ва у ердаги кон ҳақида тўлиб-тошиб гапирди. Охири Оқила саволга жавоб бериб:

— Нега бу факультетни танлаганимни ўзим ҳам билмайман,— деди.— Эҳтимол Асрор акага бўлган ҳурматим, географияни севишим сабаб бўлгандир, билмадим...— Яна Асрор аканинг ўлими эсига тушган қиз чуқур тин олди, унинг кўзларига яна ғам чўкди. Бунини ўзича тушунган Ҳикмат «хатоси»ни тузатишга ошиқди:

— Албатта, тасодифий эмас бу ерда ўқишингиз, лекин очиғини айтсам, жуда бепарвосиз, қўлингизда бирор марта ҳам «Вопросы геологии» журнаlinesи кўрмадим...

— Топиш қийин-да!

— Ана холос!— Ҳикмат тутоқиб кетди,— қўйинг-е, мендан сўрасангиз оғзингиз кира тилайдими!

Бу гап қўполликда «ишингиз бормиди»дан ҳам ошиб тушди. Ҳикмат ўзи билмаган ҳолда ўч олди қиздан. Лекин йигитнинг худди Оқиладай самимийлиги беш қўлдай аён эдики, Оқила тан берди.

— Раҳмат, Ҳикмат ака, шу бугундан яна қалинроқ дўст бўлайлик, қани, қўлни ташланг!

Ҳикматнинг ҳозир кўраётганлари бир кинодай эди, чироқ ёниб, одатдагидай «фильм тугади» деб ёзиб қўйилишидан чўчиб, юрак ҳовучлаб турарди.

Оқила бирор баҳона топиб Мажиддан ажралиб қоладиган, уйга анча кеч борадиган бўлиб қолди. У дарсдан чиқиши билан дугоналарига қўшилиб оларди: «Бугун ўртоқларим билан кинога бораман». «Бугун Раёнларникида дарс тайёрлаймиз, ойимга айтиб қўйинг».

Мажид бу гапларга аввалига ишониб юрди, лекин

бунақа баҳоналар кейинги пайтда кўпайиброқ кетдимми ё Қаромат хола тили билан айтганда «шаҳарнинг энг олди қизи»ни кўз-кўз қилиб ёнида олиб юриш хумор қилдимми, ишқилиб, кўнглига ғулғула тушди.

Буни қарангки, 3-курсдан бошлаб Оқила билан Мажид бошқа-бошқа гуруҳларга ажралиб чиққан, Ҳикмат билан Оқила эса бир гуруҳга тушиб қолган эди.

Оқибатда, баъзи лекция ва семинарларда Оқила билан Ҳикмат бирга бўлиб, Мажид тез-тез ажралиб қоларди. Мажид бошда бу нарсага кўп эътибор бермади. Лекин бир-икки марта уларни институтнинг ним қоронғи йўлакларида гаплашиб турганларини кўрди-ю, питирлаб қолди.

«Оқила ҳеч қаёққа кетмайди, тўй бўлади, ҳозирча ўйнаб-кулиб қолай», деб бошқа қизларга гап отиб юрган Мажидни «қайлигининг» бу қилиқлари гапгитиб қўйди.

У бир-икки марта Ҳикмат билан гаплашиб турган Оқилани қўлидан ушлаб, судраб кетгиси, ҳатто юзига тарсаки туширгиси ҳам келди, лекин биринчидан, институтда жанжал кўтарилишидан қўрқди, иккинчидан, йигитлик ғурури бунга йўл қўймади. Манман деган қизларнинг хушомадига ўрганиб қолган Мажиддай йигит, наҳот, келиб-келиб қайлиғини шу қишлоқи ландовурга рашк қилса?.. Ер-дўстлари, унинг босган изига зор бўлиб юрган қизлар кулишмайдими?.. Кулишадими!

Мажид шу фикрга келиб, ўзини босди, Оқила билан Ҳикматни зимдан кузатишга аҳд қилди... Унга Мажид деса, ўзини томдан ташлайдиган иккинчи курс студенткаси, бир дўстининг синглиси Малика ёрдам бериши мумкин. «Ҳа... Малика... Ҳа... бунақа ишларга суяғи йўқ...»

18

Ҳикмат билан Оқила чўнтакда бўр олиб юришга қарор қилишди. Уйда, ўқишда, кўчада бўлсин йигит: «Бўр ёнингиздами?» деб секин сўраб қўярди. Қиз «боринг-е», дейди нозланиб, «отангиз темирчи эмасларми?»

Ҳикмат ҳар оқшом, элу юрт тингач, секин дарвоза олдига келади-да, ёнидан бўр олиб, эшикка бир чи-

74

зиқ — минус тортиб қўярди... Шу куйи у тонггача ухламай чиқади. Азонда ҳаммадан олдин туриб дарвозага югуради. Агар кечқурунги минус қўшув аломатига айланган бўлса, терисига спўмай севинади, агар ўша минуснинг ёнига яна битта минус чизиб қўйилган бўлса, ели чиққан пуфакдек бўшашиб бориб каравотга ўзини ташлайди. «Миш-миш»ларининг бир учини ўзларига ҳам етиб келганидан бери шундай эҳтиёткорлик билан иш тутишарди.

Шунга қарамай, камида ҳафтада бир марта дарвозада қўшув аломати пайдо бўлар ва Оқила билан Ҳикмат «кабинет»да учрашиб туришарди. Улар шаҳар чеккасидаги бир боғнинг яшил «шийпон»ини «кабинет» дейишарди. Оқила Ҳикматни қаттиқ севиб қолганди. Ҳар галги учрашув унинг учун ҳам олам-олам қувонч, ҳам олам-олам ғам-ташвиш эди: «Мажиднинг юзига қандоқ қарайман? Ойимга нима дейман? «Васиятнома» нима бўлади? Одамлар нима дейди? Қайлиқ бўлиб юргунча ергинанинг тагида чирисам бўлмасмиди? Қаёқданам Ҳикматни учратдим?..»

Аммо Ҳикмат билан учрашди дегунча, буларнинг ҳаммаси унутиларди, оламда фақат у бору Ҳикмат бор, бошқа ҳеч ким йўқдай. Қай фазилати билан қизининг юрагини шунчалик банд этди шу Ҳикмат дегани? Бу оғир савол... Яқин-яқинларда ҳам Мажидни «товус», бу содда йигитни «товуқ» деб юрмасмиди?

«Одамнинг юрагини илитадиган қандайдир сеҳри бор шу Ҳикматнинг! Нега бўлмасам гаплашган сарим қулфи дилим очилади. Ҳар қандай мавзуда: дунёдаги воқеаларми, табиат ҳодисалари ҳақидами, муҳаббат баҳсидами — у билан нима тўғрисида гаплашсанг ҳам зерикмайсан. Ҳатто унинг ўзи билмайдиган, уни қизиқтирмайдиган бирон нарсани сўрасанг ҳам, қисқа ва лўнда, самимий жавоби сени сеҳрлайди. Ё менга шунақа кўринармикин? Муҳаббатнинг кўзи кўр деганлари ростмикин? Ҳар ҳолда Мажид бошқа олам, у бошқа олам. Мажид ялтироқ чиройли бир тош. Уни кўрган заҳотнинг қўлингга олгинг келади. Қўлга олсану сесканасан. Томирларингга муз югуради-ю, дарров қайтиб жойинга қўйинг келади бу совуқ гавҳарни. Ҳикмат эса буғдой донаси. Бир қараганда кўзингга чалинмайди. Лекин у дон ичида қайноқ бир ҳаёт пинҳон эканини, ундан мўъжиза яралиши мумкинлигини ўйласанг, ар-

доқлагинг келади шу донни. Оҳ, нималар деб валдира-
япман ўзи? Яқин орада телба бўлиб қолмасайдинг,
Оқил!»

Оқила шу ўйлар гирдобида автобусдан қандай туш-
ганини ҳам, «кабинет»га қандай етиб келганини ҳам
билмай қолди.

Ҳикмат ерга бағрини бериб дарс тайёрларкан, Оқи-
ла келиб ёнига қушдай қўнганини сезмади. Қиз «Ҳор-
манг», деганда Ҳикмат бир сапчиб тушди, кейин ётган
жойидан қўл узатди: э, ўтакамни, ёрдингиз, йўталиб-
роқ келмайсизми?

— Ҳо, ҳали, демакки, шу юрак билан... бировнинг
қайлиғини тортиб олмоқчимисиз?

— Филнинг сичқондан қўрқишни биласизми,— де-
ди йигит чордона қуриб,— бизникиям шунақа, сиз ша-
ма қилаётган ваҳималардан қўрқмаймиз-у, ўзингиз-
дан...

Оқила ҳазилдан фойдаланиб гапни ўзи ўйлаб юрган
жиддий масалага кўчирди:

— Нима қилсак экан-а, ростданам... Кўриб туриб-
сиз, уйда тўйнинг тайёргарлиги авжида. Мен қўрқиб
кетяпман... Ҳаммаданам институтда нима деб ўйла-
шаркин... маҳалла... қариндошлар... юракларим ўйнаб
кетади ўйласам. У ёқда сизнинг ота-онангиз... Тешик
қулоқ, бировнинг қайлиғини тортиб олаётганингиз бо-
риб етса...

— Тортиб олаётибманми?

— Хаҳ, овозаси шунақа бўлади-да, истасангиз-ис-
тамасангиз...

Ҳикмат ортиқ чидаб турулмади: қизни ўнг билагидан
маҳкам ушлади-да, ўзига тортди.

— Мана сизга тортиб олиш, мана сизга босқинчи-
лик...

Қиз унинг қучоғидан аранг қутулиб олди-да, ўрнидан
турди, тескари қараб у ёқ-бу ёғини текислади, шу
пайт қўли лоп этиб «Васиятнома»га тегиб кетди-ю, қалби
бир орзиқиб тушди.

— Ёмон одам экансиз,— деди Оқила Ҳикматга ёв
қараш қилиб,— мен сизга майнавозчилик қилинг деяп-
манми?

— Майнавозчилик эмас, тақдир бу. Ишқ... Аммо
ишонмаётибман, Оқила, чиндан севасизми?

— Ўзингиздан сўранг.

— Мен сўраб бўлганман... Сиз чиройлисиз, соҳиб-жамолсиз... Мен битта қора холингизга арзимайман.

— Мен эса бошқа нарсдан қўрқаман, демакки, қаттиқ севсангиз, қаттиқ севишганлар бирлашолмайдилар... юрагим сезяпти ниманидир, Ҳикмат ака... Навой ва Гули... Лайли ва Мажнун, Кумуш ва Отабек...

— Тинч қўйинг у ошиқларни, Оқилахон,— деди йигит.— Улар китобда. Биз эса тирикмиз, севгимиз ўшандоқ соф...

— Китобдами, йўқми, яшаганми-яшамаганми, яхши кўравераман. Миклухо-Маклай ҳам, Асрор ака ҳам, Ҳабиб Абдуллаев ҳам, Гули ҳам, дадам ҳам худди ёнимда юрган тирик одамлардай... Оқила газетага ўроғлик альбомни олиб Ҳикматга узатди. Йигит альбомни аста варақлади, қора соқол, ўрта бўй Миклухо-Маклай, юзининг чўтири шундай сезилиб турган паришонхаёл Асрор Қодиров, юзи ва пешанасини майда-майда ажин қоплаган, бутун қиёфасидан кескинлик ёғилиб турган геолог олим Ҳабиб Абдуллаев, чеҳрасидаги ним табасуми майин нигоҳига қўшилиб олижаноб бир қиёфа ҳосил қилган Тўхтасин ака расмлари альбомнинг қўш варағига меҳр билан ёпиштирилганди. Ҳикмат расмларни битта-битта кўздан кечирди.

—Ие,— деди у, битта расм учун ташлаб кетилган бўш варақни кўриб,— бу ерга кимни ёпиштирмоқчисиз?

— Файнулла абзийни,— деди қиз маъюс,— аммо унинг расмини тополмасам керак.

Файнулла абзий кимлигини Ҳикмат биларди, у ҳақида Оқиладан кўп ҳикоя эшитганди.

— Унда бошқа бир яхши одамни...— деди йигит.

— Йўқ, йўқ, тополмасам Файнулла абзийнинг ўрнига ҳеч кимнинг суратини ёпиштирмайман. Шу бўш жойни кўриб ўша чолни кўз ўнгимга келтиравераман.

Йигит «тўғри» деб бош ирғади-да, альбомни варақлашни давом эттирди.

Бошидан ҳарир рўмоли ерга тушиб кетаёзган, паришон ҳолатда тасвирланган соҳибжамол Гули сурати йигитнинг кўзини қамаштирди.

— Бу Гули эмас, Сора Эшонтўраева-ку!

— Вой-бай-бай, мунча доно бўлиб кетмасангиз,— қиз ҳам «узиб» олди гап билан. Сўнг эркаланиб қўшиб қўйди — менинг учун Гули бу, Гули...

— «Э, гўдаксиз, гўдак» деб Ҳикмат альбомнинг давомини варақламоқчи эди, қиз уни қўлидан тортиб олди.

— Бу ёғини кейин кўрасиз, бу ёғи сир.

— Ҳозир кўраман!— қиз қандай тез тортиб олган бўлса, йигит ҳам шундай тез қайтариб олди, Оқила ўзига хос чайирлик билан Ҳикматга ёпишди.

— Беринг, бу ёққа!

Ҳикмат альбомни баланд кўтарди.

— Бўйингиз етса ола қолинг!

Ҳикмат Оқиладан ярим қарич паст эканини унутгани шу дақиқа. У сал нарига қочиб, альбомни очиб кўрди: қай кўз билан кўрсинки, унда ўзининг расми, ие, Оқиланинг идеалидаги одамлар қаторида-я!

— Бу нимаси, Оқилахон!

— Нима, яхши ният... Ёмонми... хафа бўлдингизми?

Шу чоқ «кабинет» яқинида оёқ товуши эшитилди. «Вой ўлмасам» деб қиз шошиб қолди, Ҳикмат ҳам аланг-жалаң қараб турди. Шунда бирдан Мажиднинг йирик гавдаси яна ҳам улканроқ бўлиб кўринди. Унинг рангида ранг йўқ, бадани қалт-қалт титраётгани сезилиб турарди.

Оқила ерга қараганича узоқлашмоқчи бўлди. У икки йигитни холи қолдирмоқчи эди. Шунда бирдан гурс этган овоздан чўчиб бошини кўтарди. Мажид бир ҳамла билан Ҳикматни тепиб юмалатган эди. Ҳикмат то туриб ўзини ўнглаб олгунча Мажид жим қараб турди. Ҳикмат моматалоқ бўлиб кетган лабарини қимирлатиб нимадир демоқчи бўлгани, яна тепки зарбидан юз тубан думалаб кетди. Бу сафар Мажид аяб ўтирмади, бориб Ҳикматни ётган ерида юз-кўзи демай тепкилай кетди. Мажид шунга ҳам қаноат қилмай, ариқ четидан ола-чипор тошни қўлига олди. Шу лаҳза Оқила югуриб келиб Мажиднинг қўлига ёпишди.

— Мени уринг, Мажид ака, унда айб йўқ, мени уринг...

— Ит, ялоқи ит, шуми сенга қилган яхшилиқнинг оқибати!

Оқила сулайиб ётган Ҳикматни яна урмасин деб, Мажиднинг оёғига ёпишди:

— Жон ака, жон Мажид ака, буни ўлдириб қўясиз, мени уринг, мени... ҳамма айб...

Мажид Оқилани тепиб юборди:— нари бор манжа-лақи!..

Ҳикмат шунда ётган жойидан тикка турди:

— Мажид ака, Оқилани битта чертсангиз, мен ҳам сизни уришга мажбур бўламан! Ҳар қанча урсангиз, мана, мени уринг, айб менда, ўлдирсангиз ўлдилинг...

Қутуриб кетган Мажид буларнинг бир-бирини ҳимоя қилишидан баттар газабга минди. Юзлари тиришди. Бироқ энди на Оқиллага, на Ҳикматга қўл кўтаришга ботинолди. Муҳаббатнинг кучи, Ҳикмат ва Оқила қалбидаги муҳаббатнинг кучи биринчи марта Мажиднинг миясига бориб чақиндай урди. «Аблаҳлар, нонкўрлар» деди у тескари қараб.

— Уйга қадам босма, сен ифлос,— деди Мажид, кетиш олдидан Оқиллага қўлини тиг қилиб,— ойим хабардор ифлослигингдан, уйга қадам босма, оқ қилган ойим сени!

Мажид анча жойга боргач, Оқила билан Ҳикмат ҳам секин қўзғалишди. Номус кучли, Ҳикмат аста-аста қадам ташларди. Унинг бутун бадани зирқираб оғрир, кўзи тиниб, боши чатнаб-чатнаб кетмоқда эди. Оқила буни сезиб, мумкин қадар секин юришга тиришарди. Қўлтиғидан олай деса, хижолат чекарди. Охири, катта бир харсанг тош ёнига келгач тўхтади.

— Бир нафас ўтирайлик,— деди у, Ҳикматнинг бетига қаролмай. Ҳикмат жон деб ўтирди.

— Сиз кетаверинг,— деди у ҳам Оқиллага тик боқмай.— Айтмоқчи, қаёққа борасиз, бугун уйга бормаганингиз маъқул, тағин жаҳл устида...

— Уйлашамиз. Сиз-чи? Аввал врачга...

— Ваҳима қилманг,— деди Ҳикмат жилмайишга тиришиб.— Босилиб қолади. Урардим-у, урсам... Урни эмас эди, Оқилахон.

МУҲАББАТ

ИККИНЧИ БУЛИМ

1

Оқила аввалига уйга боришдан қўрқди. «Қариндошлариникида, Холида амманикида уч-тўрт кун тура турсаммикин» деб ўйлади. Лекин оёғи тортмади. У икки хаёл билан Қўштутга келиб қолди.

— Қай юз билан қарайман ойимнинг бетига...

Унинг рангида ранг қолмаганди. «Йўқ, ўзингни тут, Оқил, ўзингни тут. Сен бу уйга аввало қизсан, келин бўлмасанг бўлмабсан, лекин фарзандсан...»

Оқила битта-битта қадам қўйиб айвонга яқинлашди. Ичкари уйдан Қаромат холанинг бақирган-чақиргани, йиғлагани, Мажиднинг «бўлди, бас қилинг», дегани эшитилиб турарди. «Қирайми, кирмайми?» Қиз турган жойида қотиб қолди.

— Сен ўлгурам мунча серраясан!— деган гапдан Оқила чўчиб тушди, худди ойиси чиқиб унга гапиргандай туюлди. Йўқ, Мажидга экан бу гап.— Мунча серраясан, йиғитмисан, аммамни бузоғимисан? Тилини қисиқ қилиб қўймайсанми у манжалақини, ўл... шунча юрдинг аллада азиз, тўрвада майиз қилиб...

«Вой ўлай...» деб Оқила ўзини кўчага отди. Оёқ товушидан одамни танийдиган Қаромат хола дарров Оқиланинг шарпасини сезиб, қичқирди:

— Ҳай, жувонмарг, келдингми, бу ёққа кир, қани.

Оқила гарданини букиб, секин уйга кирди. Қорача юзи тамоман оқариб кетган Мажид, қизга бир ўқрайдида, чиқиб кетди. Холанинг ғазабидан юзлари бўғриққан, кўзларининг атрофидаги майда ажинлар йириклашиб, ҳар бири бир тигдай бўлиб кетганди.

— Эрсираб қолдингми, жувоннимай... Ҳа қон қусиб, йиринг тупургур!..

Бу узоқ қарғишнинг муқаддимаси эди, холос. Холанинг оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Оқила «ғинг» деса холанинг газаби ўн баравар ошиб кетарди.

Шунда ҳам Оқила бир уриниб кўрди, ноумид шайғон.

— Ойижон,— деди холанинг оёғига йиқилиб,— қизингизман, болангизман, ойижон...

Хола доғ қилинган ёққа сув қуйгандай жазиллаб кетди.

— Оқ қилдим, кўк қилдим, бунақа болам йўқ! Етим қўзи асрасанг оғзи бурнинг мой бўлур, етим бола асрасанг оғзи бурнинг қон бўлур, деган машойихлар.. Оланг ўлсин ўлмай. Шуни пойлаб турувдингми, фоҳишалар қилишга, арвоҳгина ургур!

Қиз жим, бўйинни қисиб тураверди. Хола гапираверди:

— Ҳа савобни таги тешик бўлмай хазон бўлсин-а... Сени не ҳасратда боққанман-а, болам,— шу ерга келганда хола йиглаб юборди.

Оқила чидаб туролмади, кўзида ёш, бориб онасининг бўйнига осилди:

— Ойижон!

Оқила онасининг амри билан уч кунгача остона хахлаб кўчага чиқмади. «Унинг... ҳоли нима кечдийкин... Қаёқларда ётиб юрганикин?— қиз Ҳикматни ўйларди.— Ҳозир қаердайкин...»

Оқила хаёли оёқ товушдан бўлинди, сочини жамалак қилиб олган саккиз-тўққиз ёшлар чамасидаги қўшни қиз келиб бидирлади:

— Анув, анув, электр самоварувза тузалган бўлса, берармишсизлар...

Оқила жавоб қайтармасидан нариги уйдан хола югуриб чиқди.

— Вой, омонмисан, Рисолатни пучуғи, самоварийни ҳозир об бераман, тузалмади, савил қолди, қизим, ҳалиги тузатадиган амакинг кўчиб кетди қишлоғига, шунақа дегин ойингга, кўчиб кетипти дегин...

Хола шу куни ҳамма асбобларни ширин сўзлик билан эга-эгасига тарқатди. Тузатилганларининг эса пулини олиб-олиб жўнатди. Кейин хола Ҳикматнинг чамадони борми, кўрпа-ёстиғи, китоблари борми, ҳаммасини остин-устин қилиб ҳовлига отди. Ҳамма бойлиги бир

тепа бўлиб уйилгач, устига эскиб кетган, тупроқ рангидаги брезентни ёзиб қўйди. Брезентнинг бир четидан Ҳикматнинг каттароқ қилиб олдирган фотосурати чиқиб турарди. Хола уни кўрмай қолди, кўрса оёғининг остига олиб эзгилаб ташларди. Оқила бағри эзилиб қараб турар, лекин яқинлаб боролмасди.

Оқила ялтироқ гулли қора папкасини олиб ҳовлига чиқди. Хола уни кўриши биланоқ устига калхатдек отилди:

— Ҳой, шарманда, ўқимайсан дедимми, ўқимайсан...

Оқиланинг ғазабдан бутун вужуди қақшаб томоғига гоҳ йиғи, гоҳ аччиқ-аччиқ сўзлар келиб тиқиларди.

— Ойижон, шунча ўқиб-а... Шунча азоб чекиб-а...

Шу вақт эшикдан кимнингдир қораси кўринди. Хола шу лаҳзанинг ўзидаёқ бошқа либос кийиб олди-қўйди: қачон лабларининг кўпигини артиб, қачон юзидаги ғазаб пардасини олиб ташлашга улгурди? Бўзариб турган Оқила ҳайрон эди. Хола кулиб ширин сўз билан меҳмонни қарши олди:

— Вой, қайси шамол учирди, айланай, ҳай, Оқила гапирсанг-чи, ҳозиргина зағизғон сайраганда Салима опоқинг келадилар демовдимми-а, ҳай, гапирсанг-чи...

Салима опоғойи Оқила билан кўришаркан, қандайдир кўнгилсизлик ўтганини пайқади. Буни сезган Каромат хола бутун «санъати»ни ишга солди:

— Опоғойиси, Оқила тушмагур эрқароқ бўп қолган, шу ўқишам одамни сиқворди айланай... Сал юраги торроқ бўп қолган қиз тушмагурнинг, бугун ўқишинг ўлгурдан қола қолгин, озгина кир-чир ўлгурни чайишворгин дедиму балога қолдим. Майли, майли, бора қол, қизим, ўқишингга бора қол...

Оқила секин чиқиб кетди.

2

Каромат хола токчага кир тахлай туриб Оқиланинг чўнтагидан бир парча қоғоз топиб олди. «Нимакин?» «Ялоқининг хатимикин? Нима ёздийкин, у жувоннимай...» Хола нинанинг устида ялангоёқ тургандай жонсарак бўлиб қолди. Олиб чиқиб қўни-қўшинининг болаларига ўқитай деса қўрқди. «Бу яшшамагур қўшнилайм,

қариндош-уруғлаям қип-қизил душман. Битта гапга ўнта қўшиб дўмбира қилади бу яшшамагурлар».

Хола хатни дастрўмолга тугиб чандиб боғлади-да, ёнига солиб қўйди. Сўнг остонага чиқиб Мажиднинг йўлини пойлади. «Бу шумтака ҳам кела қолмаяпти, юрагим тарс ажраб кетади-ю, хатни ўқитиб олмасам...»

Мажид кутдирса-да, ҳар ҳолда онасининг юраги тарс ажраб кетгунча етиб келди. Хат ўқилди. Бу ўша «васиятнома» эди. Қиз шунча эҳтиёт қилмасин, барибир, бугун олиб кетишни унутганди. «Васиятнома»ни ўқиб бўлгач, она-боланинг бир газабига юз газаб қўшилди, шу топда Оқила кириб келса, арвоҳ ҳаққи, иккаласи ҳам қиз бечорани икки ямламай бир ютадиган.

— Вой таги паст, вой таги паст-ей,— деб бақирди хола.

— Учиринг овозингизни!— деб ўзи ҳам қичқириб юборди Мажид.

— Деворнинг қулоғи бор, обрўйингиз бир пул бўлади.

«Васиятнома»нинг топилгани Мажидга ҳам яхши бўлди, у энди Оқилани қийма кабоб қилиб сихдан ўтказиб юборади. Марҳум отанинг ҳар битта сўзи биттадан гурзи. Ҳикмат билан Оқила ўртасидаги муҳаббат ҳар қанча зўр бўлмасин, арвоҳ қўли билан урилган муштга чидолмайди, ахир, иккаласи ҳам номусли одам-ку! Музни муз кесади, номусни номус!

Ўқишдан кейин ўртоқлари билан дарс тайёрлаб ҳориб-чарчаб келган Оқиланинг бошида ёнғоқ чақилди: бу сафар хола арвоҳни ўртага солиб не гапларни гапирмади. Оқила ҳам унча-мунча гап қайтаришга мажбур бўлди, хола яна ловиллаб кетди, бунинг устига Мажид ҳам қўшилди, она-бола Оқилани ит талаган қуёндай қилишди.

Қиз шарм-ҳаёни сал четга суриб қаттиқроқ гапиришга мажбур бўлди. У Мажиднинг ёнига бориб йиқилди:

— Жон Мажид ака, икки дунёда ҳам сизга тегмайман, сиз акамсиз, акам бўлиб қолинг, нима десангиз шун қиламан, аммо хотинингиз бўлолмайман...

— Нега? Кўрманми, гилайманми? Аблаҳ!

— Ишқ... Мажид ака бу... ишқ...

— Мен сени севаман, Оқил... тушуняпсанми, севаман... Бўлмаса, бор, кучала еган жойингга бориб тириш, демасмидим? Бунинг устига ҳамма билади, Тоҳир-Зухра дейишади бизни, минг марта эшитгансан... Нега бир оғиз...

— Бу менинг гуноҳим, Мажид ака...

— «Васиятнома»чи?

— Бу ҳам менинг гуноҳим... Нима қилсангиз қилинг, гуноҳларим учун... лекин кўнолмайман... Тўғри, умр бўйи ойимнинг, сизнинг, шу уйнинг қулиман, лекин шу уйнинг келини бўлолмайман... озодман...

— Севаман деяпман, севаман, сенга қандоқ исботлай, севаман... ўша кундан бери дўзахга айланди умрим, аблаҳ, тушунсанг-чи...

— Мен севоламсам нима қилай?..

Мажиднинг юзлари шу сўздан кейин пахтаи пар бўлиб оқариб кетди. У гурс этиб бошини устунга урди, кўзларидан йирик-йирик ёш доналари тирқираб чиқди. У буни сездирмасликка ҳаракат қилиб тескари ўгирилди. Оқиланинг раҳми келди, у шу пайтгача Мажид мени яхши кўрмайди, гап-сўз бўлиб қариндошлари ичида обрў кетишидан кўрқиб, менга уйланмоқчи деб ўйлаб юрарди. Энди билдики, яхши кўрганда ҳам қаттиқ яхши кўрар экан.

Хола куйиб жизгинак бўлиб кетди, уйга кириб Оқиланинг баданларини ўймалаб-ўймалаб олди, Мажид ажратмоқчи бўлганда, уни уйдан қувлаб чиқарди.

— Суюқ оёқ, суюқ оёқ!— дерди хола бор овози билан,— қани қайтар ҳозир боққанларимни! Сени боққунча кучук боқсам бўлмасмиди, а?

Уйнинг сири кўчага чиқмасин деб эҳтиёт бўладиган холанинг ўзи бақариб ҳозир одам йиғадиган. Оқила ялиниб-ёлворишга тушди:

— Ойижон, ўзингизни босинг, ойижон!

— Ҳа, яшшамагур, қон қусиб, йиринг тупургур, менинг кўз ёшим соғ қўярмикин. Арвоҳ уриб, мохов бўп қолмагин тагин.

— Майли, ойижон, нима бўлсам ҳам розимаи.

— Ҳа гап қайтармай ўлгур. Улиб кетганингга мингдан-минг розийдим. Чақалоқлигингда бўғиб ташласам савобга қолардим сен беҳаёин...

Хола хонтахтадаги пиёлани Оқилага қараб отган эди, пиёла унинг қулоғини шипириб ўтиб кетди. Токчага тегиб қўйилган ҳаво ранг вазадан иккитаси полга тушиб чил-чил синди. Ҳовлида чаккаси тиришиб у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган Мажид охири чидолмай келиб онасига ёпишди.

— Юринг, ойн, кейин гаплашамиз.

— Ҳозир гаплашаман бу юзсизминам. Қани, жувон-
нимай, тегмайсанми Мажидга?

— Тегмайман...

— Вой, жувоннимаккина-ей, ҳали суқсурдай ўғлим
пүф сассиқ бўлтимми? Ҳай, сиз кимсиз ўзи, Оқилахон, та-
ги тахтингизни биласизми?

Хола «сен» дейдиган одамини «сиз»сироганда газаби-
нинг энг чўққисига чиққан бўларди. Бу «сиз-сизлаш» не-
гадир Оқиланинг ҳам жонидан ўтиб кетди.

— Сизнинг қизингиз эмасманми, ойижон?— деди
Оқила ўпкаси тўлиб. Сеннинг қизинг эмасманми, разил?—
дея яна қичқирди тирноқларигача, соч толаларигача
газаб билан тўлиб кетган Оқила.

— Йўқ, менинг сендай қизим йўқ! Ҳай яхши қиз, сў-
раганининг айби йўқ, қатта тугилгансиз, девор орқасида
эмасми? Қим сизни латтага ўраб, айбнигизни ёпган? Қим
боққан? Одам қилган? Уқитган?

Оқила қоқ тепасидан яшин тушиб бутун аъзойи ба-
дани бир нафасда ёниб кулга айлангандай, шу кул сал
шамол бўлса тўзиб кўкка совурилиб кетадигандай бир
аҳволда бўшашиб туриб қолди.

Каромат хола ғалати хи-хи-лаб кулди ва Мажидни
етаклаб уйдан чиқиб кетди.

3

Оқиланинг фақат сурати қолганди, бурнидан тортса
йиқилгудай, дармони йўқ. Кейинги кунларда уйда бўлиб
ўтган машмашалар уни еб ташлади. Лўппи юзлари ол-
қиндидай бўлиб қолди.

У ойнага қараб ўзини ўзи таний олмас, баттар юра-
ги сиқилиб этдан тушарди. «Қўй битта терининг ичида
неча семириб, неча озади,— дерди кексалардай салмоқ-
ланиб Ҳикмат,— ҳар нарсани ўзингизга олаверманг, кам-
пирни биладан — даҳшат! Айниқса, бу воқеадан кейин
у уйда яшаш... қаҳрамонлик!»

Лекин Оқила «қаҳрамонлик» учун эмас, оддий бир
фарзандлик бурчини ўташ учун «тунука том» остида
яшарди. Ахир, минг қилса ҳам, не азоб билан оғир йил-
ларда уни боқди, улғайтирди Каромат хола.

Шу вайдан ҳар қандай таҳқирлашларга бардош бе-
риб шу уйнинг юмушини қилар, шу хонадон деб жон

куйдирадди. «Ўтурса ўпоқ, турса сўпоқ», дейдиган Каромат хола эса кун сайин қизнинг баданига жуволдизини қаттиқроқ санчарди. Оқиланинг кўнгли аслида муз бўлиб кетганди, ўша «сиз-сиз»лаб таҳқирлаганидан бери холани «ойи» демай қўйди. «Ойи» деб ичида ўз-ўзинча айтмоқчи бўлса ҳам, юраги ўйнаб кетар, томоғига бир нарса келиб тиканакдай қадалиб қоларди. Шундай вақтларда қиз Тўхтасин акани эсларди. «Бечора, қандай қилиб шунча умр кўрдийкин, шунақа хотин билан? Агар бошқа хотин олганда кўпроқ яшарди, дадам». Қиз Тўхтасин аканинг хотинидан кўрган жабр-зулмларини бир-бир эсларди. «Тавба, оғир касал бўлиб ётгандаям тинч қўймовди-я. «Ўлиб ўлмайсиз, қолиб қолмайсиз!» Соғ одам ҳам ўлиб қолиши мумкин бунақа совуқ гапдан... Дадам бечора!»

Холанинг қарғишлари, таҳқирлашлари ҳам майли-я, ҳатто ҳозир унинг тўғри сўзи ҳам кесатиқ-муқатикдан иборат бўлиб қолди. Чой қуйиб узатаётганда ҳам бир кесатиқ келиб қизнинг қоқ миясига урилади: «Ҳа, пиёлани қўйворсанг-чи, мунча хаёл сурасан, борарсан кутиб турган бўлса».

— Ҳей, Мажиднинг шимини нега яхши дазмолламадинг, қара, овчи итнинг қулоғидай шалпайиб ётишини, мана бу ерларини қара, Ҳафиза бувининг юзидай бужмайиб ётипти. Ўша... топганингнинг шими бўлганда-ку!..

— Бўлди, бас!— деб гоҳо бақириб юборарди Оқила,— ўзингиз холис айтинг, Мажид ака, ёмон дазмоллабманми?

Мажид ростини айтиб, онасини босишга ҳаракат қиларди. Сўнги пайтларда у қандайдир маъюсланиб, камгап бўлиб қолганди.

Кўп ўтмай, пишиб келаётган яра ёрилди, Оқила уйдан ҳайдалди. Бунга бўлиб ўтган хунукроқ бир воқеа сабаб бўлди. Оқила ўқишдан келиб кийимларини алмаштираётганида каравотининг устида ётган бир парча қоғозга кўзи тушди, дарров олиб ўқиди: «Оқил! Алвидо! Сени севардим. Севмадинг. Бошқа чорам йўқ, сени бегона қўйнида кўргандан кўра... ўлимни афзал кўрдим. Унутма, ҳар замонда бир эслаб қўй, ишқингда ёш жонини қурбон қилган бир девонани. Алвидо Оқила, алвидо!»

Қизнинг эси оғиб қолаёзди. Югуриб холанинг олдига

чиқди: «Ўғлингиз, ўғлингиз...» деди-ю, қалт-қалт титраб жим қолди. Хола фарёд кўтарди:

— Мусулмонлар! Қандоғ кунга қолдим, мусулмонлар!

Оқила ҳовлига чиқиб у ёқ-бу ёққа югурди, қани Мажид! Ошхонада йўқ! Ҳеч қаерда йўқ!

Қиз довдираб бориб кўмирхонага кириб қолди, кирди-ю, қичқириб юборди.

— Мажид ака!

Унинг овозини эшитган хола югуриб кўмирхонага кирди.

— Вой боле-ем!

Холанинг фарёдига йиғилган қўни-қўшнилар ранги қум ўчган Мажиднинг бўйнидаги арқонни олиб улоқтиришди. Икки азамат йигит икки ёқдан кўтариб уйга олиб кириб кўрпачага ётқизишди.

— Хайрият, ҳали тагидаги табуреткани тепиб юбормаган экан,— деди Шоқосим бува,— Қароматбону, ўғлингиз тўнғиз қавмида кетарди-я, худо бир асрабди...

Ўғлининг тирик қолганини билганидан сўнггина холанинг эси ўзига келди. Бориб Мажидни маҳкам қучоқлади:

— Қимларга хор қип кетмоқчийдинг ёлғиз онанги, болагинам? Битта калта думни деб-а, битта манжалақини деб-а...

Холанинг чакаги очилаётганини сезган Оқила секин суғурилиб нари кетмоқчи эди, хола тўғридан-тўғри унга бақирди:

— Ҳой жувоннимай, йўқол ҳозир кўзимдан. Мусулмонлар, ҳайданглар уни, тош бўрон қилинглар, бола боқмадим, бало боқдим, мусулмонлар...

Кимдир Оқилани милицияга топшириш керак деди, кимдир ҳозир шу ернинг ўзида уриб дабдала қилиш керак мочагарни деб ғазабли кўзларини ялтиратди. Шунда Мажид нимадир деб пичирлади. Ҳамма жим қулоқ солди, унинг оғзига энгашиб қулоғини тутган ён қўшни Ғанижон эълон қилди:

— Мажид Оқилани «уйдан кетсин, Оқилага тегманглар», деяпти.

Улим ёқасидан қайтиб келган одамнинг амри бошқача бўларкан, ҳеч ким ҳеч нарса деёлмади. Оқила хомуш юриб остонадан чиқиб кетди.

Оқила домла Филмоний берган саволни ёзиб оларкан, юраги негадир «шиғ» этди: «Нефть запаси тугамай туриб дебит беришдан тўхтаган қудуқларни ишга туширишда табиий шароитдан ва бу шароитга мос келадиган усулда ташқаридан таъсир этиш методлари...»

Оқила саволни ёзиб бўлиб, дераза томонга ўтиб ўтирдую, кўзларини юмди... У уйларидан чиқиб кетганидан бери китобдан бош кўтармади ҳисоб. Аммо ўқиган сари мияси говлаб қовоққа айланиб борарди назарида. Кўзлари китоб сатрларида, аммо фикр-хаёли Қўштутга қараб учарди, дам отасини, дам Мажидни, дам Ҳикматни ўйлаб кетарди... Устига-устак, уйларида бўлиб ўтган можаро институтга ҳам етиб келиб, факультетда анча гап-сўз чувалашди. Яхшиямки Мақсуд Махсумович орага туриб қизни ёқлади. Ҳатто ётоқхонадан жой топдириб берди. Бироқ домла Филмонийнинг «қиличини қиндан чиқариш»га шайлангани рўйи рост кўрина бошлади. Мунозарадан бери Ҳикматни ёмон кўриб қолгани учунми, ё Мажиднинг тарафини олганиданми, ишқилиб, Оқилани кўрса бўзариб кетадиган бўлиб қолди. Мана ҳозир ҳам...

Оқила оҳиста бошини кўтариб, домланинг унга тикилиб ўтирганини кўриб, дарҳол ерга қаради. Қиз бошини эгиши билан домла Филмоний олдида жавоб бериб ўтирган студентнинг зачёткасига қўл қўйиб бердида, ўрнидан туриб кетди. У Оқиланинг ёнидан ўтиб, очиқ деразадан кўчага қараб, бирпас хаёл суриб турди, сўнг чўнтагидан «казбек» олиб чекди-да, қўлларини орқасига қилганича формулаларга тўлиб кетган доска олдида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Аудиторияда Оқиладан бошқа яна бир қиз ва бир йигит имтиҳонга тайёрланиб ўтиришарди, лекин домланинг бутун хаёли Оқилада эди. У ўша мунозарадан бери Ҳикма билан бир қаторда бу қизни ҳам зимдан кузатиб юрарди. Оқиланинг кўп қилиқлари, юриш-туришлари, айниқса, бетга чопар Ҳикмат билан чет-четда шивирлашиб туришлари домла Филмонийга унча ёқмас, ҳатто қизнинг бюро мажлисларида ва факультет йиғинлишларида тез-тез сўзга чиқиб, «активлик» кўрсатишлари ҳам гашини келтирар эди. Домла ёшлигида худди Оқилага ўхшаган шўх, шаддодроқ бир қизни яхши кў-

риб қолган, лекин худди Оқила Мажиднинг йнгитлик ҳамиятини ерга ургандай, у қиз ҳам ёш Филмонийни доғда қолдириб кетган эди. Уша қиз сўнгги учрашувда тикка қараб туриб «сиз... худбинсиз» деган эди. Лол қолган Филмоний орадан бир неча дақиқа ўтгач «сиз-чи?» деб хитоб қилганди. Бироқ қиз аллақачон жўнаворган эди. Шундан бери домла Филмоний муҳаббат масаласида ниҳоятда «нозиклашиб», Оқилага ўхшаган чиройли ва «дадил» қизларни кўрса энсаси қотадиган бўлиб қолган эди. Бунинг устига бундан бир ҳафта олдин кечаси Арслонтошдан Тўра Сатторов телефон қилиб қолди. Домла Филмоний у билан бир курсда, бир факультетда ўқиган, институтни битиргач, домла аспирантурада қолган, дўсти Тўра Сатторов эса нефть-қидирув партиясига ишга кетган эди. Домла кейинчалик аспирантурани битириб, декан муовини даражасига кўтарилса, оғайниси бутун бир конга — нефть корхонасига раҳбар бўлди, тагида «Волга», обрўси баланд, шунинг учун ҳам домла Филмоний «Тўрабек» билан жуда-жуда ҳисоблашади.

Уша кечаси Тўра Сатторов дўсти Филмонийга бир оз дағдаға қилди:

— Нима қияпсизлар ўзи? Нега бизнинг жиян — Мажидни қийнаб қўйдиларинг?..

Филмоний трубкини чангаллаганча «ўзингизнинг ҳамқишлоғингиз Ҳик...» дейиши билан яна Саттаровнинг овози домланинг чийилдоқ товушини босиб тушди:

— Ҳей, домла, Ҳикмаг дейсизми? Оқила-чи, нима нағмалар кўрсатаётганидан хабарим бор, ахир...

Филмоний ҳайрон бўлиб елкасини учирди.

— Ахир, Оқила ўзингизнинг қариндошингиз-ку! Йўқ, бўлмади. Сатторов унинг сўзини эшитмади. Аксинча, «Тўрабек»нинг сўзлари автоматдан отилган ўқдай келиб Филмонийнинг қулоғига жойлашаверди. Охири Саттаров ўз сўзини шундай деб тугатди:

— Кучингиз етмаётган экан, менга юборинг практикага... Келишдикми? Жазирамада бир мулла қилиб қайтарай, гаҳ деганда қўлингизга қўнади... униси ҳам... буниси ҳам!

Филмоний тунги суҳбат таъсирида хонага кўз югуртирди-да, кўзи биринчи галда Оқилага тушди, феъли баттар айниди. Унга ҳозир Оқила ҳар қачонгидан кўра ўша «бевафо» Муфлиқани эслатди. «Тавба, «ўша»нинг ўзи-я — деб хаёлидан ўтказди домла. Худди шу дақиқа-

да Оқила ўрнидан туриб «сиз худбинсиз» деб ўша гапни такрорлаётгандай туюлиб кетди.

Филмоний беихтиёр бориб эшикни очди-да, худди биронинг келишини кутаётгандай йўлакнинг у ёқ-бу ёғига алаңглаб қаради. Қаради-ю, кўзи Ҳикматга тушди, йигитнинг ҳаяжонда экани, уни Оқиланинг қандай баҳо олиб чиқиши қаттиқ қизиқтираётгани сезилиб турарди.

Филмоний Ҳикматдан бошқа ҳеч кимни кўрмагандай, унга атайин аччиқ қилгандай эшикни қарс этиб ёпиб, ичкарига кириб кетди. Эшик ёпилгач, Ҳикмат тажанг бўлиб, тор, ним қоронғи йўлакнинг у бошидан бу бошига бориб кела бошлади... Наҳотки, Филмоний Оқилани йиқитса, наҳотки, Оқила калласидаги илмни «қасоскор доцент»нинг ғазабига қалқон қилиб тутолмаса...

...Йўқ, домла унчаликка бормас, ахир! Негаки, Оқиланинг етук студентлардан бири эканлигини тан олмай иложи йўқ... фақат... мана бу машъум можаро уни эзиб қўйди. Ишқилиб, сўнгги имтиҳонлардан бир амаллаб ўтиб олсин... У ёғи... практика, кон, қидирув ишлари, дам олиш... ўзини ўнглаб олади... Йўлакнинг охирига бориб қолган Ҳикмат эшик очилиб, Оқила чиққанини кўргач, юраги бир сапчиб тушди: қиз эшикка суяниб қолган, уни қуршаб олган курсдошларининг саволларига ҳам жавоб бермас эди.

Ҳикмат унинг ёғига келиб, аҳвол сўрамоқчи бўлган эди, қиз тескари бурилди, кўзига ёш олди чоғи...

Ҳикмат нима қилишини билмай, йўлак бўйлаб яна бир бориб келди. Худди Филмоний билан кириб ёқалашмоқчидай қўли беихтиёр мушт бўлиб тугилар, қўлининг пай томирлари асабдан тортишиб-тортишиб қўярди...

Қани энди шароит кўтарса-ю, усти ялтироқ, ичи қалтироқ шу олифта домла билан ёқа бўғишсам, дерди Ҳикмат. Афсуски, унинг сўзи ўгади бирор кори ҳол бўлса! Лекин у одамларни ўтмас пичоқ билан бўғизлаб юраверадими? Қачонгача? Нима деяпман ўзи? Жисмоний куч билан курашадиган бўлсам нима қилиб юрибман илмнинг кетидан қувиб. Бундай қилиш Филмоний пасткашлигининг бошқа бир кўриниши эмасми? Ахир, замонамиз қудрати олдида гулханга тушган хас-ку, Филмоний. Ҳа, бунақалар билан замоннинг қудратини. Шунинг учун ҳам замон гояларига маҳкам таяниб олиб ўзини соф ва ҳалол одам қилиб кўрсатади. Мендан ёмон-

лик келмайди, — деб обдан ишонтириб олади-да, зимдан қабих ишлар қилади. Ҳикмат ўзини, пешанасига пашша қўнган, қўли боғлиқ одамдай ноқулай сезар, нима қилишини билмай ўз одати бўйича «эҳтимол... эҳтимол» деб такрорлаб, йўлакнинг у бошидан бу бошига бориб келарди.

Ҳикмат аудиторияга шартта кириб, домла билан гап-лашмоқчи, Оқилага нима учун «икки» қўйганини суриштирмоқчи ҳам бўлди. Лекин ўзи имтиҳон топшириб бўлиб, энди нима деб киради. Филмоний уни ҳам роса эзиб, зўрга уч қўйиб чиқарди. Ҳикмат унинг ҳамма саволларига жавоб берди, лекин домла савол устига савол ёғдиравериб, охири чалғитди-ю, муродига етди. Энди Оқиланинг нега икки олганини суриштириб кирса, ўша «уч» нинг аламини олиш учун кирди деб баттар тутақиб кетмайдими?

Ҳикмат бундан кўра декан Мақсуд Махсумовичга учрашган яхши деган қарорга келди ва Оқилага тасалли бериб, уни бошлаб чиқиб кетди.

Оқила шу кунларда ҳам моддий, ҳам маънавий эзилиб қолганди. Филмоний йиқитмаганда стипендия олиб турарди, анча дуруст бўларди. Энди нима қилиш керак? Лоладан саккиз сўм, Арофатдан тўққиз сўму йигирма беш тийин қарзи бор. Институтга ҳам кўпинча пиёда боради: ҳарна тўрт тийин тежалгани! Тўрт тийин ҳам катта пул. Бунинг устига Ҳикматнинг ҳам аҳволи яхши эмас. У ҳам стипендиядан маҳрум. Холанинг уйдан қувилгач, у ҳам ўзининг ётоқхонадаги иссиқ ўрнига қайтиб боролмади, банд қилиб қўйишган экан. Фақат янги ўқув йилидангина сизга жой беришимиз мумкин, ўзингиз ташлаб кетманг эди шундоқ жойни, дебди комендант. Ҳикмат не азоблар билан Бешёғочдан ижарага бир каталак ҳужра топди. Аммо ойига ўн беш сўмни қандай тўласин? Ўзи бир тийин даромад қилмаса? Ёз бўлсаки, дам олиш кунлари қўлига кетмон олиб Чорсуга тушса... Ҳикмат ҳам худди Оқиладек томоғидан қарзга ботди. Қарздек ёмон нарса йўқ. Қарз сўраш, сўраб келинган қарзни тўлолмай қизариш — дунёда энг ноқулай, энг хижолатли ҳолат бўлса керак инсон ҳаётида. Бунинг фақат бошидан ўтказганлар билади...

Ҳикмат хаёл билан бўлиб ўзи тушадиган остана-дан ўтиб кетиб қолибди. «Бир нарса аксига юрса шунақа бўлади, ҳар қадамда тўсиққа учрайверасан» киши.

Йигит сал ўзини босиб олди, трамвайнинг қарама-қарши тарафидан келаётганига чиқди-да, тўғри ётоқхонага борди. Ҳайтовур, Оқила шу ерда экан. Дугоналари ўз ҳолига қўймай олиб кириб, ҳалфана қилишаётган экан, Ҳикмат хонага кириши билан димлама жаркопнинг ёқимли ҳиди гул этиб димоғига урилди.

— Э, келинг, қайнапангиз суяр экан,— дея жой кўрсатишни дўстлари,— қани, қани, юқорироқ чиқинг...

«Қайнапангиз суяр экан», деган сўз Оқиланинг юрагини тирнаб кетди. «Қошки, шўрликнинг қайнаnasi суйса». Оқила ва Ҳикмат сирларидан воқиф бўлсалар ҳам, ўзбек одатини қилиб шунақа деб юборганлари учун дўстлари ҳам хижолатда қолишди... Ҳикмат эса билиб билмасликка олдини, ишқилиб, бу сўзга эътибор ҳам қилмай қўлига темир қошиқ олиб таомдан тотинди.

— Вой, ўлмасам, соат беш бўлиб қолибди-ку,— дея апил-тапил ўрнидан турди Шарофат,— «Ҳурмат»ни эшитмаймизми?

Радио овози ҳамманинг қиёфасини ўзгартириб юборди.

— Энди ўртоқлар,— деди диктор қиз овозини баянлаб,— «Бевафо қайлиқ, ноинсоф фарзанд» ҳақида мухбиримизнинг ҳикоясини эшитинг.

Овқат овқатда қолди, гап гапда қолди, ҳамманинг қулоғи репродукторда. Мухбир қандайдир дард тўла овозда ёниб гапирарди: «Кексаларимиз орасида «ҳозирги ёшлар, эҳ, ҳозирги ёшлар», деб афсус билан бош чайқаб қўядиганлар кўп. Лекин шуни айтиш керакки, ҳурматли ота-оналаримиз, севиқли муҳтарама бувиларимиз ҳамда буваларимиз, мени кечирсинлар, ҳозирги ёшларимиз қиёфасини трамвайда жой бермайдиган, тор почалик шим кийиб олиб кечасию кундузи твистга тушадиган ёшлар эмас, балки қаҳрамонона меҳнат қилаётган мардонавор ёшлар белгилайди. Масалан, Турсуной Охунова, Жавод Кўчневларнинг шону шуҳратини олам биллади. Лекин мўътабар қарияларимиз шу жиҳатдан ҳақдирларки, баъзи бир бебош йигит-қизларимиз ҳам йўқ эмас...»

Мухбир шу ерга келганда, беш минут жим турса қорни ёрилиб кетадиган сергап Ойпошша орага тушди:

— Э одо бўлсин, яна қўйди-чиқдини гапирса керак...

Ойлошшанинг баланд овози мухбирнинг сўзини бо-
сиб кетиб икки-уч жумла аниқ эшитилмай қолди.

— Тиш...— Ҳикмат шундай деб бақириб юборди-ю,
тўсатдан ранги ўчиб Оқилага тикилди. У не қулоқ билан
эшитсинки, мухбир ҳадеб «Оқилага — Ҳикмат, Ҳикмат —
Мажид, Оқилага — Қаромат хола», деб такрорларди. Оқи-
лага ер парчин бўлиб ўтирарди, худди юмшоқ ёғочга теша
билан бир уришда батамом қоқиб ташланган мих каби
қимир этмасди у. Ҳикмат эса дам ўртоқларига қарар,
дам Оқилага тикилар, дам репродукторни бориб секин
ушлаб кўрарди. Наҳотки!.. Мабодо биров унинг орқаси-
га ўтиб майнавозчилик қилмаяптимикин?

Мухбир узоқ гапирди, ҳеч парса қолмади. Қаромат
холанинг не азоблар билан Оқилани одам қилгани бор-
ми, Ҳикматга уйининг тўрини бериб оқибатда ундан
ёмонлик кўргани борми, ҳамма-ҳаммасини гоҳ куйиб-
пишиб, гоҳ аччиқ-аччиқ иборалар билан сўзлаб ўтди.
Охирида мухбир кеқсаларга хос насиҳат қилди: «Оқилага,
сен бу йўлингдан қайт! Туққанингдан аъло даражада
сеңи оқ ювиб, оқ тараб катта қилган, институтдай улуг
даргоҳга келиб етишингга сабабчи бўлган онангдан ке-
чирим сўра, унинг оёғига йиқил! Ишқ бошқа, ҳавас бош-
қа, ўткинчи ҳавасларга берилиб, ёмон йўлларга кириб
кетма! Ҳаёт ва муҳаббат тўғрисида чуқурроқ ўйла, Оқи-
лага, биз сенга бахт-саодат тилаймиз. Сен эса Ҳикмат
Ашуров: совет студенти бўла туриб, уялмадингми, бу
заҳматкаш оилани алғов-далғов қилгани? Сендан кела-
жакда яхши олим, ажойиб геолог чиқади, деб кутаётган
шонли халқимиз олдида юзинг қора бўлиши мумкин бу
аҳволда! Сен бу қилиқларинг билан дўстларинг орасида
Қоработир, деган ном олибсан. Ахир ўтмишда қолиб ке-
тмаганми, Қоработирлар? Сен дўстим, Тоҳир бўл, ўз Зуҳ-
ранг топилади бу кўркем ҳаётда. Бировнинг бахтига
чанг солганлар эса жамиятимизнинг қаттиқ нафратига
учрайди. Бу йўлдан қайт, Ҳикмат, бориб Қаромат хола-
дан кечирим сўра, бир кун туз ичган жойга минг кун са-
лом, дейди доно халқимиз. Шундай экан, Ҳикмат, сен
бу хонадонда бир йилдан ортиқ яшадинг, яъни туз тот-
динг, шуни инобатга олиб, аввало бу осойишта оиланинг
фароғатига зарар келтирганинг учун азиз опахонимиз
Қаромат холадан, қолверса ўзини яқин олиб, сенга кўп
яхшиликлар қилган курсдош дўстинг Мажид Тўхтаси-
новдан кечирим сўра».

Мухбирнинг бу гапларидан кейин диктор қиз ёқимли, бурама овоз билан «эшиттиришимиз ниҳоясига...» деган заҳотн Ҳикмат приёмникни шартта ўчирди-да, бошнини чангаллаб бақириб юборди.

— Бу қанақа туҳмат? Қанақа бемаънилик!

Оқиланинг кўзларида эса ёш. «Шармандалик, вей шармандалик!» пичирлади у ердан бошини кўтаролмай.

— Шунинг илгарироқ ўйлаш...— студентларнинг бири шундай деди-ю, Ҳикматнинг чангалига тушди.

— Эзиб ташлайман,— дерди Ҳикмат курсдошининг ёқасидан гиппа бўғиб,— қани, кечирим сўра Оқиладан? Энди сен бормидинг унга таъна қилмаган?

— Э, оғирроқ бўл,— деди Ҳамид деган йигит, ўрнидан туриб, икки дўстининг ўртасига тушаркан,— Алининг аламини Валидан олишми? Шаҳар радиоси гапиргандан кейин мундоғ оғирроқ бўл. Туҳмат бўлса мажлис қилайлик. Дардингни ўшанда айт!

Ҳикмат ўзини босди. Босмаса бундан ҳам хунукроқ кори ҳол бўлиши мумкин.

— Майли,— деди у Ҳамиднинг оғзидан «мажлис» сўзи чиққач,— мажлисда гаплашсак гаплашаверамиз, ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, деган.

Шундан сўнг Ҳикмат Оқилани четга чақириб олди-да, нималарнидир пичирлаб тайинлади. Тамоман эс-ҳушини йўқотиб қўйган Оқила Ҳикматнинг гапларидан сал дидллашди. Йигитнинг иродаси унча-мунчага букиладиган эмас эди. У қизнинг қаршисида чўяндан қуйилгандай тик турар, темирдай қўллари билан қиз билагини секин ушлаб сўзини маъқулларди. Ҳикматнинг чеҳраси вазмин ва қатъий, унинг юзидаги гадир-бўдир доғ-дуғлар янги қуйилган бетон юзидаги майда тошчаларга ўхшаб кўри-нарди.

— Юринг, комсомол комитетига чиқамиз. Бу туҳмат маълумотни мухбирга ким етказганини сурштириб билишсин, мундоқ. Керак бўлса Ҳамид айтгандай мажлис қилишсин!

Оқила лом-мим демай йигитга эргашиб ётоқхонадан чиқди.

5

Ҳикмат кутган комсомол мажлиси бўлмади. Унинг ўрнига «Совет студентининг маънавий қиёфаси» деган лекция уюштирилди. Лекин бу лекцияда гап Оқила —

Ҳикмат масаласи ўз-ўзидан кўтарилиши сезилиб турардики, деканат зали студентларга тўлиб кетди.

Дарҳақиқат, шу мавзуда лекция ўқиган декан муовини Филмоний, гарчи Оқила билан Ҳикматга жуда қаттиқ тегмаса ҳам радионинг чиқишини асосан тўғри деб топди, сўнг вафо ва муҳаббат мавзуда панд-насиҳатлар ўқиб, масалани студентларнинг ҳукмига ҳавола қилди.

Шундан кейин баҳс-мунозара бошланиб кетди. Аввалига Филмоний қулогини пишитиб қўйган студентларнинг қўли баланд кела бошлади. Ҳатто «орамизда ўрин йўқ бунақаларга», деган ҳайқириқлар янграб, қарсак устига қарсак авж олди. Оқила шилқ этиб тушди. Одамни мажлисда қарсакдан ҳам эсанкиратадиган нарса бўлмаса керак. Аммо Ҳикмат сувнинг оқишидан гап нимада эканини, қарсакларнинг атай ташкил этилганини сезиб ўтирарди. Фақат у бир нарсага ҳайрон: шу қарсак ураётганларнинг ичида-ку, Оқила билан уни тушунадиган ва ёқлайдиганлар ҳам бор. Нега улар ҳам қарсакка қўшилиб кетишдийкин? Узи шундай бир юқумли касал борга ўхшайди, бир зал одамнинг ичидан кимдир қарсак урса ҳамма унга қўшилиб кетади.

Ҳикмат шу хаёллар билан банд экан, минбарга радио мухбири кўтарилди, ҳамма: «Ие, мухбиринг шуми», дегандай мийғида кулиб қўйди. Бутун факультетни оёққа турғизган бу мухбир Оқиланинг назарида камда Алпомишдай девқомат бўлиши, овозидан шифт парча-парча бўлиб кўчиб тушиши керак эди. Мухбир муштумдаккина йигитча бўлиб, овози сочига толбаргак тақиб юрадиган қизчаларнинг товушидай ингичка, пишиққина экан. Микрофони уни ваҳимали кўрсатган экан.

Аммо мухбирчанинг гапи «мазмунан салмоқли», айни шу кунда «керакли», «ҳозиржавоб» гаплар эди.

— Ўзларингизга маълумки, ахлоқ масаласи, ёшлар тарбияси масаласи бугунги куннинг энг актуал, энг муҳим масалаларидан биридир.

Ҳикмат тоқат қилолмади.

— Оғайни, аравани қуруқ олиб қочавермай, тўғриси-ни айтинг. Гапларингиз тухмат...

Филмоний ўрнидан туриб графинининг қорнига ручка билан урди.

— Матбуот ходими, совет матбуоти ходими ҳақорат қилинмасин...

Мухбир йигит Филмонийнинг гапидан сал дадилланса ҳам, аниқ бир гап айтолмади. Ҳадеб Қаромат холадай заҳматкаш, меҳнаткаш хотиннинг юзига оёқ қўйиш тўғримикин, деган гаплардан пари ўтолмади...

Мухбирдан кейин Мажид сўз олди. У минбарга чиқаркан, олдинроқда ўтирган қизларнинг шивир-шивири эшитилди: «Оқила қурғурда мия бўлса тегиб олмайдими шундоқ йигитга? Агар олдин Ҳикматга илиниб қолиб, кейин бунга кўнгил қўйганда эди тушуниш мумкин эди. Тавба!..»

Мажид ялтиллаб турган нейлон галстугини сал тўғрилаб қўйган бўлди-да, сўз бошлади. У негадир Оқилани айбламади, Ҳикматнинг бошига эса бир тоғора мағзавани ағдарди-қўйди.

Мажиддан сўнг сўзлаш навбати Қаромат холага келиб турган эди, Зайниддин «чапани» чидамади. Аввал ўтирган жойидан бақирди:

— Йигитти хўрози бунақа бўмийди, Мажидвой. Ни-маикн иснод бўлса бу ойимтиллалардан бўлади. Фуна-жини кўзини сузмаса...— Зайниддин гапини тугатиб қўлини бир силтади-да, чиқиб кетди. Зайниддиннинг гапидан кўтарилган енгил кулги Қаромат холанинг эсини жойига келтирди. У ҳовлида, маҳаллада ҳеч кимга гап бермасам ҳам, мажлисда гапиролмасди, милниса қамаб қўяди деб қўрқа-писа миқ этмай ўтирганди. Филмоний унга ялт этиб қараганини кўриб, ўрнидан турди:

— Ҳай, болам, нимадан бошлайман?

— Ўзингиз биласиз!— кулди Филмоний ўзининг чумолдай беозорлигини намоён қилиш учун.

Кампир баттар довдиради. У, мухбир боланинг гапи тўғри, деди, уни дуо қилди, кейин йиғлади, Оқилани не ҳасратда катта қилганини ҳикоя қилди, ҳалиям бўлса Оқиладан кечмайман деди, у кечса кечар опасидан, мен қизимдан кечмайман, у дунё-бу дунё болам деганман, деди. Кейин хола Ҳикматга қилган яхшиликлари тўғрисида сўзлади, яна кўзига ёш олди... Зал тўсатдан жим бўлиб қолди.

Филмоний ўрнидан туриб Ҳикматга ишора қилди:

— Қани, ўзларидан эшитсак.

Ҳикмат юрагини чулғаб олган туғён билан олишаркан, зўрга ўрнидан турди.

— Мен гапирмоқчи эмасман, фақат мухбирга бир саволим бор...

— Марҳамат қилсинлар,— деди мухбир президиумдан туриб,— тортинмасинлар!

Ҳикмат «катта гапиргунча катта нон тишласанг-чи», деган маънода мухбирга қиялаб қаради-да, сўради:

— Айтинг-чи, радиодан Тўхтасинова ва мен ҳақимда нимага асосланиб шунча гапни гапирдингиз?

Мухбир елкасини учирди.

— Шунча гапни деворга гапирдикми, оғайни? Ҳурматли муҳтарама онамиз Каромат хола, илғор студентлардан бўлмиш, ёш зиёли Мажид Тўхтасинов ва бошқалар билан суҳбат олиб бордик...

— Оқила билан-чи?

Шу чоқ эшик катта очилиб Мақсуд Махсумовичнинг улкан калласи кўринди. У рухсат сўраб кирди-да, биринчи қатордаги бўш жойга келиб ўтирди. Аммо Филмоний қўлини кўксига қўйиб, қайта-қайта президиумга таклиф қилавергач, президиумдан жой олди. Оқила мажлисни ҳам унутиб деканга тикилиб қолди, бечора, касалхонадан тўғри шу ёққа келаётганга ўхшайди, кўзлари киртайиб қолипти, сийрак сочлари шалпайиб, елимлаб қўйилганга ўхшаб турипти...

Мақсуд Махсумовични кўриши билан Ҳикмат минбарга чиқиб гап бошлади:

— Бу қанақаси ўзи, ўртоқ мухбир, билиб-билмай икки одамнинг номига доғ тушириб гапирасиз-у, уларнинг ўзлари билан бир оғиз ҳам гаплашмайсиз...

Мухбир ўтирган жойидан тўнғиллади:

— Гаплашганда нима, икковингиз ҳам ўзингизни оқлашга тиришган бўлардингиз.

Оқила ўтирган жойидан луқма ташлади:

— Ие, унақада тушингизда кўрганингизни ҳам бировнинг номига тақаб гапиравераркансиз-да...

Мухбир юзидаги мунчоқ-мунчоқ терларини артиб Мақсуд Махсумовичга қаради.

— Роса мени талашяпти-ку, бу онабезорилар?

Декан нимадир деб гап қўшмоқчи эди, Филмоний графининг қорнига урди.

— Ўртоқлар, гапни тўхтатайлик, масала ойдин, менимча. Ўтиринг, Ҳикматжон, бизга Оқилахоннинг гапи ҳам қандай бўлиши маълум. Энди яхшиси, таклифларни овозга қўямиз!

У гапни тугатмаган ҳам эдики, Мақсуд Махсумович «бир минут» деди-да, Филмонийни тирсагидан ушлади:

— Менда ҳам битта таклиф бор, ўртоқлар. Аввало... комсомол секретари нега ўзини четга оляпти? Мажлисни комсомол секретари олиб боргани маъқул эмасми?

Филмоний гапни ҳазилга бурди:

— Яхши, яхши, мана Муроджон, ўзингиз олиб боринг, ойликсиз ишлаш кимга ҳам ёқарди, олинг, олинг.

Муроджон кўзойнагини тўғрилаб, қоғозларини ўз олдига йиғиштириб олди-да, сира тutilмасдан гапни илиб кетди.

— Шундай таклиф тушди, ўртоқлар, Ҳикмат Ашуров студентга хос иш қилмаган. Қаромат хола квартирасидан фойдаланиш билан бирга унинг қизини йўлдан оздирган. Ўз курсдоши, дўсти бўлмиш Мажиднинг кўзига чўп суққан... Шунинг учун ноқўбил студент Ҳикмат Ашуровга комсомол сафидан ҳам, институтдан ҳам ўрин... — Муроджон «йўқ» деган сўзни ичига ютиб юбордим, ё секинроқ айтдим, ҳеч ким пайқамади. У лабилабига тегмай Оқила ҳақида гапира кетди.

— Оқила Тўхтасипова эса ўзини тәрбиялаб воёга етказган онаси Қаромат холани ҳурматлаш, унинг оёғига бош қўйиш ўрнига қаерлардадир тентираб юрган. Қайлиги бўлмиш Мажид дўстимизнинг обрўсини туширган. Таклиф шуки, онабезори бу фарзандга шахсий делосига ёзиш шarti билан...

Мақсуд Махсумович тўсатдан ўрнидан туриб кетди.

— Кимдан тушди бу таклифлар?

— Биздан... — Уч-тўрт йигит қўл кўтарди.

— Қолганлар-чи, бетарафми, қаршимиз?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Нега индамайсизлар?

Филмоний жимликдан фойдаланиб секин шивирлади:

— Матбуотга, радиога қарши чиқиб бўладими, муҳтарам Мақсуд Махсумович?

Мақсуд Махсумович ранги ўчиб, унга юзланди.

— Қарши чиқиб бўлади, ўртоқ Филмоний, қачонки, матбуотнинг ўзи ҳаётга қарама-қарши чиқса... — Дедан гапнинг бердисини айтмай мухбирга мурожаат қилди:

— Бу икки студентимиз тўғрисида эълон қилган маълумотингиз билан ўз эшиттиришингизда ахлоқ масаласини кўтармоқчи бўлгансиз-у, бунинг учун икки бегуноҳ ёшни қурбон қилаёзгансиз. Сиз қўлингизга тушган маълумотни чуқур текшириб кўрмагансиз. Ахир муҳим мав-

зуни кўтариб чиқаман деб, икки одамнинг номини бекорга булғаб қўйиш мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмагансиз. Саводсиз бир кампир берган материал асосида икки ҳалол совет гражданини ноҳақ қоралаш адолатданми ахир? Тўғри, булар ёшлик қилгандир, лекин улар бири-бирини яхши кўрар экан, нима ҳаққингиз бор, билмай-нетмай икки ёшнинг ўртасига тушишга? Бу нозик масала, акаси. Мен идорангизга кириб бошлиқларингиз билан гаплашдим. Ҳаммасини тушунтирдим. Қелгуси эшиттиришда, жума кучи, тузатиш беришади...

Мухбир йигит олдин ўзини қаёққа қўйишни билмай питирлаб қолди, кейин ўрнидан туриб ўзини оқлашга тиришди:

— Мен материалларни фақат Каромат холадан олганим йўқ... Муовинингиз домла Филмоний айтиб бердилар, мана у кишидан ёзиб олганларим...— Филмоний эса «ёлгон» деган маънода мухбирга бир ўқрайиб қўйди-да, сўнг «ишонманглар» дегандай ўтирганларга қараб илжайди.

Гап майдалашиб кетаётганини сезган Мақсуд Махсумович қўлини кўтариб, залдаги шов-шувни босди:

— Ўртоқлар, бу гапни чўзиб ўтиришга ҳожат қолмади. Деканат билан комсомол комитетига ишонсаларингиз, бу масалани ўзимиз кўриб чиқиб, келгуси мажлисларнинг бирида хулосасини эълон қилсак...

Деканатнинг гапи студентларга маъқул тушди, шекилли, ортиқ ҳеч ким мунозара қилиб ўтирмай, ҳамма бирма-бир ўрнидан турди.

6

Мақсуд Махсумовичнинг ўзи Оқилани олдига солиб Каромат холаникига олиб келди. Хола жуда ҳам хурсанд бўлиб кетганлигини кўрсатиш учун елиб-югуриб дастурхон ёзди, меҳмонни ҳам, Оқилани ҳам, буларга қўшиб Мажидни ҳам қайта-қайта дуо қилди. Ҳаммасига сабабчи «нонкўр» Ҳикматни қаргади, шайтон йиғи қилди. Мақсуд Махсумович «букурни гўр тўғрилайди» қабилдан қилиб, ортиқча гапириб ўтирмади, фақат кетар олди-дан:

— Мана қандай яхши, она-бола, гули лола, энди бундан бу ёғига аҳил бўлинглар,— деб тайинлади.

Оқила ним табассум билан миннатдорчилик билдир-

ди, хола эса «хамма шайтонлик» Ҳикматдан чиққанини уқтира-уқтира меҳмонни кўчага қўйиб келди.

Бир ҳафта вақт осойишта ўтди. Оқила билан Мажид салом беришади, хола алиқ олади. Тамом, гап-сўз йўқ. Жимжитлик ҳам ваҳимали кўринаркан. Мажид онаси билан уришмаган-ку, ундан-мундан гаплашса бўлмайдимиди. Шунча сергап хола ҳам оғзини биров тикиб ташлагандай, «чой» деса ҳам имлайдиган бўлиб қолди. Холанинг осилган қовоқлари, буришиб кетишга тайёр юпқа лабларни, қўй жунидан юлиб олиб ёпиштиргандай, илинибгина турган қуюқ қошлари, нимадандир норози, ниманидир бир ишора билан йўқ қилиб юборгундай кўринарди. Оқиланинг назарида бу уйнинг қаеригадир бомба кўмилган. Қачондир портлаши керак шу бомба...

Йўқ, «бомба» портламади. Орадан кўп ўтмай, холанинг одатдаги «минғир-минғири» бошланди. «Нега ойи демайсан?»— холанинг уруш очиши учун пистолетига шу бир сўз ўқ бўлиб тушди. Дарвоқе, нега «ойи» демайди. Оқила «ойи» демоқчи бўлса, томоғига йигидан ҳам зўрроқ ички бир хўрсиниқ келиб тошдай урилади-ю вужудни бўшашиб кетади, тирноқларигача муз босади. Нега? Ўз туққан онасини кўз очиб кўрмаган бу тирик етим Каромат холага бошқача меҳр қўйган экан. Холани ўз бола-си Мажидга қараганда ўн баравар, юз баравар меҳр билан «ойи» дерди Оқила. Ҳар «ойи» деганида бир таъзим, бир чуқур меҳр пинҳон эдики, бунини фақат Оқиланинг ўзи ҳис қиларди, ҳар «ойи» деганида баданидаги ҳар бир тук, ҳар бир мўйин жимирлаб кетарди. У холанинг ҳидига ўрганганди. Бирор дугонасиникида бир кун ётиб қолса, азонда туриб уйга чопарди, келиб холанинг бағрига отиларди, хиёл терлаган баданининг ҳидига тўйиб маст бўларди. Она-да, онанинг ҳиди-да, нима айби бор...

Лекин оқибат нима бўлди? «Ташландиқсан!»— деди титраб туриб шу она. Биттаси туғса-ю, ташлаб кетса, биттаси боқиб улғайтирса-ю; «ташландиқсан» деб таъна қилса, бир бурда нонини миннат қилса! Номусли одамни миннат ўқдан ҳам тез ўлдиради. Ўқ қулогингдан шипириб ўтиши мумкин, тегмай қолиши мумкин. Миннат эса тўғри юракка бориб совуққина қадалади: на ўлгани қўяди, на яшагани.

Оқила «ойи» демоқчи бўлса шу ҳолатга тушарди. Бунга сари хола ўчакишар, «сиз-сизлаб» пичоқсиз бўғизлар-

ди. Ҳатто мум тишлаб юрган Мажид ҳам бир кун ўртага тушди:— Ҳай, бир нарса бўлиб қоласанми «ойи» дей қолсанг!

Ҳатто Ҳикмат ҳам бир кун кўра-била туриб зўрлади: «Оқилахон, ойи денг, арзимаса ҳам айтаверинг, бир оғиз сўз-ку, ўзингизни ҳам, кампирни ҳам қийнаманг!»

Оқила уйларига ўз ихтиёри билан қайтса ҳам пушаймон чекиб юрган кунлардан бирида Ҳикмат Арслонтошга практикага кетиш тўғрисида гапириб қолди. Кеча проректор деканатга шундай деб хабар берганмиш. Бу гапни эшитган Оқиланинг кўз ўнгига Тўра Сатторов келди-ю, юраги орқага тортиб кетди:— Қўрқаман!

Ҳикмат ҳайрон бўлди.

— Қариндошсизлар-ку, ахир...

— Э, шу ёғи чатоқ-да... бу воқеаларни у ҳам эшитгандир. Бошқа ёққа борсаммикин, практикага?..

— Қўрпа куйдирадиганларданмисиз дейман-а? Арслонтошдай гўзал жой йўқ. Сизга ёқишига ишонаман. Тоғларга чиқиб роса яйраб ўйнаймиз!..

Ҳикмат севгилисини қучоқлаб олай деди-ю, қўрқди. Сал «суюлтирса» тинч туролмайдиган Ҳикматни қиз анча тийиб олганди. Энди сал ўқрайса ҳам Ҳикмат турган жойида қотиб қоладиган бўлди. Аммо бунақада қизнинг ўзига қийин бўлмасмикин? О, қизлар билади! Тоқатни ҳам, тоқатсизликни ҳам улардан ўрганиш керак... Оқила истаса, Ҳикмат бир нафасда унинг сочларини силаётган бўлади, истаса бир нафасда икки метр нарида тўйда ош етмаган меҳмондай мунғайиб туради. Истаса, истаса бас...

Ҳикмат ўзини босди, яна қишлоғини таърифлашга берилиб кетди. У ерда, практикантлар, жумладан Оқила билан ўзи қиладиган анча-мунча савоб ишлар бор экан. Янги ишга туширилган нефть конига нондан, сувдан кўра ҳам ҳозир кадрлар зарур экан. Ҳатто практикант студентларни ҳам ёғлиқ жойларга қўйишар экан... Ҳикмат буни кулиб гапирди.

Шу кунни кечаси билан қиз Арслонтошни ўйлаб чиқди.

* * *

Орадан уч кун ўтди, практикантлар Арслонтош кончиларининг ётоқхонасига келиб жойлашди. Ётоқхона янги қуриб битказилган, ҳали пардоздан чиқмаган эди.

Хоналарнинг деразасига ёпишган сариқ, кўк бўёқлар ҳали қириб ташланмаган, қараганда кишининг гаши келарди. Ҳикмат бир сетка қилиб қошиқ, темир чойнак, ярим пакет туз, уч-тўртта пиёз, ҳар хил нарса кўтариб келиб ўртоқларига улашди.

— Тортинманглар, ўртоқлар, кимнинг нима олиб келиши эсидан чиққан бўлса, айтаверинглар, эшик яқин, олиб чиқиб бераман,— дерди у уйма-уй кириб.

— Старийвешчига ўхшаб бақираверманг энди,— деди Оқилад йигитни биллагидан ушлаб,— оингиз, дадангиз яхши эканларми? Уйда ўтиринг бориб, соғиниб қолишгандир?

Қиз Ҳикматнинг ундан айрилгиси келмай шунақа довдираб юрганини пайқаб жўрттага қистарди.

— Қани ров, дарров кетинг! Эртага кўришамиз.

— Ҳозир, Оқилахон, ҳозир,— деб Ҳикмат сеткани титкилай бошлади.

— Аммо айб қилмайсиз, сизга бир нарса олиб келганман, кулмайсиз, ўзи жуда куладиган нарса,— Ҳикмат сеткадан косанинг синиғини олди.

— Мана шуни ишонасизми, беш яшарлигимда кўчадан топиб олганман. Шундан бери сақлайман, қаранг, гули чиройлилигини, нақшин гул! Бир марта қўшнимизнинг бўй етган қизи шуни ўсма қўйиб юраман деб, олиб қўйганда ерга ётиб роса йиғлаганман. «Ол, матаҳинг бошингда қолсин» деб, отиб юборганда, қаранг, манави ердаги гули кўчиб тушган.

— Эсиз,— деди Оқилад ачиниб,— сўнг у косанинг синиғини айлангириб-айлангириб кўздан кечирди, бирдан миясига бир нарса «гуп» этиб урилди, бу коса ҳов болаликда Мажид иккаласи синдирган косанинг пусхасидан экан. У коса ҳам барикарам нақшин гулли эди!

— Ўсма ҳам олиб келганман, эшигимизда ўсма се-роб,— деди Ҳикмат болаларча жилмайиб.

Оқилад хаёлини йиғиб олиб ўсмага ёпишди, оқ кафтларини кўкартириб ўсма сиқди, кейин қўл ойнасини олди-ю, йигитга ўгирилди:

— Бировнинг олдида ўсма қўёлмайман...

— Ҳали биров бўлдикими?

— Барибир,— қиз эркаланиб оёқлари билан полни тапиллатди,— кетинг!

Ҳикмат ҳамон кулимсираб турар, у аллақандай ҳислар қуюнида маст-аласт эди. Келиб тўсатдан Оқилани

бўйнидан қучоқлаб, ўнг юзидаги қора холидан ўпиб олди. Қиз ҳиссиёт тўлқинида ожиз қолди, шекилли, кўзлари юмилиб-юмилиб кетди, қош чимириб дағдаға қилишга ҳам ҳоли қолмади.

— Вой... шошмай туринг, қишлоғингизга обкеволиб зўравонликми ҳали?.. Шошмай туринг,— деди қиз, пайт пойлаб Ҳикматнинг қучоғидан чиқиб олгач...

Ҳикмат эса қизнинг гапига лутф қилиб бирор ҳазил-ҳузул сўз айтиш ўрнига, айб иш қилиб қўйган гўдакдай шифоньерга суюниб серрайиб турарди. Оқила у ёқ-бу ёғни тузатиб бўлгач, Ҳикматга сеткасини тутқазди-да, орқасидан секин-секин туртиб ташқари чиқариб юборди. Йигит коридорга чиқиши билан Мажидга кўзи тушди: «Ие, пойлаётган экан-да».

Мажид худди шу андишадан қутилиш учун:

— Сеткангни оч, оғайни,— деди,— бир дона гаримдори олай...

Ҳикмат ўзининг фикридан ўзи уялиб кетди, нега бунақа, а? Аввал яхши фикр ўйлаб, кейин, эҳтимол, ёмон шубҳага борсак бўлмайдимиз? Биров бировни ёмонласа, камида ўша заҳоти саксон фонз ишонамиз! Мана, Мажид, қачонгача мен уни ёмон кўришим керак! Қизиқ. Соғ жойга ҳам ҳадеб калтак тушаверса кўкариб ярага айланади. Одам ҳам шунақа, ёмон деб туртаверсанг, ёмонларнинг ёнига қўшилиб қоларкан, секин-секин патос бойларкан...

7

Оқила ҳар кун ишдан кейин қишлоқни айланарди. Арслонтош қишлоқ бўлса ҳам кўп жиҳатдан Қўштут маҳалласига ўхшарди. Албатта, бегона бир жойга келиб қолган одам, илгари ўзи яшаган жойга ўхшашликни қидиради. Ўхшашлик қанча кам топилса, ўртасидаги фарқ шунчалик аниқ билинади. Аввало нима учун қишлоқнинг номи Арслонтош? Қиз кексалардан суриштиришдан олдин ўзи жавоб топмоқчи бўлди. Йўл четида ястаниб ётган харсанг тошлар чиндан ҳам арслонни эслатарди. Тошларнинг ёмғир, дўл из солиб ўтган ерлари арслоннинг тарам-тарам ёлларига ўхшар, улар бамисоли арслондай чўзилиб ётарди.

Қизга қишлоқ манзур бўлди: ҳақиқатдан ҳам яхши қишлоқ, шаҳар ҳидини бериб турган бир қишлоқ, пач-

кадан тўкилган оқ қанд доналаридай бир типда қурилган оқ уй, оқ равонлар, узун сўриларга тоқат қилмай томларга, деворларга эгилиб тушган яшил новдалар... Ҳовли эшиги сал қия очилиб кетса, кўзга лов этиб уриладиган атир гуллар... Кўчаларда каттакон «А» ҳарфи шаклида ишланган симёғочлар. Оқбадан, кумуш япроқ тераклар... Узоқлардан «қора костюм» кийиб, сипо тиклиб турган новча вишкалар... Буларнинг ҳаммаси бирлашиб қиз кўз ўнгида шундай ажиб бир манзара ҳосил қилардики, у ҳар оқшом қишлоқни пиёда кезиб чиқишга тайёр эди. Оқила кўча чангитиб юрган шўх болаларни худди илгаритдан кўриб юргандай эди, ҳа, булар ёғоч от миниб, ё темир филдирак думалатиб, Қўштут гузарини обод қилиб юрган болаларнинг худди ўзи эди!

Хуллас, қишлоқ, бир қараганда бой, ҳеч қанақа мухтожликни билмай яшаркан. Ернинг таги хазина; кунига печка минг тонна нефть чиқса. Четдан қараганда ҳозирги техникада нефть олишдан осон иш йўқдай туюлади: геологлар карта тузиб беради, пармакашлар ковлайди, қудуқлар эксплуатацияга топширилади, борди-ю, бирор ишқал чиқса, кондаги пульт бошқарувчига автоматик равишда хабар келади, дарров оператор етиб боради-ю, ишқални тuzатади, яна нефть чиқаверади, качалка чиқчиқ ишлаб резервуарларни тўлдираверади. Хуллас, бундоқ қараганда, жаннат!

Оқила кон ишчилари билан ҳам тез тил топишиб кетди. У пармалаш бригадасига тушган эди. Ун кишилик катта бригадада аёл зотидан ёлғиз ўзи бўлгани учунми, йигитлар атрофида парвона бўлар, ёши улугроқлар оппоқ қизим, деб суйиб чақирар эди. Ҳатто ҳеч ким билан гаплашмайдиган, ҳаминша кўзларини пирпиратиб ўтирадиган мажнунсифат Жўра қоровул деган чол ҳам Оқилани кўрса чеҳраси сал очилиб, илиқ муомала қилар эди. Кечаю кундуз идора билан ётоқхона эшигидан жилмай, хаёлга чўмиб ўтирадиган бу одамга қиз аввалига унча эътибор бермади, кейинроқ у ҳақда ғалати гапларни эшитди-ю, қизикиб қолди.

Жўра қоровул конга кептики ўзини одамлардан четга олиб юради, шу сабабдан уни тарки дунё қилган бир девона деб ўйлашар эди. У қишлоқ четидаги жар ёқасида ўзига қамиш ва лойдан ҳужра қилиб олган. Бўш кунлари шу ҳужрани ичидан беркитиб олади... Бу ёғи қоронғи... Ҳеч ким билмайди, у нима иш қилади? Яқинги-

нада Жўра қоровулнинг бир сири очилди, у саводли экан, саводлигина эмас, ўткир математик экан. Бош инженернинг ўнинчи синфда ўқийдиган ўғли бир масалани кўтариб келипти. Мактабда ҳеч ким ишлолмади, дада, сиз ишлаб берармишсиз, дебди. Бошлиққа чой олиб кирган Жўра қоровул «қани, мен ҳам бир кўрай» деб юборибди. Бош инженер олдин ҳайрон бўлибди, кейин кулимсираб китобни чўзган экан, Жўра қоровул масалага кўз югуртирибди-ю, лом-мим демай чиқиб кетибди.

Инженер кабинетни ичидан қулфлаб олиб бир соат, икки соат бош қотирипти, чиқаролмапти. Бир пайг Жўра қоровул дераза ёнига келиб, ҳалиги болани имлаб қақарибди.

— Мен ишлаб қўйганман, айт дадангга, болам.

Бола ишонмапти.

— Қани ишлаганингиз, олиб келинг, амаки!

— Олиб келиб бўлмайди. Кўчада, катта тахтага ишладим, юр кўрсатай!

Бола отасини бошлаб чиқибди. Қарашса, машҳур одамларнинг расми осилган «Хурмат тахтаси»нинг орқасида ҳақиқатан ҳам бижир-бижир ёзув кўринибди.

Бош инженер масаланинг ечилишини кўриб, анграйиб қолипти, эси жойига келганда эса Жўра қоровулни қучоқлаб, тер ҳиди димоғига «гуп» этиб урса ҳам, қўйиб юбормабди, «кечир оғайни, кечир» дебди-ю, бошқа гап тополмапти.

Шу-шу қишлоқда унинг номи тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолади, ёзги таътилга келган студентлар, ҳатто аспирантлар ҳам унга мурожаат қиладиган бўлишадди. Лекин Жўра қоровул ҳақида тарқалган овоза унга нисбатан баъзи одамларда шубҳа уйғотади.

Илгари бир-икки текшириб, кейин кон раҳбарлари ўртага тушгач, «ҳа, бир мусофир юрса юрипти-да», деб қўя қолган участкавой энди унинг пайига тушди. «Бирор документ кўрсат, бўлмаса кет бу ердан», деб туриб олди. Нефть кони директорига уни ишдан бўшатмиш керак деб, дағдаға қилди. Лекин ҳеч нарса қиллолмади. Қоровул ҳамма документимни йўқотганман, оғирлик қилаётган бўлсам қишлоғингиздан бош олиб кетаман, деди. Хавфсизлик органлари ҳам аралашиб, бу одамнинг ҳеч қандай зарари йўқ экани аниқлангач, ҳаёт яна эскича давом этаверди, бирор математик масала бирор-

ни безовта қилмагунча ҳеч ким уни эсламайдиган бўлиб қолди...

Бу гапни эшитган Оқила бир-икки марта Жўра қоровул билан суҳбатлашмоқчи ҳам бўлди. Лекин дево-на сифат чол, гарчи унга илиқ муомала қилса ҳам ёзилиб гаплашгиси келмади, унинг қулфи дилини ечиш осон эмаслиги аён эди.

8

Нефтчилар бориб ишлайдиган жой марказдан бир неча километр нарида. Эрта тонгда чойхонанинг олдида одам уймалашади. Ишчилар тўп-тўп бўлиб вахта маши-насига минадилар-да, гангир-гунгир қилишиб жўнайди-лар. Оқила бугун сал бўлмаса вахта машинасидан қолиб кетаёзди, машина энди қўзғалган ҳам эдики, шофёр Беқамчининг қулоғига ингичка, жарангли овоз келиб урилди.

— Ҳай, тўхтанг амаки, тўхтанг!

Қиз бесўнақай грузовикка осонликча чиқолмади, ўтирганлардан бир киши туриб унинг биллагидан тортиб чиқарди.

Оқила практика ўтказаетган 23-қудуқ кондан энг чу-қур, энг ўжар қудуқлардан биттаси. Бу қудуқ икки мар-та аварияга учраган бўлиб, бир қанча трубаларни, асбоб-ускуналарни ишдан чиқарган. Қиз бу қудуқ тар-жиман ҳолини синчиклаб ўрганиб чиқди. Ҳар куни виш-ка ёнидаги будкага кириб олиб 23-нинг тарихи ёзилган журнални қунт билан ўқиди... Тушунмаган ерларини мастер Бағир оғадан сўраб билиб олди. Узи тутган чарм муқовали, қирқ саккиз варақли катак дафтарга миясида пайдо бўлган фикрларни бирма-бир ёзиб борди.

Баъзан эса ташқари чиқиб пармакашларнинг ишини кузатади. Шабада эсиб турса ҳам қуёш ҳарорати қум-тупроқни қутуртириб юборган. Яланг оёқ юриб бўлмас-ди, тупроққа тухум кўмиб пиширса бўларди. Вишка темирларига билмасдан қўл тегиб кетса жаз-жаз этиб куйдиради. Ҳали кон шароитини тузукроқ ўрганмай ту-риб бу ер жаннат экан деб, хулоса чиқаргани эсига ту-шиб, ичида кулиб қўйди. Айниқса, вишканинг тепасига чиқиб ишлайдиган верховой ишчига қийин, қоқ тепаси-дан офтоб уриб турибди, қора терга тушган, ҳар битта труба унинг қўлидан ўтади. Пастдаги ишчилар ҳам қўл-

лари қўлга тегмай ишлайдилар, ҳаммасидан ҳам парманнинг ейилиб кетавериши ёмон, қарасанг кўзни ҳам кесиб юборгудай ялтираб турган олмос тишли долото икки-уч метр ер ковлгач бўз тишлатиб тортилган илоннинг оғзидай сил-силлиқ бўлиб қолади. Ана шу долотони алмаштириш учун бутун колоннани — трубаларнинг ҳаммасини ташқарига чиқариш, трубабурга янги тиш ўрнатиш керак. Шу зайлда тўққиз юз, минг метр, гоҳо бир минг беш юз, икки минг метр ер қазиб нефтнинг кўзи очилади.

Аммо, кончилик ҳунари қанча машаққатли бўлса, шунча завқли ҳам эди. Оқила ҳали бирор нефть фонтани урганини, нефтчиларнинг шодликдан бир-бирларининг юз-кўзига нефть балчиғини чаплаб ҳазиллашганини ўз кўзи билан кўргани йўқ. У тўққиз юз саксон беш метр қазилиши керак бўлган қудуқнинг энди ўн уч метрини қазиган пармакашларнинг қиёфасида ўша узоқ шодлиكنинг, суронли қаҳқаҳанинг шарпасини яққол кўриб турарди. Коннинг романтикаси қизни сеvimли йигитнинг бақувват қўлларидай қучган эдики, қиз бу оғушда яйрар эди. Оқила ўз бригадасига қандайдир қизлик нафосатини олиб кириб пармакашларни хушнуд этди: будкада ёқимли атр ҳиди димоққа уриладиган бўлди, сочилиб ётадиган ҳар хил омбурлар, болғалар будка деворига илиб қўйиладиган бўлди, чой ичиладиган кружкалардан доғдуғлар йўқолди. Аёл қўли теккан, аёл оёғи етган жой экани шундоқ сезилиб турадиган бўлди. Пармакашларнинг ёшроқлари, гарчи, Оқиладан уч-тўрт ёш катта бўлсалар ҳам уни «опа», «Оқила опа» деб ҳурмат қилишарди. Фақат умрида бировга «сиз» демаган шаддот Беқамчи (унинг асли оти нималигини ҳеч ким билмасди, кимдир қачондир — «учқур шофёр» деган маънода унга шу лақабни қўйган) тилини тишлаб қолди. «Опа» десинми? Ўлса ҳам айтмас! Беқамчи охири йўлини топди: «Дўстим Оқила», «Дўстимиз Оқила» дейдиган бўлди унинг юзига. Аммо орқасидан «макиён», «макиён келмадим», деб гапирарди. Бағир оға эса Оқилани оталик меҳри билан эъзозларди. «Чўх яхши ғиз-да, отиниям топиб қўянлар», деб унинг тўғрисида тўлиб-тошиб сўзларди. Кекса кончи Бағир оға ўз тажрибаларини, Боку, Чимён конларида кўрган-билганларини сўзласа, фақат Оқила эмас, ҳамма нефтчилар ҳам берилиб тинглашарди. «Чолнинг ўзи битта кон, битта ғазна», дейишарди, уни таърифлаганда.

Оқила бугун ҳам ишдан қушдай енгил бўлиб, дили ёришиб қайтди. У кичкина бир янгилик топса ҳам, бригададагиларга арзимаган бир яхшилик қилган бўлса ҳам, ўзини қўйишга жой тополмасди. Бундай пайтларда унга эртанги кун яна бир қувонч, бир эзгулик келтиришига ишонар ва бора-бора бирор фойдали одам бўлиб етишаман, деб ўзидан ўзи мамнун бўлиб қўярди.

Қиз шу хаёл билан ётоқхона остонасига энди қадам қўйган эди, орқадан таниш овоз эшитилди. Бу Ҳикмат эди. Салом йўқ, алик йўқ, «юрармишсиз» деди йнгит қандайдир довдираб.

— Қаёққа?

— Кейин биласиз, кейин хурсанд бўласиз!

— Айтмасангиз бормайман...

— Бўлгуси... айтаверайми,— деди Ҳикмат қизариб.—

Қайнасангиз чақиряптилар...

Оқила оёғининг учи билан ер чизиб қолди.

— Вой ўлай... Қандоқ бордим, қайси юз билан...

— Ахирам кўринишингиз керакми...

— Шундаям...

— Хўш, нима дей, бориб: келмайман деди, дейми?

— Вой нега?.. Тўхтанг, сиз кетаверинг... Кийиниб,

Ўктамой билан борамиз...

Оқила югурганча кириб ювиниб таранди-да, шу ерда орттирган дугонаси, лаборант Ўктамойни қидириб топди. Дугонаси илгаридан «Рухсора холамникига олиб бораман, жудаям яхшилар, ўртоқ, бахтли экансан. Ҳикмат ҳам яхши йнгит, онаси унданам яхши», деб юарди. Рухсора холанинг таклифини эшитиб, Ўктамойнинг жони кирди. «Вой, айтмовдимми» деди-ю, у ҳам ясан-тусанга киришиб кетди.

Рухсора хола ҳақиқатан ҳам нуроний хотин экан, эғнида узун оқ кўйлак, бошида оқ дока рўмол тагидан янги ёққан қордай бўлиб кўриниб турган оқ сочлар — ҳаммаси, ҳаммаси унинг қиёфасини салобатли, файзли қилиб кўрсатарди. Аммо хола сипо кўринса ҳам, ширин сўз, очиқ-ёриқ бир аёл экан. Қизларнинг елкасига қоқаркан, хола юзи тўла табассум билан деди:

— Вой келинлар, келинлар, азиз меҳмон бўлинглар. Уктамойхон, Оқилахон, иккаласи бир жаҳон...

Орадаги ноқулайлик кўтарилиб, қизлар кулиб юборишди. «Холам шоир хотинлар,— деди Уктамой,— оддий гапниям шеър қилиб гапирадилар».

Қайнаб турган самоварни кўтариб келган Ҳикматга оёйсининг шойр хотинлиги бачканароқ туюлдими, ишқилиб қулоқларигача қизариб, миқ этмай ўтирди. Уктамой чойни ҳам ўзи қуйди, гапни ҳам ўзи гапирди.

Рухсора хола эса гоҳ ўғлига, гоҳ Оқилага ер остидан қараб қўяр, хаёлга ботиб алланималарни чамалаб кўрар эди.

Одати бўйича хаёл сурганида ҳам унинг фикрлари вази, қофияли бўлар, акс ҳолда у чалғиб кетар, бир тўхтамга кела олмас эди. У Оқилага тикилганда ўзича шундай пичирларди: «Оқ юзида хол экан, тенгсиз соҳибжамол экан, жўн айтганда Ҳикматнинг унга етмоғи маҳол экан...»

Бироқ хола ўз одатининг баъзан салбий таъсир этишини ҳам сезарди: вази, қофияли фикрлаш натижасида унинг миясига тугилган жумбоқ кўпинча ечилмай қолар эди. Шунинг учун у ўзини қўлга олишга, мумкин қадар ўлчовдан чиқиб, аниқ фикрлашга тиришди, ахир бу умр савдоси, кунлар ўтиши билан шу биргина сўз ёлғиз ўғлининг тақдиринга айланади!

Ўз навбатида Оқила ҳам ён-атрофга, холага, ҳатто Ҳикматнинг ўзига ҳам синовчан назар ташлар эди. Аммо Ҳикмат ниҳоятда мамнун, ҳеч қандай «қалтис» нарсани хаёлига ҳам келтирмай ўтирарди. Унинг учун гўё ҳамма нарса ҳал эди: Оқила шу ўтирганича унинг ҳовлисидан чиқиб кетмайдигандай...

Гоҳ эса Рухсора хола билан Оқиланинг синовчан назари тўқнашиб қоларди: аввал қиз, кейин хола нигоҳини оҳиста олиб қочар, сўнг иккиси ҳам ўйга берилар эди. «Оқиласи оқ экан,— дерди хола ичида,— ҳусн, одобда тоқ экан. Аммо, гапининг «аммо»си бор, бунинг қизиқ нағмаси бор. Бигизга ўхшар калиши, ўғлига монанд келмас ахир, равиши. Шундоқ чиройлики товуши, ўтин ёрармикин қовушиб! Ўтинининг қарамасдан қуруғига-ҳўлига, тандиримга ўт қаларми шул таманно, косов ушлаб қўлига... Биз бир меҳнаткаш онла бўлсак, боққанимиз сигир-бузоқ, бу нарсалардан Оқила узоқ».

Оқила холанинг нима ўйлаётганлигини хаёлига ҳам келтирмасди, бироқ кампирнинг ўйлари қофияланиб қуйилиб келаётганлигини сезиб турарди. Эшикдан киришларидаёқ жаранглаган қофияли сўзлар унинг шундай хулоса чиқаришига асос берарди. «Қандай яхши аёл, қандай нуроний,— деб ўйларди қиз,— кошки...»

Бу «кошки» қизнинг орзусигина эмас, бу хонадон ҳақидаги узил-кесил ҳулосаси ҳам эди. Унинг Рухсора холага келин бўлишга ризолиги синчиклаб қараган ҳар кимга ошкор сезилиб турар эди. Шу ризоликни хола ҳам сезарди-ю, ўзининг турмуш тажрибасидан келиб чиқиб «йўқ» дерди у, бу ризолик ўткинчи бир хаёл бўлиб кўринарди унинг кўзига.

Хола Оқиладан аниқ бир айб тополмаса ҳам, уни ўз хонадонига муносиб деб билмади. Йўқ, аксинча, хонадонини Оқилага лойиқ деб билмади, дейилса тўғрироқ бўлармикин? Хуллас, холанинг ҳулосаси шу бўлдики, Оқилага етишиш ўғлига ҳам, ўзига ҳам катта бир обрў, лекин бу обрўнинг замини мустаҳкам эмасдек, худди қиз оёғининг тагида унинг бўйига бўй қўшиб турган тўрт қатор гишт бордек, биров келиб бир тепиб юборса, Оқила анча пасга тушиб кетадигандек...

Қизнинг ўзи эса ич-ичидан яйраб-яшнаб ўтирарди. Бу ҳиссиёт то остона ҳатлаб чиқиб кетгунларига қадар ҳам унинг қалбини тарк этмади.

Оқила ётоқхонага қайтгач, диванга ўзини «гурс» этиб ташлади. У Рухсора холанинг сўзларини бир бошидан эслаб кулиб-кулиб қўйди, қани эди, ойим — Қаромат хола ҳам шунақа юмшоқ қариса, одамни ёшартирса. Афсус, сут билан кирган жон билан чиқаркан. Қаромат хола назарида дунё театр саҳнаси, ҳамма ҳам роль ўйнаб парданинг орқасига ўтиб кетиши керак. Шунинг учун ҳам у ҳеч кимни самимий тушунмайди, ўзи ҳам ҳеч кимга самимий гапирмайди, афсус, афсус.

Қаромат холани ўйлагани сари Оқила сиқилиб кетди, шу ўйлашча ётса бир нарса бўлиб қоладигандай сапчиб ўрнидан турди, Ҳикмат совға қилган коса синигини олди-да, шифоньер ойнасига ўзини солиб тик турганча ўсмадан кўкарган пиликни оҳиста ушлаб қошига суртди. Салқин хонада сақланган ўсма суви қуюқ қошлар ора-лаб қизнинг этига муздек тегди.

9

Қун ниҳоятда иссиқ бўлганидан пармалаш бригада-сининг ишлаб чиқариш йиғилиши идоранинг ичидамас, идора ташқарисидаги мўъжазгина паркчада ўтказиладиган бўлди. Одатда, бу ерда кино кўрсатилар, ёки ҳаваскорлар йиғилиб қолса, кичик концерт намоён эти-

лар эди. Сатторов мажлисининг паркда ўтишига қаршилик билдирмади. Фақат қўйиладиган масалаларнинг бу тартибда ўртага ташланишига қарши чиқди.

— Аввал,— деди у партком секретарига,— меҳнат интизомини бузганларни муҳокама қилайлик... ана ундан кейин... раҳбарликдан кимнинг нима талаби бўлса, марҳамат, айтсин...

Сатторовнинг мулоҳазаси бир жиҳатдан тўғри эди: ёз ойлари иссиқ кучайиб кетганидан ишчилардан ётоқхоналарга вентиляция ўрнатиш, озиқ-овқат сақлайдиган холодильниклар олиб бериш каби талаблар кўп тушган. Сатторов эса, ваъда берса ҳам ҳали бажара олмаган эди. Кеча у пармалаш бригадаси аъзолари бу масалаларни мажлисга қўймоқчи бўлаётганини эшитиб қолди. У олдин план қил устида турганда мажлисбозликка бало борми, демоқчи бўлди-ю, ишчилар унинг ўзини ҳам таклиф қилаётганликларини эшитгач, интизом масаласини ўртага ташлади. Ҳақиқатан, агар мажлис ишчиларнинг талабини муҳокама этишдан бошланса, говур-гувур кучайиб, кон маъмурияти йўл қўйган камчиликларни рўкач қилиб чиқувчилар «ғолиб» ликни қўлга олар эдилар.

Сатторов шуни кўзда тутиб масалаларнинг ўрнини алмаштирган бўлса-да, унинг яна бир мақсади бор эди: меҳнат интизومي баҳона, у баъзи «шаддодлар» нинг попугини пасайтириб қўймоқчи эди. Шундай қилинганча, ўз-ўзидан аёнки, раҳбарликка қўйиладиган талаблар анча юмшайди. Сўзга чиқувчилар: «Бу қандай гап? Қачон трубалар етарли бўлади?», «Ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлсин!» деб қўлларини пахса қилмайдилар, аксинча, «илтимос», «агар иложи бўлса» деб сўзлайдилар. «Илтимос»лар эса Сатторовга шундай хуш ёқардики, ўз чўнтагидан пул чиқариб улашаётгандай яйраб кетарди.

Мажлис Сатторов амр этганидай, интизомсизларни муҳокама қилишдан бошланди. Аслида, интизомни бузган фақат бир киши, Бўстонда ишлайдиган оператор эди, холос. У иш кунининг ярмидаёқ ўз ишини ҳам шеригига тайинлаб кетворган эди. Уни шаҳарга икки челақ узум олиб кетаётганида Сатторовнинг шахсан ўзи йўлда ушлаб олган эди.

Оператор узрини айтди, ёлғиз қўллигини, жавоб сўраганда маъмуриятдан ҳаммиша рад жавоби олганлигини баҳона қилди. Интизомсиз операторга қандай чора кўрилиши энди ўртага ташланаётган эди, орқа қатордан

баланд кўтарилган қўл кўринди. Бу Ҳикматнинг қўли эди. Сатторов «ҳа, нима?» деган маънода ўша ёққа қараган эди — Ҳикмат буни сўзлашга рухсат деб тушунди-да, ўрнидан шартта туриб, йиғилганларга мурожаат қилди:

— Уртоқлар, нима бўляпти ўзи? Бир ишчининг биринки соат ишдан кетгани баҳона бизнинг талабларимизни хас-пўшлаб кетишмоқчимиз булар? Уртоқ Сатторов «интизом» билан «план» дан бошқа сўзни ҳам биладиларми ўзи?

Сатторов елкасини қисиб парткомга қаради:

— Практикантларни ким таклиф қилди мажлисга?

Шу саволнинг ўзи Ҳикматга ҳайдаб юборишдан ҳам қаттиқ тегди-ю, лекин жойига қайтиб бориб ўтирмади, қўш жўка дарахтининг орасидан секингина чиқиб кетди. Унинг орқасида ўтирган Оқила эса йиғитнинг кетидан туриб кетишини ҳам, ўтираверишини ҳам билмай қолди.

Сатторов гўё ҳеч нарса бўлмагандай мажлисни давом эттирверди, аммо иккинчи масалага ўтганда Ҳикмат ташлаб кетган ҳалиги луқманинг таъсирини дарров сизди. Шундоқ ҳам тўлиб ўтирган ишчилар юрак дардларини қаттиқроқ қилиб айтишдан тоймадиларки, бу Сатторовга Ҳикматнинг бузғунчилиги бўлиб туюлди. У мажлисни паркда — очиқ ҳавода ўтказилишига розлик берганидан ҳам, «практикантлар чақирилмасин» деб алоҳида тайинламаганидан ҳам афсусланди.

Практикантларни йиғилишга парторгнинг ўзи таклиф қилганди. «Кўзларинг, қулоқларинг пишийди, бу ҳам кон ҳаёти, практиканинг бу хилини ҳам кўриб қўйинглар» деган эди у. Бироқ Ҳикматнинг бундай бетга чопарлик қилиши унинг хаёлига ҳам келмаган эди...

* * *

Сатторов ўша куниёқ Мажидни ўз уйига кўчириб олиб келиб алоҳида хона ажратиб берди. Вена стуллари, жигарранг ёзув столи, қарасанг аксинг кўринадиган шифоньер, четига сабзи барги шаклида гул солинган ҳаво ранг дарпарда — буларнинг ҳаммаси Мажиднинг кўнглидагидек. Айниқса, лола қандил унга ёқди. Кечаси лола қандилни ёқса, атроф лолозор қирдай ловиллаб кетарди. Бир хил гулли чойнак-пиёлалар эса худди она-бола қушлардай, ҳозир чиёвлаб сайраб юборадигандай.

Сатторов, ишдан қўли бўшамади, шекилли, бир неча кунгача Мажид билан гаплаша олмади: у эрта тонг туриб эски «газик»ка ўтириб ишга жўнар ва кечаси алламаҳалда ҳориб-чарчаб қайтиб келарди. Мажид гоҳогоҳо уни дам у, дам бу қудуқ ёнида кўриб қолар, бундай пайтларда Сатторов «Ҳа, жиян, ишлар қалай?» деб сўраб ҳам қўяр, лекин ёзилиб гаплашолмас эди.

Бугун Сатторов ишдан негадир жуда хурсанд қайтди. Ечиниб пижамасини кияр-киймасданоқ, сервантни очиб, бир шиша коньяк олди.

— Қани, жиян, бир отамлашайлик!— деди у мийнигида кулиб.— Намунча сувга тушган мушукдай шалпайиб қолдинг? Шу аҳмоқ қизни деб, ўзингни ерга ура санми?

Биринчи қадаҳдан кейин икки улфат бир дақиқа жим қолдилар. Мажид оғир уф тортиб пар ёстиққа ёнбошлаган эди, Сатторов ҳам бу «таклиф»га қўшилди: тахмондан ёстиқ олиб меҳмоннинг ёнига ўзи ҳам келиб чўзилди.

— Мажиджон!— деди у, қўлини йиғитнинг қўлига қўйиб.— Энди жиндай ғийбатлашайлик, нима бўлди ўзи? Гапир!

Тўлиб турган Мажид мастлик аралаш бошидан ўтган ҳамма синоатни Сатторовнинг олдига тўкиб ташлади... Сатторов воқеани обдан эшитиб олгач, одатдагидай шошилмай, узун ҳикоянинг у ёқ-бу ёғини ҳасса билан туртиб, ковлаб чиқди. Ниҳоят, қаддини ростлаб ўтираркан:

— Шу Оқиладан шартга воз кечворсанг...— деб сўз ташлаган эди, Мажиднинг кўзлари ола-кула бўлиб, ранги бўзариб кетди.

— Ойинг-чи, ойинг,— деди Сатторов,— мен-ку, тушунаман деган маънода илжайиб,— бадном қизни келин қилмас ахир...

Мажид бу борада Каромат хола билан бўлган тўқнашувни айтиб берди ва «сўзим-сўз», деб қўшиб қўйди.

— Албатта,— деди Сатторов чайналиб,— сенга қийин, жигар, қизни севасан — бу бир, севмаганингдаям бир бетга чопар шалпанг қулоққа қўйингдагини олдириб ўтириш... бу икки.

Мажид «хўш, нима қилай?» мазмунида Сатторовга тикилди.

— Мундоқ, жигар,— дея Сатторов, шифтга ўйчан тикилиб сўзлади,— дунё ўзи шунақа қурилган: ҳар ким

енгишнинг пайида бўлади. Курашнинг ҳалол ё ноҳалолли бўлмайди. Бу ер мажлис ё идора эмас, тўғрисиини айтаман: енгиш учун ҳар ким қўлидан келган ишни қилади; хўш, сенинг қўлингдан ҳозир нима келади? Чавоқлай оласанми Ҳикматни ё манжалақини — йўқ! Лекин Ҳикмат шу ерда, практикада эканида, бир йўлини топиб шохини синдириш керак. Жуда бемаза йигит экан. Мен бўлсам... ўқишдан кейин уларни бу ёққа юборинглар деб, заявка бериб қўйибман...

Мажид қандай йўл топишни ўйлаб, ўйиннинг тагига етолмаса ҳам, аммо, «Ҳикматнинг шохини синдириш керак» деган гапда жон борлигини дарров пайқади. Хўш, Оқила нима учун Ҳикмат, дейди. Чунки, уни доно деб ўйлайди. Шундай экан, унинг бир балчиққа беланганини кўрса, ҳафсаласи пир бўлади, бу ялоқи «ғирт» экан-ку, деб ўйлайди. Аммо, қандай қилиб балчиққа итариш керак Ҳикматни?

— Жигар,— деди Сатторов мулоғимлик билан,— аввало туя миниб узоқроқни кўзлайлик: хўш, эрта-индин ўқишни битириб ёнимга келасан. Боя айтганимдай, Ҳикмат ҳам келади. Сен Оқилани олсанг-олмасанг Ҳикмат сенга қасд, бу деган сўз менга ҳам қасд. Мен ўзимдан қўрқяпганим йўқ. Сенга ачиняпман, холос. Негаки... сен жигарсан менга, жигар! Хуллас бунақа зарпечакни ҳали жонсизлигида юлиб ташлаш керак. Сал семиргач, тортсанг кафтингни қияди. Дейлик, у Оқилага ўйланиб, иккаласи шу конда ишлашади, хўш, мен сени қандай қилиб амалга кўтараман? Кўтардим, биргалашиб тош отишади! Бунақа ланжлик кетмайди, йигит, баҳонингни, ҳм-ҳм, тушириб қўясан. Уч кун хотин қилсанг ҳам олишинг керак, ана ундан кейин... Қимга тегса тегаверсин... Ҳм-ҳм.

Сатторовнинг сўзлари Мажидга хуш келди. У Ҳикматга қандай зиён бериш йўллариини ўйларкан, ўзича мамнун ишшайди.

10

Ҳикматда ташкилотчилик қобилияти борлигини сезган баъзи бир ёш ишчилар ундан ёрдам сўраб ҳаваскорлик тўғарагини юргизиб берсангиз деб қолишди. Ҳикмат олдин йўқ-йўқ, деб юрди, кейин хаёлига бир фикр келиб, ўйланиб қолди: тунов куни мажлисда-ку,

Гаплари ўтмади. Энди бадий ҳаваскорлик баҳона сахнадан туриб танқид қилса... Айни муддао бўлмасмикин? Айниқса, ошхонадаги овқатларнинг маза-матраси йўқ. Концерт баҳона шу гапларни қўзғаса, ошпазлар, масалан, мантипазлар конкурсини ўтказса, деворий газеталар чиқарса қандай бўларкин?

Ҳикмат шу қарорга келди-ю, Оқилани ҳам тўгаракка тортиб, иш бошлаб юборди... Мана бугун улар концерт бўладиган кунни белгилаб ҳамма ёққа эълон тарқатишди. Манти пиширишда ғолиб пазандаларни аниқлаб ҳукм чиқариш учун жюри аъзоларининг рўйхатини тузиб чиқишди. Рўйхатга беш киши кирди: сартарош Ҳегай, Эргаш кабобчи, бош инженер Акрамов, мастер Қарогозин.

Қарогозин ажойиб одам, уни конда ҳамма яхши кўрар, ҳатто унинг «душманлари» ҳам «Қоракўзим» деса тахт туришарди. «Қоракўзим» деган лақабга у шу қадар ўрганиб кетган эдики, ҳатто имзо чекиб пул олаётганда ҳам ўзбекча қилиб катта «Қ» билан фамилиясини ёзарди.

«Қоракўзим амаки», «Қоракўзим почча», «Қоракўзим дўстим» деган гапларда ҳеч қанақа ғайри табиийлик бўлмасди. Қоракўзимнинг ўзи ўзбек тилини мақолсиз гапирмайди, ҳатто русча мақолларни ҳам ўзбекчалаштириб гапириб, одамларни кулдиради. «Юз одамнинг отини билгунча бир одамнинг бетини бил», «Сўз берган одам бўз бермайди», деган мақоллар биринчи унинг оғзидан чиқиб тарқалган.

Аввалига Қоракўзим кўнмади: йўқ, биродарлар, сўз — гулу иш — мева, сўздан унча фойда йўқ, ишдан гаплашайлик...

— Шошманг, шошманг, Қоракўзим ака,— деб унинг гапини бўлди Ҳикмат,— янтоқдан атир чиқмас, қўрқоқдан ботир чиқмас. Шунга ўхшаб, сиздай Қоракўзимдан худбин чиқмас, илтимос, бир хизмат қилинг, биз сизга ишонамиз. Кўряпсиз-ку, конда маиший масалаларга ҳеч эътибор йўқ...

Вишка атрофида уймалашиб трубаларга долото улаётган ишчилар ҳам сўзга аралашиб далолат қилишди.

Охири Қоракўзим таслим бўлди.

— Майли, туртинмаган туёқ йўқ, илинмаган ияк йўқ. Ахир, илинтирдиларинг-а?— деди Қоракўзим, Оқилага кўз қирини ташлаб.— Майли, омадларингни берсин,

тўйларингдаям қамишдан бел боғлаб хизмат қилай. Беҳнинг новдасидан олиб қўйибман, Ҳикматвой, базм-да ўзим «Гунг-бадабанг» қилиб ноғора чалиб бераман.

Оқила қип-қизариб қўл узатди:

— Хайр, раҳмат... Қоракўзим ака...

Улар Қоракўзим билан хайрлашиб, тўғри идорага йўл олдилар. Бахтларига Сатторов идорада йўқ экан, уни икки кундан бери Чўнқайдида дейишди. Партком Соғиндиев, бош инженер Акрамов, бош геолог Алимов ниманидир муҳокама қилиб ўтиришган экан. Эшикдан Ҳикматнинг боши кўриниши билан, «келинг, келинг жапжалкаш, келинг» дейишди ҳазиллашиб. Ҳикматга қилинган илтифотдан фойдаланиб Оқила ҳам ичкари кирди.

— Хўш, ёш гвардия, оламда нима гап?— деди Акрамов дўпписини ушлаб қўйиб,— бугун ишга чиқмабсизлар?

Ҳикмат йўталиб олди-да,— бугун икковимиз ҳам мастеримиздан жавоб олгандик, концерт масаласи билан югур-югур қилиб юрибмиз,— деди, кейин Оқила деворий газетадан сўз очди.

— Э,— деди Алимов,— омон бўлинглар, деворий газета деганини ўша кунни бирдан кўриб, «эх» деб қолишга нима етсин? Лекин ҳалитдан картани очиб юрманглар-да...

Партком эса «қандай бўларкин» деб ўйланиб қолди: ё чиндан ҳам газетанинг ўша кунни бирдан кўзга ташлангани маъқулмикин?

— Сатторов биладими?— партком бу саволни бояги хаёл орасидан суғуриб олиб ўртага қўйди.

— Йўқ...

Партком яна хаёлга толди. Алимов ғайратига чидолмай ўтирган жойида кўзғалиб қўйди. У ҳал қилувчи гапни чўрт кесиб айтди-қўйди:

— Осмон узилиб ерга тушмас, бор-йўғи деворий газета-ку... Бораверинглар... Уша кунни тўсатдан осинглар, унеча исини чиқарманглар.

Ҳикмат билан Оқила ташқарига чиққанларида Жўра қоровул каттакон супурги билан қулочкашлаб ер супураётган экан. Қиз унинг ёнига бориб қолганини, салом бериб сўрашганини ўзи ҳам билмай қолди. Қоровул калласини бир марта «лик» эттириб қўйди-ю, ишида давом этаверди.

— Амаки, Сатторов қачон қайтадилар, сиз билмай-сизми?

Жўра қоровул ишдан бошини кўтариб, кўзларини одатдагидай очиб-юмиб қадалиб турди-ю, ичкарини — идорани кўрсатди-да, яна супургисига ёпишди. Бу унинг ичкаридан сўрамайсанми, мени ўз ҳолимга қўй, дегани эди. Ҳикматнинг чакка зарблиги тутиб кетди:

— Юрсангиз-чи, шу шўр тумшуқ одам билан гаплашиб бўлармиди?

Бу гапга Жўра қоровул ўгирилиб қарамаса-да, лекин Оқила бу гап қоровулнинг кўнглига оғир ботганини ҳис қилди: назарида, унинг елкалари кўтарилиб тушгандай, оғир хўрсиниб қўйгандай бўлди.

— Худди ёш болага ўхшайсиз-а,— деб таъна қилди нарироққа. боришгач йигит,— ҳа, бўлди-да, агар билсангиз, бу одамнинг назарида ҳеч ким у билан гаплашишга арзимайди. Ҳадеб кетига тушаверманг...

Ҳикмат жаҳли чиқса дудуқланиб гапирарди: унинг нима демоқчи экани сўзидан эмас, кўпроқ кўзидан англашилларди. Оқила, катта аргувон тагига боришгач, унинг кўзларига маънос тикилиб турди: йўқ, қанчалик жаҳл билан гапирмасин, барибир у ҳам Жўра қоровул тақдирига қизиқади: балки ўзича ўйлаб бирор қарорга келмагандир, шунинг учун хом шафтолининг пўстини арчмоқчи бўлаётганим унинг гашини келтираётгандир...

Ҳикматга Оқиланинг қилган оддийгина меҳрибончилиги, кичкина бир илтифоти ҳам дунёни қайириб берганчалик чуқур таъсир этарди, ҳозир унинг кўзларига майин қараб туриши йигитни довдиратиб қўйди: қизнинг лағмон хамиридай ингичка, юмшоқ бармоқларини кафтига олиб, бояги жиззакилигига кечирим сўрагандай оҳиста жилмайиб қўйди. Шунда Оқила:

— Вой, ўлмасам, почтага кирмоқчийдим-а, ўтиб кетибмиз. Майли, хайр,— деди шошқалоқлаб.— Ойингга пул юбораман, бечора қийналиб қолдими, Мажид акам бўлса ўзингизга маълум...

Оқила кетгач, бора-боргунча, Ҳикматнинг нимадан-дир кўнгли хира бўлиб борди: яқин қолди-я қайтишига, яна ўша хонадон, ўша ўгай она, ўша Мажид. Бечорага қийин... Тагин ўзини ўйламайди-да, аллақандай Жўра қоровулга ачинади... Тавба, ё телепатия бор гапмикин-а?... Бирор нарсани сезяптимикин-а, кўнглим?...

Лекин Оқила... кўнмаяпти, ўқишни битирайлик, дейди... Унинг гапида ҳам жон бор...

Шу хаёл билан Ҳикмат уйга аранг етиб олди-ю, қўлидаги деворий газета қоғозини тахмонга суяб қўйди, ўзини таппа кўрпачага ташлади. Рухсора хола келиб ўғлининг бошини ушлаб кўрди:

— Вой, вой, иссиғинг ошиб кетди, эс-хушим қочиб кетди, муздай ичкизай десам, қатигим ачиб кетди...

Ҳикмат бошини сал кўтариб жилмайди-ю, яна ёс-тиққа ёпишиб олди, кўз ўнгида Тошкент, аллақандай тўй, тўрда капрон рўмолга ўраниб олган Оқила пайдо бўлаверди, пайдо бўлаверди. У:

— Уфф...— деб нариги ёнига ағдарилди...

11

Ниҳоят нефтчилар байрами — концерт кунини ҳам етиб келди. Фақат идора ва ошхона эмас, хонадонларда ҳам «Бир пиёла чойга марҳамат» деган эълон осилгандан бери тинчлик йўқ: бола ҳам, катта ҳам — ҳамма тайёргарлик кўрарди. Баъзи бир кўрсроқ оналар пўн-ғилларди:— Ҳой, умрингда концерт кўрмабсанми, телевизорда кунига қирқта концерт, радиода қирқта концерт, «Кулги кечаси», «Табассум устахонаси», яна нима керак сенга, а?

Лекин шунақа деган хотинларнинг ўзлари ҳам оқ туфли кийиб, ясан-тусан бўлиб қолишди. Минг қилса ҳам конда одамларнинг шундоқ кўз ўнгида бўладиган маросимнинг йўриғи бошқа экан. Ҳамма ҳаяжонланиб кеч бўлишини кутарди. Эркаклар ариқ бўйидаги чойхонада ёғоч каравотда ўртага тўртта шўрданак ташлаб қўйиб пивоҳўрлик қилишар, хотинлар мантининг қиймасига нима қўшилса ширин бўлдики, деб бир-бирлари билан чуғурлашиб маслаҳатлашардилар. Болалар «Тошкентдан артист келармиш» деб, бир гапга ўн гап қўшиб, аввало шунга ўзлари ишониб, оғзилари қулоқларига етиб, ў кўчадан бу кўчага чопқиллашарди.

Кеч киргач, очик эстрадага мўлжалланган идора орқасидаги паркка одам тўлди. Тагига йўғон қоziқ қокилган ёғоч эшакларнинг бели синаёзди.

Салқин. Муздек шамол баданларга роҳат бағишлайди, дарахтларнинг майда шохчалари елда майин сил-

кинади, чумчуқ-чугурчиқларнинг шовқини, йиғилган одамларнинг гўнғир-гўнғири қўшилиб, оқшомнинг гаштига гашт улангандай... Концерт бошланишига ҳали йигирма минут бор. Бошдан-оёқ оқ кийинган Оқила билан намозшом атласда барқ уриб очилиб кетган лаборантка Ўктамой икки четидан оҳиста ушлаб деворий газетани оралиғи бир ярим метр келадиган иккита теракка михлаб қўйишди. Утирганлар гур этиб туриб, газетага ёпирилишди. Кечроқ қолган бўйи новчалар ҳам оёғининг учида базур туриб сарлавҳаларнигина ўқий олишарди. Бўйи пастлар эса ичи қизиб у ёқдан-бу ёққа зир югуришарди-ю, одамлар орасини ёриб ўтишолмасди.

Газета бош мақоласиз, ортиқча жимжимасиз, содда қилиб чиқарилганди, гапдан кўра сурат кўп.

Биринчи суратда Бағиров ракетага миниб олган, ойга қараб учиб кетаётир. У квартал планини бир юз ўттиз процент қилиб бажарган. Иккинчи расмда эса ер ссти ремонти бригадири Абдулла Холматов ТУ-104 реактив самолётининг устида тик туриб қулочини ёзиб бормоқда — у планни бир юз саккиз процент қилиб адо этган. Қвартал планини аранг тўқсон процентга олиб чиққан пармакашлар раҳбари Ғиёсов эса оёқлари ерда судралиб велосипед миниб бораётир. Унинг пастиди эса электронасос цехи бригадири Анвар Мусаев, қўлидаги таёқ билан остидаги эшакни ниқтаб, кўзларини ола-кула қилиб турипти...

Лекин кўпчиликнинг диққат-эътиборини ҳаммадан бурун газетанинг «Топишмоқ» бўлимида берилган ҳазиллар жалб этган эди:

«Сув билан бизнинг ошхонадаги боршнинг нима фарқи бор?» Пастда бу саволга шундай жавоб берилган: «Сувни ичиб бўлади, ошхонамиз боршини меъда кўтармайди».

Ундан кейинги савол ҳам ажойиб: «Ош бўлса «йўқ, йўқ» дейди, ваъда бўлса «хўп, хўп» дейди-ю, қилмайди. Бу ким?» Пастдаги жавобда: «Бу ҳурматли директоримиз ўртоқ Сатторов бўладилар... «Ош» қофия учун ишлатворилди, узр, ваъда деганда ошхона билан спорт майдони ва техника хавфсизлиги масалаларини кўзда тутаямиз...» Хуллас, Сатторовнинг ўзи ўқиганда «ғинг» деёлмайдиган қилиб, ҳам силлиқ, ҳам ўткир ҳазил қилинган эдики, бош геолог Алимов билан бош инженер Акрамов ҳам қотиб-қотиб кулишарди. Ҳатто ҳаммадан

кейин келган Сатторовнинг ўзи ҳам гарчи ранги бўзариб кетса ҳам, буни билдирмай қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Қўймайди, бу ёшлар, қўймайди.— Оқила ичида кулиб, «оқсоқол», деб қўйди.— «Олтмиш-етмиш ёшлик одамдай гапиради-я... тавба... Катта раҳбарларга тақлид қилмоқчи бўлади-ю, ҳечам ярашмайди...»

Шу орада соат мили тўппа-тўғри еттига келиб тақалди. Концертнинг расмий қисми бошланди. Сатторов кончиларни нефтчилар куни муносабати билан дирекция номидан табриклади. У нефтчиларнинг қаҳрамонна меҳнати тўғрисида сўзлади-да ёнидан қоғоз олиб шу кондаги илгорларни санаб кетди. У узоқ гапирмоқчи эди. Одамлар зерикаётганини сезиб, рўйхат ўқишни тезлатди. Сўнг бугунги янгиликларга тўхталди. Айниқса, практикантларни мақтади. Улар орасида Мажиднинг ишларини ҳам айтиб кетди. Мажидни гапириб бўлгач, Сатторов бир дақиқа дудуғланиб қолди. У Ҳикмат билан Оқилани айтмоқчи эмас эди, лекин йиғилганларнинг кайфиятини сезиб, уларни ҳам тилга олди.

— Бугунги маросимни тайёрлашда,— деди у, жилмайиб,— практикантлардан Оқила Тўхтасинова, Ҳикмат Ашуровлар яхши хизмат кўрсатдилар. Молодес. Мана бизни ҳам бошлаб газетага уришибди...— Пешма-пеш қарсак ёғилиб кетди. Сатторов қўлини «қопқоқ» қилиб кўтарганда ҳам қарсак тўхтамади. У ҳозир катта концерт бўлажagini аранг эълон қилди-да, пастга, биринчи қаторга тушиб кетди. Саҳнанинг яшил духобали пардасини икки киши икки ёқдан суриб беркитди.

Бир оздан кейин Ҳикмат пайдо бўлди, у микрофоннинг қушнинг қовурғасига ўхшаш панжарачаларига «пуф-пуф» деб кўрди-да, кейин конференсьеликни бошлади:

— Ўртоқлар, ҳозирги кайфиятимиздан, ўртоқ Сатторовнинг сўзларидан кўринадики, директоримиз ҳам хурсандлар, демак, бу ёғи ишимиз беш: ошпазлар югуринган, ошхоналар супурилган, шўрвалар биқирлаган, паловхонтўралар сузилган...

Яна қарсак гумбурлади. Қарсак босилгач, Ҳикмат электромонтёр Маҳамат Содиковга сўз берди: у чиқиб дуторда «Баҳор» куйини чалди. У каттакон бошини бир ёнга ташлаб, берилиб чалар, завқлантириш учун эмас, завқланиш учун чаларди. Ўзинг бир ишни шавқ билан, илҳом билан қилсанг, бу иш бошқаларнинг ҳам

завқини қўзғаркан. Яна икки-уч куй чалиб бермагунича уни саҳнадан кетказишмади.

Диспетчерхонада ишлайдиган, писмиққина Ленура ҳам бало экан. У «Дилнавоз» га ўйнаганда йингитлар эсдан оғиб қолаёзди.

— Ҳа, дўст, туққан онанг ўлмасин!— бу шофёр Беқамчи эди. Ҳамма томошабинлар унга ўгирилиб қаради. Оғзи қулоғига етган Беқамчи эса бунга парво қилмай яна қичқирди:

— Дод, глазангдан братинг!

Рақс рақсда қолиб, ҳамма гуррос кулиб юборди: Оқида орқадан келиб Беқамчинни секин етаклаб олиб чиқиб кетди: «Номусга ўлдирдингиз, қани туёғингизни шиқиллатиб қолинг-чи...» Ширакайф Беқамчи «беноват, жа маҳллиё бўп кетдим-да, Оқилахон!»— деб илжаярди, қиз қулоқ солмасди. Шунда қаёқдандир пайдо бўлган Жўра қоровул Оқилага ёрдам қилди: Беқамчинни алдаб-сулдаб ётоқхона тарафга олиб кетди. Қиз Жўра қоровулнинг орқасидан бир зум тикилиб қолди. У қоровулни концертга таклиф қилмоқчи эди, лекин эстрадада кўтарилган қаҳқаҳани эшитиб, беихтиёр орқасига қайтди. Оқида пайдо бўлиши билан Ҳикмат ҳамон тинмаган говир-ғувурни босиб:

— Сўз Оқида Тўхтасиновага. Нефтчи қиз қўшиғи!— деб юборди.

Оқиладан ашула эшитарканмиз, деб зал жим бўлди. Қиз олдига тушиб кетган бир ўрим сочини елкасидан секин ошириб қўйди-да, тиниқ, мулоғим товуш билан деди:

— Бекорга хурсанд бўляпсизлар, менинг ашула айтадиган овозим йўқ. «Нефтчи қиз қўшиғи» деган шеър бор, шуни ўқиб бераман:

Қошим қора бўлмаса ҳам нефтим қора,
Қарайдиган бўлсанг менга мафтун қара.
Юрагимдан севинчларим тошмасинми,
Ўзим очдим не-не кининг чашмасини.
Космонавтлар учар бўлса юлдузларга
Таянади мендай кончи гул юзларга.
Валяхонга очган бўлса кўк сийнасин,
Менга тупроқ тутди битмас хазинасин.
Бойликларнинг очсам ҳамки кўзларини,
Сира очиб айтолмайман сўзларини.

Севдимми ё севилдимми, билолмайман,
 Борсам унинг ёнидан ҳеч жиллолмайман.
 Сезмасин деб қадамимни йироқлайман,
 Ўз-ўзимга азоб бериб фироқлайман.
 Не бўларкин нефтчи йигит сезса ўзи,
 Бир лаҳзага йўлларимни тўсса ўзи.
 Сирларимни, дўстлар, тагин ошкор этманг
 Уяламан, тўйдан аввал ёр-ёр этманг.
 Қошим қора бўлмаса ҳам нефтим қора,
 Қарайдиган бўлсанг менга мафтун қара.

Оддий сўзлар ҳам Оқиланинг оғзидан ёқимли, аллақандай сеҳрли бўлиб чиқарди. Унинг энгил қўл ҳаракати ўзига ярашарди. Боя орқага олиб қўйган ўжар бир ўрим сочи яна қизнинг олдига сирғалиб ўтганди. Пишиқ ўрилган унинг қора сочи чироқ нурида буғдой бошоғидаги зич доналардай бўртиб-бўртиб, ялтираб турарди.

Яна бир-икки қизиқарли номердан кейин концерт тугаб, манти конкурси бошланди. Устига қизил духобл ёзилган узун столга жюри аъзолари қатор ўтиришди. Оқила билан лаборантка Уктамой тарелкаларда келтирилган мантиларни қўлма-қўл олиб столга қўя бошладилар. Жами ўттиз тарелкада икки донадан олтмиш дона манти йиғилгач, Қоракўзимнинг кайфи учиб кетди:

— Бир чимдим тотганда ҳам бўкиб қоламиз-ку, нафси ёмон ҳайитда ўларкан, нефтчилар байрамида ўлиб-нетиб юрмайлик, ўртоқ Сатторов.

Яна концертдагидай зўр қаҳқаҳа кўтарилди.

Ёши улуғ бўлгани учун мантилардан тотинишни ба-рибир Қоракўзим бошлаб беришга мажбур бўлди.

— Бисмиллоҳи-рахмонур раҳим,— деди кулиб.
 — Қани, тузини кўрайлик-чи! Ошнинг таъми туз билан, одам таъми сўз билан. . . . — Қоракўзим охири учта тарелкачани ажратди. Таомни ёмон деб бўлмайди, алҳазар, мана шулар аъло пиширилган.

Кейин Сатторов, Эргаш кабобчи ва бошқа жюри аъзолари ҳам бир чимдим-бир чимдим мантилардан чўқиб кўриб, ўзларига ёққанларини ажратишди.

Залдагилар ҳамон хахолаб кулишар, тузукроқ олаверинг, бизнинг ҳам иштаҳамиз карнай бўлиб кетди, ош бўлсин, деб бақириншарди. Охири Уктамой билан Оқи-

ла саҳнага чиқиб, жюри аъзолари маъқуллаган мантиларни ким тайёрлаганини эълон қила бошладилар.

Уктамой тарелкачани баланд кўтариб тагидаги фамилияни ўқиши билан қарсак янграб кетарди.

— Қоракўзим опа!— деди у четига олтин сув юргизилган оқ тарелкани кўтаргач,— қани, келинг, қаёқдасиз!

Қора атласни русча фасонда тиктириб олган Александра Васильевна Карогозина қип-қизариб минбарга чиқди. Оқила унга биринчи мукофот — Терешкова расми туширилган вазани тақдим этди. Қоракўзим келиб хотинини енгил қучиб табриклади:— бўш келмайсан, маллахон!

Унинг гапи микрофонда эшитилиб, томошабинлар ҳузур қилиб кулишди. Бошқа ғолибларга ҳам ҳар хил совға: бировга бир коробка атир, бировга капрон пайпоқ, бировга ёқут тўғнагич тегди.

Манти конкурси тугагандан кейин сайр бошланди. Қончилар, уларнинг оила аъзолари то оппоқ тонггача ўйнаб-кулишди. Ҳамманинг димоғи чоғ, йироқларда, қоронғиликда элас-элас кўзга ташланиб турган нефть бишкалари ҳам жойидан юриб кетадигандай, аллақандай савлат тўкиб турарди. . .

12

Ҳикмат Сатторовнинг кабинетига салом бериб кириши билан, шу ерда ўтирган бригада мастери Усмоновнинг ёқасига ёпишди:

— Ҳа, нонкўр,— деди қалтираб мастер,— ҳали шу бўлдимиз оқибат?

Сатторов, қўйнинг, қўйнинг, деб Ҳикматни Усмоновнинг қўлидан аранг ажратиб олди-да, иккисини столнинг икки тарафидаги стулга ўтказиб қўйди. Ҳангу манг бўлиб қолган Ҳикмат «хўш, эҳтимол, хўш» дан бошқа ҳеч нарса деёлмасди.

— Ҳикматжон, талмовспираманг,— деди Сатторов босиқлик билан,— нима иш қилганингиз равшан.

— Нима иш қилибман?!

— Ер тепинманг,— деди Сатторов,— ўзингизни босиб жавоб беринг: растворни нега буздингиз. . .

— Ие, раствор бузилибдими? Хўш, нега мен?

— Бўлмаса ачангизми,— деди яна боягидай қалтираб Усмонов,— ҳа нонкўр, қаматиш керак буни...

— Нима гап ўзи, растворга нима бўлибди?— деди Ҳикмат ҳам Усмоновга тиклашиб,— нега мендан гумонсирайсиз?

Усмонов қўллари қалтираб ёнидан кафтдаккина фотосурат олди.

— Мана, далил!

Сурат Оқиланики бўлиб, орқасига «Ҳикматжон акамга эсдалик», деб ёзиб қўйилган эди.

Ҳикмат суратни қўлига олиб ёнига солмоқчи эди, Усмонов тортиб олди:— ҳа, бу далил билан сенинг эшаниги уч қўрғондан кўрсатиб қўяман.

Сатторов сўзга аралашиб, гапнинг бердисини тушунтирди:

— Кечаси кимдир келиб, растворга уни бузадиган модда қўшиб кетипти, бу киши сиздан гумон қиляптилар.

— Гумон эмас?— деб қичқирди Усмонов қип-қизариб,— бу кўрнамакнинг менда қасди бор ўзи! Уч кун илгари мен билан обдан тортишган, шу дейди, раствор таркибини дейди, яхшилаш керак дейди, қудуқ четларини яхши сувамаяпти, дейди. Мен қўшилмадим фикрига, али десам, бали деди. Мана, оқибат, қасос олган-да, нонкўр! Тағин жигаримни эзиб бунга иш ўргатиб ўтирибман-а, мен подон...

Сатторов бу «ишни» эшитган заҳотиёқ хаёлига Мажид келган бўлса ҳам сир бой бермай, ғазаб билан Ҳикматга қаради. Лекин Ҳикматнинг кўзлари Усмоновда.

— Суратни бу ёққа олинг,— деди у жаҳлини босиб,— ҳар қандай айб қўйсангиз, қўйинг, лекин суратни бу ёққа чўзинг, ўйнашманг...

— Ҳо, сувдан қуруқ чиқмоқчимисан?

— Мана, ўртоқ Сатторов билдилар-ку айбимни! Борди-ю, айбим бўлса, отиб ташланг. Аммо суратга тегманг! Бўлмаса, бир шўр иш қилиб юборишдан тоймайман!

Усмонов ҳам баттар ғазабланар, оғзидан боди килиб шодни чиқарди. Сатторов қараса, бўлмайдиган, у суратни қўлига олди-да, Ҳикматни тинчлантирди:

— Оқилага бегона эмасман. Ҳозирча менда туради сурат. Энди сиз, Усмонов ака, бораверинг. Бу йигит

ҳолвани еб ўзи ҳам афсусдадир, нима қилса ҳам ўзимизнинг практикант, эшитган қулоққа яхши эмас...

— Э, ўзингники ўзагингни узади, бир мулла қилиш керак буни!— деди-да, Усмонов эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

— Хўш, Ҳикматжон, катта концерт бу ёқда экан-ку,— деди Сатторов унинг елкасига қўл ташлаб,— кеча роса маҳмадоналик... Роса кулишгандик. Ростини айтинг, растворга нима қўшдингиз?

Ҳикмат нима дейишини билмай ерга қаради.

— Яхшики, лаборантка пишиқлик қилган, бўлмаса биласизми, неча минг зиён бўларди?

Ҳикматнинг хаёли бошқа ёқда эди. У ўзи билан ўзи гаплашаётгандай:

— Шу... Мажид қилмадимикан бу ишни?— деб юборди.

Сатторовнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Аблах!— деди у столга муштлаб,— ҳали ўз айбингни бировга тўнкамоқчимисан? Биласанми, Мажиддай пок йигит йўқ!

— Эҳтимол. Лекин сиз биласиз-ку, Мажид менга ким бўлишини?

— Нима, душманми?

— Рақиб, камид.

— Шунақами?

Сатторов трубкани олди-да, Усмоновни сўради.

— Тез, Мажид етиб келсин, гап бор!

«Оббо,— ўйлади Ҳикмат,— яна жанг бошланадиган бўлди, майли, энди кўрибманми жангни?»

Орадан ўн минут ҳам ўтмасдан сал ранги ўчган Мажид кабинетга кириб келди. У Ҳикматга индамайгина қўл узатди-да, Сатторовга,— хўш, хизмат?— деди.

Сатторов воқеани гапириб берган эди, Мажиддан аввал Ҳикмат қайнаб кетди:

— Э, ўртоқ директор, нима қиласиз, бизни бир-биримизга гиж-гижлатиб. Мен ўлимдан хабарим бор, раствордан хабарим йўқ, Усмонов мени гуноҳкор қилаётганига, бир хаёл билан Мажидни эсловдим, шартми-ди чақиртириш?

— Хўш, нега мендан шубҳа қилишинг керак?— Мажид ўзини осойишта тутди,— хўш, гапир?

— Мендан қасд олмоқчи бўлишинг мумкин?

— Сен... одам эмас экансан, Ҳикмат! Қасд олсам каллангни чопиб ташламайманми, нима зарур келипти давлатга зиён етказиб...

Мажид шундай деди-ю, тушлик вақтида бир оз мизгиб қолган Ҳикматнинг чўнтагидан Оқиланинг суратини олгани эсига тушиб, беихтиёр қизариб кетди. Ҳикмат аллақандай довдираб қолди:

— Кечир. Шундоқ хаёл қилганим учун кечир, мен сени айблаётганим йўқ.

— Шунақа, бир кун Оқилад масаласида ҳам кечир, деб қоласан...

— Йўқ, бу масалада сен ноҳақсан, умрбод ноҳақсан.

— Нега?..

— Негаси аниқ, у севмайди сени.

Сатторов йигитларнинг баҳсини тўхтатмоқчи бўлган эди, иложини қилолмади, қайтага у ҳам гапга аралашиб кетди.

— Мана, Оқиланинг аҳволи, ўқинг бунини,— деди Мажид ёнидан бир хатни Сатторовга чиқариб бериб. Сатторов хатни ҳижжалаб ўқий бошлади:

«Арофат! Мажидни ҳурмат қиламан. Ҳикматга муҳаббатим юзаки».

Ҳикматга ҳалиги туҳматдан ҳам бу хат қаттиқ таъсир этди. Хаёли тўс-тўполон бўлиб кетди. «Наҳотки, алданиб юрган бўлса Ҳикмат? Энди нима деган одам бўлди, ҳали шунақа иблисмиди Оқилад? Уз қўли билан ёзган-а... Мана кўриб турибди...»

Шу пайт секретарь қиз Оқиланинг киришга рухсат сўраётганини айтди. Оқилад кириши билан Ҳикмат сўзга тутмоқчи эди, Сатторов қаршилиқ кўрсатди.

— Шахсий гапларни кейин гаплашамиз. Хўш, эшитаман, Тўхтасинова?

— Мен Ҳикмат... Ҳикмат Ашуров масаласида!— деди қиз. У гапини тугатмаган ҳам эдики:

— Ашуров ўлган!— дея ҳайқирди Ҳикмат,— эшитяпсанми, Оқилад, Ҳикмат ўлган! Овора бўлманг уни ҳимоя қилиб!

Мажид беихтиёр кўзларини олиб қочди. Сатторов ҳам ўнғайсизланиб юзини четга бурди.

— Бўлмаса бошқа келарман...— деди Оқилад, чайнаиб.

— Йўқ, ҳожати йўқ,— деди Сатторов,— сиз тугул

онаси ҳам ҳимоядан ожиз, яхшики сизнинг раъингиз, қариндошлик раъйи бор... Ашуров жиноятчи...

— Жиноятчи эмас, Ашуровни билмайсиз, сиз...— Оқила қалтироқ босиб, қошларини тугун қилиб гапирди.— Билмайсиз, ўртоқ Сатторов!

— Оқила!— деди алам билан Ҳикмат,— ҳожати йўқ!

Оқила Ҳикматнинг нимага ишора қилаётганини билмай, ҳадеб Сатторовга ёпишар, Ҳикматга эътибор бермасди.

Шунда Сатторовники ҳам тутиб кетди.

— Энди,— деди у Мажидга қараб,— эшикни қулфланг! Ҳозирдан идора эмас бу ер! Бира тўла ҳамма гапни очди қилиб оламиз.

Мажид эшикни беркитиб, секретарь қизга «ҳеч ким йўқ» дейсиз, деб келди-да, жойига ўтирди.

— Хўш,— деди Сатторов салмоқланиб,— гап бундай! Оқила, жигар, сенга нима дейман, ноқобил чиқдинг. Сени ўстирган марҳум тоғамнинг юзига оёқ қўйдинг! Ҳаммамизнинг онамиз Каромат кеннойини оёқ ости қилдинг. Ҳим-ҳим... Аввалига дон олишиб юриб, кейин Мажидни бадном қилдинг...

Оқила чидаб туролмай ўзини эшикка отди.

— Мен бу темада гаплашмайман!

— Ана шунақа-да,— деди Сатторов,— тўғри гап ёқмайди.

— Йўқ, гаплашамиз,— деди Ҳикмат ва Оқилани жойига ўтқазди,— гаплашамиз.

Ҳикмат қайтармаса, Оқиланинг эшикни бузиб ҳам чиқиб кетиш важоҳати бор эди.

Оқила ўтиргач, Сатторов гапни снгир қўйруғи қилиб қайтадан бошлади:

— Синглим, бу ерда қариндошлар, дўстлар ўтирибмиз. Ёмон отдек депсинма. Хўп, шу қилигинги-ку, тушуниш — муҳаббат, дейиш мумкин. Лекин, нега энди Ҳикматни ҳам қўғирчоқ қилиб ўйнатмоқчи бўласан? Мана кўр, шу хат сеникими, ахир!

Оқила, хатни юлқиб олиб ўқиди, ўқиди-ю, кўзига ёш олиб Ҳикматга қаради:

— Ишондингизми?

— Дастхат сизникими ахир?

— Меники.

— Бўпти-да...

— Йўқ, йўқ, Ҳикмат ака!.. Бу Арофатга ёзган хатимнинг черновойи. «Ҳикматга муҳаббатим юзаки эмас?» деб ёзмоқчи эдим, мана, кўрдингизми, сиёҳ томгани учун «эмас» сўзини ёзиб улгурмасдан ташлаб юборганман. Ким буни топиб келди, ким?

Оқила ўзини йўқотганидан нима қилишини билмай, бирпас гангиб қолди, кейин ҳўнграб йиглаб, Мажидга юзланди:

— Сен қачон ташлайсан гайирликни, қачон?

Мажид жавоб бериб улгурмасдан Ҳикмат Оқилани қўлидан тортиб, нари сурди.

— Қўйинг, унда гуноҳ йўқ!..

Сатторов столни босманинг темири билан уриб, буларни тинчлантирди-да, деди:

— Хафа бўлма, синглим, йиглаб қўрқитмай қўя қол. Лекин... ака сифатида маслаҳатим шу: йигитларни қўғирчоқдек ўйнатиш одатингни қўй...

— Сиз ҳам бас қилинг!— деди Ҳикмат ҳайқириб. — Бўлди!..

— Кекирдагингни чўзма!— гапга Мажид аралашди.— Нархингни уч пул қилиб қўйипти-ку, сени ҳимоя қилгани кирипти тагин! Илонлигини билмаяпсанми, дўстим?

Ҳикмат жавоб бермай ташқарига йўналди. Кўчага чиққанида орқасидан Оқила қувиб етди. Улар ёнма-ён кетишди. Ҳикмат унинг гаплари самимий эканлигига ишониб борарди-ю, бирдан яна «муҳаббатим юзаки» иборасини эслаб қоларди. Шу топда қиз гўё шу сўзнининг юрагидан юлиб ташлаш учун атай ёпишиб олгандай туюларди.

— Ишондингизми, ё хатнинг аслини сўраб олайми Арофатдан?— деди Оқила тўхтаб,— айттинг?..

Ҳикмат, «ишондим», деган маънода бош ирғади. Лекин барибир, бир неча кунгача миясида ўша ибора такрорланаверди: «муҳаббатим юзаки... муҳаббатим юзаки...»

13

Бугун Оқила ишидан қайтаётиб Асқар отани кўриб қолди. Ҳали кон ёғоч вишкалар билан ишланаётган вақтда, ҳали конда тузукроқ техника йўқ вақтда, оғир меҳнатга чидаб, мамлакатга нефть беришда жонбозлик

128

қилган бу чолни ҳамма ҳурмат қиларди. Ота ўзи пенсияда бўлса ҳам, ҳафтада бир-икки марта конни айланар, ёшларга йўл-йўриқ кўрсатар, ўз тажрибаларидан гапириб бериб юрарди. Оқилани ҳам у: «қизим, қизим» қилар, одамларнинг ичида уялтириб чўнтагидан конфетми, бир тахта шоколадми чиқариб берар, олмаганига қўймасди. Чолнинг назарида гўзал Оқила ҳали гўдак — ширинликка ўч. Қизиқ, оғир йилларда не-не қийинчиликларни кўрган баъзи одамлар негадир ҳозирги ёшларни тухум пўчоғидай мўрт деб тасаввур қилдилар.

Асқар ота ҳам шунақа: Оқила-ку майли-я, Иттифоқда донг таратган Халилов сингари келин-кеватлик, элик ёшлардаги мастерларни ҳам ҳали бола, бузоқликдан чиқмаган, деб ўйлайди.

Оқила саксонларга борган бу отахон билан кўпдан бери суҳбатлашмоқчи бўлиб юрарди. Аммо вақти бўлмай, дилидаги бу армон армонлигича қолиб келарди. Нефтчилар байрамини ўтказиб олгач, албатта бораман, деб аҳд қилгани учун бугун кечқурун отаникига кириб бормоқчи эди. Мана, Асқар отанинг ўзи рўпара келиб қолди.

— Ассаломалайкум, отахон,— деди қиз қўлоғи оғирроқ чолга эшитарли қилиб.

Ҳассага бутун оғирлигини ташлаб келаётган отахон, бошини базўр кўтариб қизга бир қаради-да, алиқ ҳам олмай тўғри кетаверди. Қиз лой бўлганча қолди: «Нима бўлди ўзи? Ё... наҳот ўша гаплар чолга ҳам етиб борган?..»

Оқила кўзига ёш келганини сезиб, юзини кафтлари орасига яширди-да, тез-тез юриб кетди. У ҳозир ҳеч кимни кўргиси келмас, тезроқ ётоққа бориб ёлғиз қолишни истарди.

Лекин беш-ўн қадам юрмаган ҳам эдики, Рухсора холага дуч келиб қолди: «Вой ўлмасам...»

Оқила у ёқ-бу ёғини тўғрилаган киши бўлиб, қулоқларигача қизариб, бошини эгиб, салом берди. Ажабо, Рухсора хола ҳатто кўнгил учун қайрилиб қарамади ҳам, алиқ олмади ҳам. Фақат унинг узуқ-юлуқ қофияли гаплари Оқиланинг қўлоғига чалинди:

— Қўй гўштини тузлама, бўлар-бўлмас сўзлама, ханжардай ёринг туриб, ўзга ёрни кўзлама...

«Ўзга ёр...» — Оқиланинг бошидан биров бир пақир

муздай сув ағдаргандай бўлди. «Мажид авжга чиқ-
япти, яна игво, яна гавго... Пешанам шўр бўлмай
ўлсин!»

Қиз аранг ётоқхонага келиб диванга ўзини ташла-
ди.— «Нима деган одам бўлдим. Эшитган қулоқ нима
дейди...»

Шу пайт фаррош Ҳожар хола эшикни тақиллатиб
кириб келди:

— Ҳой, сизни телефонга чақиришяпти...

Ҳожар холанинг муомаласидан ҳам игво, фисқ-фа-
сод ҳиди анқиб турарди.

Қиз хонадан чиқиб, тўпланишиб чуғур-чуғур қила-
ётган ёшларнинг орасини ёриб ўтиб трубкини олди:
— Алло, ким, сизмисиз? Бунақа гапни телефонда
гаплашиб бўлармиши? Улар бўлсам ўлиб бўлдим...

Оқила йиглаб юбормаслик учун трубкини шақ этиб
қўйди. Хонага кириб яна диванга ағанади, яна Ҳожар
хола унинг жиғига тегди:

— Энди чой қўйганда эҳтиёт бўлинг газга, бу —
отангиз солиб берган оқ уй, олабаргак эмас. Ўт тушиб
кетса нима бўлади, эрталаб газга чой қўйибсизу кета-
верибсиз. Яхшиям келиб қолдим. Дарров ўчирдим.
Чойнак савил қоп-қора кўмир бўпти-қўйипти...

Оқила гап қайтарса фаррош аёл яна чўзиладиган.
У ўрнидан туриб «хўп, холажон, хўп» деди қайта-қай-
та. Хола чиқиб кетгач, Оқила эшикни ичидан занжир-
лади-да, хун бўлиб йиглади. Ҳаммаси ҳам майли-я,
Ҳикматнинг телефон қилиб «нима гап, ҳамма ёқда
миш-миш» дегани алам қилди: «Эркак зотида ўзи юрак,
меҳр бўлмас экан, яхшиси шу бўлса...»

Қиз ўз ёғига ўзи қоврилиб, дунё кўзига тор бўлиб
турган шу пайтда эшикни тақиллатиб Ҳикматнинг ўзи
келди: уч марта «тиқ, тиқ, тиқ» этиб танга билан урса
Ҳикмат бўларди — бу иккаласининг ўртасидаги пароль
эди. Ҳикмат уч марта тақиллатгач, орқасига қайтиб
кетаверарди: қиз бир оздан кейин кийиниб чиқар ва
жар бўйига бориб Ҳикматни топарди. Оқила ҳозир
Ҳикматни минг балога гирифтор қилиб қарғаб ўтирган
бўлса-да, йигитнинг қўлини, нафасини шундоқ эшиги-
нинг олдида ҳис қилгач, қалбининг аллақерида бир
илиқлик пайдо бўлди. Туриб кийинини алмаштиргани-
ни ўзи ҳам билмай қолди. «Йўқ, чиқмайман» деб,
йиларди қиз, балки кетмагандир, ҳозир жавобини

бераман. У эшик тирқишига оғзини қўйиб: «чиқмайман, бораверинг», деди... Ташқаридан садо бўлмади. Нима қилсам экан? Бораман, тузукроқ гаплашиб келаман, яхши кўрса уни айтсин, ёмон кўрса уни, яхши кўриши рост бўлса, ҳамқишлоқларини тийиб олсин!..

Ҳикматнинг юраги така-пука бўлиб уни кутарди. Қиз келгач, шоша-пиша ёнидан газета олди-да, калнинг бошидай ярақлаб турган тўнканинг устига ёзди. Аввал Оқилани ўтқазди-да, сўнг ўзи ўтирди. Улар ерга тикилганча бир неча дақиқа жим қолдилар. Тобора қош қораяр, кун бўйи меҳнат қилиб толиққан қуёш — ҳов узоқда, савлат тўкиб турган вишкаларнинг орқасида, йиғлаган кўздай қизарган уфқда итариб юборсанг думалаб кетгундай бўлиб турарди. Пастда қурбақалар ботаётган қуёшга бир нарса тайинлаётгандай бири олиб, бири қўйиб вақир-вуқур қилишарди...

— Гапиринг,— деди қиз бошипи кўтармасдан.

— Сиз гапиринг...

Орага бир неча дақиқа сукунат чўкди. Оқшом худди уларнинг ичидан чиқиб ҳамма ёқни зим-зиё қилиб юбораётгандай туюларди.

— Ҳикмат ака,— деди қиз ниҳоят, шу сўз билан атрофни ёритиб юбормоқчи бўлгандай,— ҳов ўша айтганим тўғри чиқадиганга ўхшайди. Бир-бирини қаттиқ севадиганлар одатда, қовушолмайдилар...

Йигит нимадир деб гап ташламоқчи эди, Оқила ўз сўзини давом эттирди:

— Мен сизга тегмайман...

— Мажидгами?!— овози қалтираб сўради Ҳикмат.— Мажидга тегасизми, айтинг?!

— Унга ҳам тегмайман...

Ўзи бугунги учрашувдан мақсад, фақат дийдор кўришув эмас, конда тарқалган ифони даф қилиш, шу тўғрида гаплашиш эди. Лекин гапнинг даромади нишабини бошқа ёққа буриб юборди. Оқиланинг кетиши яқинлашган сари рашк оловида қоврилаётган Ҳикматга қизнинг ҳозир «сизга тегмайман» дейиши жуда оғир ботди. Худди ҳозир Оқилани бировнинг қучоғида кўриб тургандай жонни ҳиқилдоғига келди.

— Ҳикмат ака, менга қаранг, Ҳикмат ака,— деган қизнинг овози, унинг елкасига ташланган илиқ қўлчаси, йигитнинг шаштини сал туширди. Буни сезгандай Оқила яна ҳам майинроқ қилиб,— Ҳикмат ака,— дея так-

рорлади,— дейлик турмуш қурдик. Бу аҳволда бутун қишлоқ бизни бир умр мазах қилиб юради: сизни бировнинг ошини тортиб олган ноинсоф, мени беқарор капалак, дейди.

— Деса дейверсин, фалончи фалон дейди, деб яшаб бўладими...

— Ҳозир шунақа дейсиз-у, кейин пушаймон қилиб қоласизми деб қўрқаман. Бу ёқда Мажид шу ерга ишга келармиш, демак, ойим ҳам шу ерда бўлади. Она-бола тинч қўярмиди бизни?— Қизнинг кўзларида ўкинч, изтироб излари бор эди.

Ҳикмат ҳам хаёлга чўмди:

— Мажид келса, ойнингиз келса, сиз ҳам кўчиб келарсиз улар билан...

— Йўқ, Тошкентдаёқ турмушга чиқиб кетаман... Учинчи одамга.

Ҳикмат оҳиста: «Мен сизга ишонардим,— деди,— қаттиқ ишонардим... сиз эса»...

— Бевафо демоқчимисиз?

— Оҳ, Оқила, сизни фақат вафолигина эмас, иродали, ақлли, топилмайдиган қиз деб ўйлардим.

— Оқибатда-чи?

— Оқибатда арзимаган иғво деб воз кечадиган қўрқоқ бўлиб чиқяпсиз. Яхшилиқни ҳимоя қилишингиз ҳам юзаки экан... Тагин сиз Жўра қоровулни одам қилиш керак, дейсиз...

Оқила вужуди қулоқ бўлиб Ҳикматнинг сўзларини тинглади. Ҳикмат қайнаб, ёниб гапирди. Унинг шунча гапига қиз икки оғизгина жавоб қайтарди:

— Нима ҳам дейман, мени ҳали ҳам билмас экансиз. Қаромат холанинг миннатига чидаган, Мажиднинг таъналарига қилт этмаган, шу ердаги беш кунлик иғвога чидамас эканманми, чидайман... Аммо, қишлоғингизга олиб келиб, бунақа иғволарга, узун қулоқ гапларга ем қилиб қўйганингиз... очини айтсам, менга алам қилмоқда...

Қиз шу сўзларни айтди-ю, тескарига ўгирилиб олди. Ҳикмат уни тирсагидан ушлаб ўзига қаратмоқчи бўлган эди, Оқила яна бир силтаниб терс ўтираверди. Бу силтаниш эса, йигитга одатдаги ноз-карашма бўлиб туюлмади. Қизнинг «ем қилиб қўйдингиз», «алам қилмоқда» деган сўзларида қандайдир заҳр бор эдики, бу ёқда тагин ма-на бундай терс ўтириши Ҳикматга оғир ботди.

— Мен қўл-оёғингизни боглаб, оғзингизга латта тиқиб олиб келганим йўқ-ку,— дея узиб-узиб сўзлади йигит.

Шундоқ ҳам кайфияти бузилган Оқилага бу гап жуда малол келди.

— Хўп,— деди Оқила йигитга томон ўгирилиб,— ўзим келдим, давлатнинг топшириғи билан келдим... Лекин... лекин... сизни деб... қишлоғингизни кўрай деб... ҳам келмадимми?

Қизнинг Ҳикматга қарата бундай зуғум билан сўзлаши унинг ўнг қараб олганини ҳам татитмади. Унинг наздида ҳамон севгилиси боягидай юзини тескари буриб олгандай. Негаки, шу дақиқа қиз ўзининг бутун назокати ва латофатини йўқотиб, уни юмма талашга тайёрдай эди йигитнинг хаёлида.

— Жоним, менда нима айб,— деди йигит охири ҳисларини ичига сиғдиролмай.

— Хўш, мени бебурд, шарманда деб атаганларга қарши нима чора кўрдингиз, Ҳикмат ака?

— Нима чора кўришим мумкин? Қани, айтинг, кимнинг калласини танидан жудо қилай, буюрсинлар...

Айниқса «буюрсинлар» деган киноя ўтиб тушди, шундоқ ҳам икки ўт орасида қолган Оқила ўзини қўярга жой тополмай қолди. Қўлидаги кесак парчасини эзгилаб ун қилиб юборганини ўзи пайқамас, ҳамон кафтини кафтига жаҳл билан ишқалар эди.

Бироқ Ҳикмат, унинг дардига ҳамиша малҳам қўйиб келган Ҳикмат негадир ҳозир қизнинг аҳволини тушуниб етмасди. Қизнинг алам устида «олиб келдингиз» дегани ҳозир унинг миясида «алдаб олиб келдингиз» бўлиб жанраглар ва бутун вужудини зирқиратар эди. «Демак, мен маккор, мен фирибгарман» деб қўйди йигит ичида. «Демак...»

Аслида эса, Арслонтошда Оқиланинг бунчалик гапсўз бўлиши қиздан кўра Ҳикматни эзаётган эди. Бироқ бу ранжу аламга чидашнинг давоси фақат сукут эди. Икки ошиқнинг ҳозир суҳбатлашишдан кўра сукут сақлаб бир-бирига қараб ўтириши уларнинг келгуси тақдир учун фойдалироқ эди. Айни пайтда, шунақа вақтда сукут сақлашнинг ўзи маҳол... Гишт қолипдан кўчди, шу пайтгача «сан-манга» бормаган шайдолар кўнглига дарз тушди. Уларнинг иккаласи ҳам айбдор бўлмагани ҳолда бир-бирини айблаши оқибатда шунга олиб келдики, улар

«дўстона суҳбат» тугагач, «хайр» деб қўя қолишди. Яна қачон кўришишлари гумон бўлса ҳам хайрлашув учун на йигит, на қиз қўл чўзди.

Ҳикмат то уйига бора-боргунча ҳам ўз-ўзича қизни яниб борди: «Бунақа теринг юпқа экан, нима қилардинг келиб... Қилавермайсанми практикангни Ола Мушукдами, Сўх қонидами... Арслонтошда нима бор эди...»

Қизнинг назарида эса ўз бўйнига осилган тавқин лаънат гўё бир умр кетмайдигандай, ҳатто Ҳикмат билан турмуш қуриб бола-чақалик бўлса-да бу тамға уларга мерос қоладигандай эди. Алам қиладигани Ҳикматнинг бу нарсага лоқайд қарашини эди...

Хуллас, қизнинг назарида Ҳикмат, Ҳикматнинг назарида Оқила ҳозирги ҳолатида умрбод қоладигандай эдики бу туришда уларнинг иккаласи ҳам бир-бирига ёқмас эди.

* * *

Оғир ўйларга ботган Оқила ётоқхона эшигидан кираркан, янги келган хатлар ёйиб қўйиладиган столга кўз қирини ташлаб ўз фамилиясини учратдию юраги бир орқиқиб тушди.

Ажабо, унга ҳеч ким хат ёзмасди-ку, у фақат Каромат холадан Мажидга келадиган хатларни кўриш учунгина хат столига қараб-қараб юрарди. Мажидга келган хатнинг ёзувини кўриши билан Каромат холанинг соғсаломатлигини билиб юрарди. Мажид бу хатларни кимдандир олдирса керак, Қўштутдан келган конвертлар учтўрт соатнинг ичида йўқ бўлиб қоларди. Икки ой давомида Оқилага келган бу биринчи хатнинг тагида адреси ҳам, фамилияси ҳам йўқ эди: Почта муҳрига қараганда хат шу бугун қутига ташланиб, шу бугун етиб келган. Хатни чироққа тутиб почтанинг юмалоқ печатидан «Арслонтош» деган сўзни базўр ўқиб ҳайрон бўлди: «Ие, шу ердан экан-у, бошқа Тўхтасиновагамасмикин?— Тўхтасиновой А. деб ёзилипти? Очайми, очмайми?»

Бошқа одамга бўлса нима жавоб қиламан: бировнинг хатини очиш бировнинг томини тешиш билан баб-баравар. Қиз хатни китоб орасига яшириб қўйди-да, чиқиб юмондантан яшовчиларнинг рўйхат дафтарини олиб кўздан кечирди: йўқ, бошқа Тўхтасинова йўқ, фақат Тўхтаева бор...

Оқила хонага кириб хатни очди-ю, анг-танг бўлиб қолди: мактуб Жўра қоровулдан эди. Яшил қалам билан йўғон-йўғон қилиб битта жумла ёзилганди: «Қизим Оқи-ла, салом, ҳайрон бўлманг, гап бор, эртага ишдан кейин менинг кулбамга келсангиз, илтимос, фақат ёлғиз ўзингиз келинг. Жўра қоровул».

14

Оқила ҳар хил шухбалар оғушида қолди, қоровул тақдирига қизиқиб юрганимни билиб битта-яримта ҳазиллашдимикин? Ажабо, бир оғиз сўз сўрасам қирдан-қирга қочарди, нега ўзи чақириб қолдийкин? Нега ёлғиз кел деяпти, ёмон нияти бўлмасин тағин? Ҳикмат эшитса нима деркин? Шунча гап-сўз, кесатиқлардан кейин ҳам қиз уни изласинми? Йўқ... зарур келгани йўқ... Маслаҳати ҳам керак эмас...

Лекин маълум бўлдики, Ҳикмат қаттиқ бетоб бўлиб қолган тоғасини кўриб келиш учун Марғилонга кетиб қолипти.

Оқила кун бўйи Ҳикмат билан аччиқлашиб қолганини ўйлаб ҳам чекди, бунинг устига Жўра қоровулнинг хати қўшилиб кўзига ҳеч нарса кўринмади. Ҳатто Бағир оға бир-икки жеркиб ҳам берди:

— Жиян, ишнинг орқага кетяпти, кечаги ахборотга бугунгисини қўшиб ёзибсан журналга, вишкада қилинган ҳар кунги иш алоҳида ёзлишини унутма!

Смена тугаши билан Оқила бориб крандаги сувдан тез-тез бетини чайқади-да, дарахтзорга ўтиб кийимларини алмаштирди. У ҳарна ёруғда бораё, кийиниб келишга вақт кетмасин, деб эрталаб юбка билан туфлисини ола келганди.

Жўра қоровулнинг кулбасига ўттиз-қирқ метр қолганда, қизнинг юраги дук-дук уриб кетди: «қайтсаммикин? Ўзи шундоғам гапга қолиб юрганимда, яна ўз бошимни ўзим таънага қўймасмикинман? Йўқ, келдим-ми, кираман! Хат сохта бўлса-чи, унда ит қувган тулкидай, ўл дегани киши йўқ, қочаман шаталоқ отиб».

Жўра қоровул қизнинг саломига одатдагидай бош қимирлатиб алик олди-да, ҳужрага аввал ўзи кириб, кейин меҳмонни таклиф қилди:— қани кириңг!

135

Ҳужрага кириши билан қандайдир еқимсиз ҳид гул этиб димоғига урди:— Амаки, ташқарида гаплашсак бўлмайдими,— деди қиз одоб билан.

— Йўқ,— деди Жўра қоровул,— хуфия гап бор. Бировга тирноқча озор берган инсон эмасман, аммо дунёдаги ҳамма озорни ўзим тортганман, қизим, мендан хавф-сираманг, мен ҳам одам эдим бир вақтлар, тақдир экан, шу кунга тушиб қолдим... Хўп, ҳозир мен чироқ ёқай, айтмоқчи, меҳмон бўлсангиз ҳам бу ёққа, пойгакка ўтинг...

Жўра қоровул унинг тагига пақирни тўнкариб устига чала ювилган майка ташлаб берди. Қиз ўрнашиб ўтириб олгач, ҳужрани бирма-бир кўздан кечирди. Уйдаги нарсалар жинчиноқ ёруғида элас-элас кўринарди. Ана ёғоч табуретка, унинг ёнида қора қумғон, ичида қуруқ чойи бор шекилли, ярим шиша нарса қоронғида носвойга ўхшаб турипти. Деворда сабзи тахтадай бир нарса осифлиқ, расммикин, йўқ, расм нима қилади тарки дунё қилган одамникида?

Жўра қоровул устига картон қоғоздан михлаб дастурхон қилинган қутичани ўртага қўйди-да, шу қутича ичидан битта гижда олиб тиззасида базўр ушатди. Чала ювилганидан тагида олачалпоқ кир қотиб қолган бесўнақай, чети учган пиёлага чой қўйиб Оқилага узатгач, бир хўрсиниб қўйди. Қиз чойни оларкан, секин сўради:

— Мени нимага чақиргандингиз, амаки?

Қоровулнинг киприклари одатдагидан ҳам тез-тез пирпираб кетди. У қиз тарафга сал эгилди-да, сўз бошлади:

— Бир ичимдагини тўкким келди, қизим. Сени... жуда одобли, жуда... яхши қиз, деб юрувдим. Мен... аёл зотини ёмон кўраман. Мени аёл хароб қилди, мен ҳам уйли-жойли, обрўли одам эдим. Кўзимга сен бошқача роқ кўринувдинг, афсус, сен ҳам...

Қоровул бир дақиқа жим қолди, унинг баданида ингроқ қўзғалганди.

Оқила Жўра қоровул ҳозир кутилмаган бир фожиани сўзлаб беришини сезарди. Шунинг учун унга «мен унақа сиз ўйлаганлардан эмасман, фақат нотўғри иғво юрипти қишлоқда», деб тушунтириб ўтирмади-да, жим қулоқ солди. Мезбон ўрнидан дик этиб турди-да, деворда ҳали сабзи тахтага ўхшаб кўринган нарсани олиб келди, эта-

ги билан у ёқ-бу ёғини артди-да, Оқилага тутди:— маъна,
бир қара-я.

Бу «сабзи тахта» эмас, катта қилиб олдирилган су-
рат экан. Ун саккиз яшар чиройли қиз бошини хиёл чап-
га — ёнидаги йигитга эгинқираб турарди. Куёв-келин
тўйдан бир ҳафтача кейин расмга тушгани уларнинг
ёниб турган бахтли кўзларидан, қувончлари ичига аранг
сигаётган қиёфаларидан билиниб турарди. Оқила расм-
ни узоқ томоша қилди:

— Йигит сизмисиз?..

— Кўриб турибсан-ку? Бу хотиним эди. Шунини болта
билан ухлаб ётганда чоғиб ташлаганман...

Оқиланинг юраги шув этиб кетди, унинг кўз олдида
қора қонига беланган ўша нозик қиз пайдо бўлди... Ле-
кин Оқила ўзини тутди, сал безовта бўлса Жўра қоро-
вул ҳикоясини тўхтатади, шу кунгача ечилмаган жум-
боқ яна жумбоқлигича қолиб кетади деб ўйлади. Жўра
қоровул узоқ сўзлади. У ҳозир олтмиш ёшлардаги чол-
дай кўринса ҳам, қирқ ёшда экан, аслида унинг исми
Жўра эмас, Шожалил экан. У самарқандлик экан.
У институтда ўқиб юрган вақтида ҳалиги расмдаги
қизни — Мактубани яхши кўраркан, Мактуба матема-
тика факультети деканатида секретарь-машинистка
экан.

Шожалил уни шундай севарканки, қиз нима деса шу
зумдаёқ муҳайё қиларкан. Унинг гапи тўғрими, нотўғри-
ми, ўринлими, ўринсизми, ўйлаб ўтирмас экан. Мактуба
шунини истайди, Мактуба хафа бўлмаслиги керак, Макту-
ба, Мактуба...

Мактуба ҳам уни яхши кўраркан, айни дарс кетаёт-
ган пайтда келиб эшикни тақиллатаркану профессордан
кечирим сўраб:

— Шожалилни декан чақиряпти,— деркан жиддий.

Сўнг Шожалил иккиси институтнинг гадоё топмас
пинҳоний йўлагидан «қуён» бўлишаркан: паркка ё ки-
нога киришаркан...

Хуллас, Шожалил қизни бир соат кўрмаса туrolмас
экан. Ниҳоят, бу эҳтиросли муҳаббат икки ёшнинг боши-
ни қовуштирипти. Бу орада Шожалил институтни бити-
риб ўша ернинг ўзида аспирантурада ўқишда қолипти.
Тиришқоқ, ўткир зеҳли Шожалил институт коллективи-
нинг анча-мунча муҳаббатини қозонибди: орадан уч йил
ўтар-ўтмас у математика фанлари кандидати бўлипти.

Эрга теккандан кейин Мактуба «тиқ-тиқ»дан безор бўлдим, деб ишдан бўшаб олипти. Шожалил бирор ўқишга кирасизми ё бирор бошқа ишга жойлаб қўяйми, деса Мактуба унамапти. Шундан кейин Шожалил ҳам бу ҳақда қайта гап очмабди. Бахтли ҳаёт тез ўтади. Орадан беш-олти йил ўтибди. Лекин улар фарзанд кўришмапти. Шундай бўлса ҳам Шожалил буни кўнглига олмапти. Ҳали ёшмиз, бўлар ахир вақти соати келиб, дебди. Муҳаббат бу Мактубанинг ўзи! На фарзанд, на молу мулк, на бу ёруғ дунё Мактубанинг ўрнини боса олади! Мактуба — муҳаббат! Мактуба — ҳаёт! Мактуба — яшаш мақсади...

Бир кун, Мактуба Ургутдаги қариндошимизникига борамиз, деб оёқ тираб олипти. Шожалил имтиҳон оляпман, ташлаб кетиб бўлмайди, бир ҳафта кейин борайлик, дебди. Биринчи марта Мактубанинг айтганини рад этишга тўғри келибди. Мактуба эшикни тарақлатиб ёпиб, бир ўзи ўша қариндошлариникига меҳмонга жўнаб кетипти. Шу кунлари Шожалилнинг ичгани заҳар, егани кесак бўлипти... Тиқ этса эшикка қарапти, бир ёқдан соғинч эса, бир ёқдан хотинини хафа қилиб жўнатгани сўягини зирқиратарди... Тўртинчи кун бир дўстининг «Волга»сида Ургутга етиб борипти: қай кўз билан кўрсинки, Мактуба у ерда йўқ, келмапти ҳам... Йўл-пўлда бирор фалокат юз берган бўлиши керак деб, милицияга хабар берипти, ўт ўчирувчилар йўлдаги катта сувларнинг ҳаммасини қидириб ғалвирак қилиб ташлашипти — йўқ. Ниҳоят, унинг ўзи ойдайд бўлиб кириб келипти. Эрининг қучоғига отилиб эркаланипти, қариндошларим ҳеч қимирлатишмади, шунинг учун уч-тўрт кун ортиқроқ қолиб кетдим, депти. У ҳатто эрининг Ургутга бориб келганини билгач ҳам, ўзини йўқотиб қўймапти. Фалон дугонам эри билан Тошкентга кетаётган экан, бирга бориб кела қолдим, ростини айтсам, сиз шубҳада қолардингиз дебди. Умримда битта ёлғон гапирдим, кечиринг, муҳаббатимиз ҳаққи, деб тиз чўкиб кечирим сўрабди:

— Агар ишонмасангиз, юринг борамиз, улар билан юзлаштираман...

Шу билан олам чархи яна илгаригидай айланаверибди, аммо Шожалил ич-ичдан зил кетиб юрибди. Бир кун яна бир шубҳалироқ воқеа юз бергач, Шожалил ойна ёнида соч тараётган хотинини кўтариб каравотга ўтқизибди-да, дебди:

— Мактуба, жоним, агар бошқа бировни хоҳлаб қолган бўлсанг, очигини айт. Қўнглим бир нарсани сезяпти, шундоқ-шундоқ, дегину чиқиб кетавер, йўлингни тўсмайман, ҳатто чертмайман...

Мактуба дод солибди, йиғлабди... Қани гувоҳ, қани исбот, деб эрини юмма талабди.

Шожалил индамай чиқиб кетиб ошхонадан саксовул ёрадиган дами ярақлаб турган болтани олиб келипти:

— Агар бир гап бўлса... Дўқ эмас, пўписа эмас, жоним, шарт шу...

Мактуба кулипти:— борди-ю, ўзингиз бирорта студенткага илашиб қолсангиз-чи, унда болта менинг қўлимда бўлади.

Бу орада Шожалил кўричак бўлиб касалхонага ётиб қоладди. Мактуба тез-тез ундан хабар олар, ҳар хил тансиқ таомлар пишириб келиб, ширин сўзлар билан эрини юпатиб кетарди. Аммо Шожалил, унинг кўзларига боқиб, сўзларини тинглаб, қандайдир сохталик пайқарди. Шожалилнинг кўнгли қандайдир сирни сезар, сезган сари ажриққа думалагандек тўлғанарди.

Шожалил анча ўзига келгач, бир куни кечаси касалхона деворининг раҳна тушган жойидан амал-тақал ошибди-да, уйга йўл олибди. Ўз калити билан эшикни жимгина очиб ичкари кирипти. Мактуба устига оқ чойшаб ташлаб донг қотиб ухлар, ёнида эса бир нота ниш калладор одам хуррак тортиб, шифтга қараб ётган экан. Шожалил секин ошхонага кирипти: тиззалари, қўллари қалтирармиш, тишлари бир-бирига тегиб шақиллармиш.

Айвонга ўтиб келиб, Шожалил хотинининг бўйнига болтани солиб юборипти: уйғониб кетган «меҳмон» сапчиб турипти-да, ички кийимда, эшик очиқ бўлса ҳам, девордан ошиб қочипти...

Жўра қоровул ҳикоясининг шу ерига келганда бирпас тўхтаб, Оқилага қаради:

— Мен у аблаҳни ҳам ўлдиришим керак эди. На қилай, Мактубага болта урдиму, ҳушимни йўқотдим...

Орага узоқ жимлик чўкди. Ниҳоят Жўра қоровул уф тортиб:

— Мен, сени, Оқила, ўша Мактубадай бўлмагани демоқчи эдим,— деди,— сени кўриб, Мактуба эсимга тушганидан сенга бир огиз гап айтгим келди: хотин киши-

нинг хиёнати нима аҳволга солиши мумкинлигини сенга ўзим мисолимда кўрсатиб қўйгим келди: ўзинг биласан, аммо муҳаббат фожиясини бошидан кечирган бир одамнинг гапини ўйлаб кўр: балки қишлоқдаги узунқулоқ гаплар ростдир, балки ёлғондир, буни билмайман, лекин... бошда Мажидни дедингми, энди ундан ажралма: суйдингми, у ҳам суйдими, вафодор бўл, ҳеч бўлмаса сен... вафодор бўл, битта чиқсин, ахир вафодор аёл!

— Сизнингча йўқми вафодор аёл?

— Йўқ.

— Нега, Ширин-чи, Лайли-чи, Кумуш, Гулнор-чи?

— Булар китобда.

Оқила овози борича бақриб: «Йўқ, сиз янглишасиз, Шожалил ака!»— дегиси келди. Унинг аёллар ҳақидаги гапларини чиппакка чиқаргиси, ўзи ҳақида тарқалган миш-мишларнинг ёлғонлигини исбот қилгиси келди. Лекин мудҳиш эсдаликлардан кўзлари ёниб, титроқ босиб ўтирган бу одамнинг қулоғига ҳозир гап кирмас эди.

Оқила унинг дард тўла кўзларига яна бир бор тикилиб қаради-ю, кўнглидаги туғённи босиб, қоровулнинг кейинги ҳаётини суриштирди.

Маълум бўлишича, ўша фожияли воқеадан кейин Жўра қоровул тўғри милицияга кириб бориб, гуноҳига иқдор бўлибди. Аммо суд қарор чиқаришга анча қийналипти. Очиқ суд бўлипти.

— У бегуноҳ, ажаб қилипти, хўп қилипти, суюқ оёқнинг жазоси шу,— деганлар кўп бўлипти. Институтдан келган гувоҳлар эса Шожалилнинг нўқадар юввош одамлигини, қўй оғзидан чўп олмаганлигини куйиниб гапиришибди. Унинг ўзи эса қора курсида миқ этмай, кўзлари дам очилиб дам юмилиб, киприклари пирпираб ўтираверипти. Пиёвардида у беш йилга озодликдан маҳрум қилинибди. Қамоқда эртаю кеч Мактубани ўйлабди, тўйдан кейин тушилган ҳалиги расм ҳамма жойда унинг ҳамроҳи бўлипти. Озодликка чиққач, ҳамма ҳужжатларини йиртиб ташлабди: тарки дунё қилишга аҳд қилипти, шаҳарма-шаҳар юриб ҳаммоллик, қоровуллик қилиб кун ўтказипти.

Шундай қилиб, икки йилдан бери Арслонтошда Жўра қоровул Ғоипов номи билан қоровуллик қилаётган математика фанлари кандидати Шожалил Жамолов, охири дардини Оқилага ёрди.

— Сиз, барибир, ожиз одам экансиз,— деди Оқила.

— Мен ўзи одам эмасман, тушунсанг-чи,— Жўра қоровул тутоқиб кетди.— Мен тарки дунё қилганман...

Оқила ўз ҳаётини, қишлоққа тарқалган миш-мишларнинг ёлғон эканлигини ҳикоя қилиб бермоқчи эди, Жўра қоровул кўнмади:

— Менга қизиғи йўқ, лекин ҳалиги гап, одамни бор қиладиган ҳам аёл, йўқ қиладиган ҳам. Бир аёл мени туғди, бошқаси мана шу аҳволга солди, ўлик бўлиб гўрда йўқман, тирик бўлиб ерда... Сен менга Мактубани эслатдинг. Шунинг учун бор гапимни айтиб, армонсиз кетмоқчийдим, мана муродимга етдим. Бу ёғини ўзинг биласан...

Бу гапдан кейин Оқила ҳам чидаб туролмади:

— Шожалил ака,— деди у йиғламсираб,— қишлоқда ҳамма мени ёмонотлиқ қилди, лекин юзимга ҳеч ким ҳеч нарса демади. Мана сиз, шартта юзимга бор гапингни тўкиб солдингиз. Энди сиз ҳам қулоқ солинг, мен ҳам ёрилай!.. Отам йўқ, отам тенги одам сифатида ўзингиз ҳукм чиқаринг!

Жўра қоровулнинг жим тинглашдан бошқа чораси қолмади. Оқила ҳикоясини ўн минут чамаси лоқайд, кўнгил учун тинглагач, қоровул яқинроқ сурилиб ўтирди. Жўра қоровулда қизиқиш ортган сари Оқила ўз ҳаётини бутун тафсилотлари билан шошмай, эсдан чиқарган жойларини гап орасига қўшиб сўзлади.

У ҳикоясини тугатгач, Жўра қоровулнинг ўзига билдирмасдан унга разм солди: ҳа, у одамлар тақдирига бефарқ қаролмас экан, шу ярим соатнинг ичида қанчалик ўзгарди! Мана ҳозир ҳам шу ҳикояга боғлиқ нималарнидир ўйлаб, ўзича нималарнидир ҳал қилмоқда... Ахир, шу тарки дунё қилган одамки қизнинг аҳволини шунчалик тушунмоқда... Наҳотки Ҳикмат... Оқиланинг томоғини нимадир бўғиб кела бошлади... Наҳотки Ҳикмат лоқайдгина «ўтиб кетади» деб қўя қолса...

— Албатта, мен сенга ишонаман, қизим. Анча азобуқубат тортган экансан ёш бошинг билан.

Оқила беихтиёр кўзига ёш олди:

— Энди сиз нима қилмоқчисиз, Шожалил ака? Шундай яшайверасизми? Мен... Мен сирингизни чиқиб ҳаммага айтаман, оёққа туриб олишингизга ёрдам берамиз, ҳаммамиз...

— Мен тонсам-чи?

— Нимадан тонасиз?

»

— Мен Жўра қоровулман, ҳеч қандай Шожалилни ҳам, Мактубани ҳам, Оқилани ҳам билмайман, мени қўй, қизим... Мен аёл кишини ўлдирган одамман...

— У бошқа гап... Барибир сиз... сизда гуноҳ йўқ. Одамлар тушунади... Сиз илмингизни хор қилмаслигингиз керак. Одамларга нафингиз тегади!

Ё чироқ ёруғида шунақа кўриндими ё чиндан ҳам Жўра қоровул хиёл табассум қилдими, ишқилиб унинг юзи ёришгандай бўлди.

— Нафим теккан!— қизишиб кетди Жўра қоровул,— озмунча шогирд етиштирдимми: уч-тўрт кун бўлди, идоранинг олдини супураётиб, ерда ётган газета йиртигига кўзим тушди. Мен ўқитган студент Ғани Сотволдиев математика фанлари доктори бўлипти. Кўзимга ёш келиб кетди. У билан ўтган бутун синоатларни эсладим. Нуқул кўзойнак тақиб юрарди. Чеховга ўхшаб кетарди. Ҳазиллашиб Антон Павлович дейдиганлар ҳам бор эди. У келишган, басавлат йигит эди. Бир куни пахтага чиққанда чўллаб, тарвуз ўғирликка тушиб кетибман студентга ўхшаб, қоровул чол ушлаб олиб, роса сўкди, домлаларнинг келиб олиб кетсин сени, деб оёғини тираб туриб олди. Шунда «ўхў», «ўхў» деб йўталиб, кўзойнак тақиб салмоқли қадам ташлаб Ғани етиб келди. У салом бериб чайлага кирди-да, чолга зачёт кижжасини кўрсатди. Чол саводсиз бўлса ҳам кижжани шам ёруғига солиб кўрди-да, қайтариб берди. «Антон Павлович» менга қараб дўқ қилди:

— Одамни шарманда қилдинг-ку, ҳали шошмай тур, сени имтиҳонда тавбангга таянтирай. Тарвузинг қўлтигингдан тушганда биласан...

Мен бош солиб туравердим, чолнинг раҳми келди, шекилли,— қўйнинг домласи, иккинчи қилмайди,— деди.

Шундай қилиб студентимга ўзим муте бўлганман. Анча вақтгача у «домла, тарвузхўрлик қиламизми», деб кулиб юрди.

Шу гапларни айтиб Шожалил узоқ жим қолди.

Оқилад ҳам узоқ сукут сақлади, унинг обдан ўйлаб олишига имкон берди.

Бир оздан кейин улар самимий хайрлашдилар... Оқилад ҳозирча Жўра қоровулнинг сирини ҳеч кимга айтмасликка ваъда бериб, чиқиб кетди.

У ваъдани беришга берди, аммо кўнгли тинчимади: борди-ю, мен Тошкентга кетишим билан Шожалил ака

номаълум бир ёққа жўнаб қолса-чи, унда нима бўлади? Бир соф дил инсонни жар ичидан олиб чиқиб, яна орқасига тепиб юборган бўлмайманми? Ёки сирни ошкор қилдим дейлик: унда нима бўлади, ваъдамдан қайтган бўламан—бир, Шожалил аканинг олдида ҳурматимни йўқотаман — икки, алдангани учун, боя ўзи айтгандай, тонади қўяди, ким у билан пачакилашиб ўтиради? Сатторовми? Сатторов бу сирни билса, қайтага ўз тинчини ўйлаб, силқлик билан бечорани кондан ҳайдаши мумкин...

Оқилага икки кунгача ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмади. Охири учинчи куни парткомнинг кабинетини тақиллатди. Партком Соғиндиев Оқиланинг сирли, маслаҳатли гап бор деганидан ажабланмади.

Оқилага анча ихлоси ортиб қолган Соғиндиев ҳам «миш-миш»ларни эшитган, гоҳ ишониб, гоҳ шубҳаланиб юрарди. Оқилага тўғридан-тўғри Жўра қоровул борасида сўз очгач, Соғиндиевнинг миясига икки хил фикр келди. Биринчидан, бу қиз қурғур, устомон экан, менинг ташкилотчилик қобилиятимни кўриб қўй, баъзи гуноҳларимга эътибор берма, ўқишим битгач конга ишга чақириб ол, иш бераман, деган маънода кирган бўлиши мумкин. Иккинчидан, ўзимдан ўзимнинг кўнглим тўқки, бировларнинг дардига малҳам қўйиб юрибман, демоқчидир...

Соғиндиев қиз ҳикоясини тинглаб бўлгач, нима қилишини, нима дейишини билмай, ҳайрон қолди — шунақа денг, оббо қоровул-эй, оббо қоровул-эй...— деди холос.

Кейин у трубкага қўл чўзган эди, Оқилага жон ҳолатда ўрнидан туриб, қўлини ушлади. Шожалил акага берган ваъдасини, ҳозир бу гап овоза бўлса иш ёмон бўлишини тушунтирди. Сатторовга телефон қоқмоқчи бўлган Соғиндиев трубкани оҳиста жойига қўйди-да, Оқилага тикилиб қолди. У қизнинг Шожалил тақдирига шўнчалик куйиб-пишаётганини кўриб, ўзининг бояги биринчи фикридан қайтди. Оқилага эса ўзининг фикрини Соғиндиев чин дилдан қувватлагани учун хурсанд эди. У ўқиш орасида шу масалада Арслонтошга келиб туришга ваъда бериб, кабинетдан чиқди. Соғиндиев ҳам ўз навбатида Шожалилга кўз-қулоқ бўлиб туришга, ҳеч нарсани сездирмаган ҳолда унга ёрдам бериб туришга астойдил ваъда берди.

— Раҳмат,— деди қиз қисқа ва маъноли қилиб.

— Э, сизга раҳмат, яхши боринг, оқ йўл,— деб партком Оқиланинг юмшоқ бармоқларини қисиб хайрлашди.

Рухсора хола нима қилса ҳам шу йил келин кўришга аҳд қилиб қўйганди. Оқилани биринчи кўрганда эса, унинг эси оғиб қолди. «Бир қизки лочиндай, эртакдаги Барчиндай, сочман деган эшиб қўйган қамчидай, шунча доноки, ёлғони ҳам худди чиндай» деб, қўни-қўшниларга таърифини қилиб берган, бир чеккаси жиндек мақтанган эди. У бундай пайтларда ўзининг «бу олифтароқ экан, кунимга ярармикин, эрига эрдай қарармикин» деган шубҳасини ҳам унутиб юборарди.

Оқилани келин қилишга қанчалик тараддудланган бўлса, «ўғлини деб» шу ёққа келган бўлажак келиннинг «чуви чиққанлиги» бечора онанинг кўнглини шунчалик вайрон қилиб ташлади. У ҳатто икки-уч кун кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб ҳам олди. У бошда ўзининг шу «жиблажи-бон»га кўнгли унчалик чопмаганлигини қайта-қайта так-рорлайверди. Холанинг қирқ йиллик умр йўлдоши Ашир авлиё эса парвойи фалак ўғли кимга уйланади, умуман уйланадими, йўқми, иши бўлмасди.

Болаликдан устачилик қилиб келган бу одамнинг характери жуда қизиқ. Тенгдошларининг айтишича, у кичкина болалигида ҳам бирор нарсага ҳавас қилмас, бирор нарса олиб бер деб хархаша қилмас экан. Бошини қуйи солганча юраверар экан. Ҳали ҳам шу юриш шу юриш. Ёши олтмишдан ошган бўлса-да, Ашир отадан бирор фикр чиқмаган, биров бир нарса айтса қилади. У ўзича бир чўпни ўзга жойга олиб қўймайди: остонада турган тоғорага кунига юз марта қоқилса ҳамки, уни четга олиб қўйиш эсига ҳам келмайди. Унинг «Авлиё» деб ном олишига бўлиб ўтган бир неча воқеалар сабабчи; ҳали ёшроқ вақтида, ёз пайти ҳовлида ётишган. Ярим кечадан ошганда маҳаллага ўғри оралагани маълум бўлади, одамлар «ўғрини ушла, ушла» деб бақриб-чақришади. Ашир авлиё бундан хабардор бўлса ҳам миқ этмай, кўрпанинг ичига кириб ётаверади, сичқоннинг ини минг танга бўлган ўғри девор ошиб, уларнинг ҳовлисига тушади-да, худди унинг ёнидан ўтиб кетади. Салдан кейин одамлар киришади: ўғри қани, ушламадингми? Шунда Ашир кўрпадан бошини ярим чиқариб дейди:

— Уйда эркак одам бўлса ушлаб оларди.

«Э, авлиё, сеп эркак эмасмисан» деб ғазабланишад-ди-ю, кейинчалик шу воқеани эслаганда қотиб-қотиб кулиб юришади: «Оббо, Ашир авлиё-ей... Бунақаси ёруғ дунёда йўқ...»

Рухсора холани унга беришаётганда у кўз ёши қилиб онасига йиғлайди. Лекин диндор ота Ашир авлиёни куёв қилишга астойдил қасд қилганлиги учун тақдирнинг ҳукмини ўзгартириб бўлмайди. Йўқ, ҳайтовур, Рухсора хола бора-бора кўникиб кетади: уч қиз, икки ўғил кўрди, авлиёдан. Авлиё болалари туғилганда чақалоққа бир қарайди-да, «Ҳа, тузук» дейди қўяди. Шу билан оталик вазифасини ўтаган ҳисоблаб, ишга бориб, уйга келиб юраверади. Хотини бирон нарса олиб келинг, деса олиб келади, бўлмаса сўппайиб юраверади. Сут билан кирган жон билан чиқар деганларидек, у қариганда ҳам авлиёлигича қолди. Қарқуноқдан булбул чиққан фарзандлари ҳар қанча зўр бермасин, авлиё отани қайта «тарбиялай» олмадилар.

Оқила тўғрисида гап-сўз тарқалгач, унинг оромини бузмоқчи бўлиб, пашшадан фил ясаб, оғиз кўпиртириб вайсайдиганлар ҳам топилди. Аммо Ашир ота ўз табиатига содиқ: — Ҳа, — дейди, — кимни олишни Ҳикмат билади, оийси билади, менинг нима ишим бор?!

Рухсора хола Қаромат хола сингари «дўст-душманним нима дейди», деган ақидага ёпишиб олмаган бўлса-да, ҳар ҳолда ҳамқишлоқларим орасида шохим синиб қолади деб ўйларди. Айниқса ўғлининг шохи синган эди унинг назарида. Энди ўғли оламдан тоқ ўтиб кетадигандай, унга ҳеч ким қизини бермайдигандай... Қани эди, эри ҳам мундоқ ота бўлиб, шу ғамларни бирга тортишса...

Ҳикмат тоғасиникидан келиши билан, Рухсора хола укасининг ҳол-аҳволини суриштиргач, гапнинг пишабини уйланишга буриб юборди. Аввало Тошкентда қилиб юрган ишларини бирма-бир санаб чиқиб, роса койиди, йиғлаб кўз ёши қилди. Кейин Оқиланинг дафтари очилди... Ҳикмат бўйин эгиб қулоқ солар, «ғиринг» деб гап қўшмасди. Хола охири сўзни узоқ қаришдошларининг қизи Хадичага олиб бориб тақади: «Кипригим кўзимники, нима қилса ҳам ўзимники, — деди у синиқ овозини ўзгартириб, — ёзсам кафтимда бўлади, тугсам муштимда бўлади, болам...»

Хадича... Ҳикмат эслади: нега боя келаётсам салом

берди-ю, дарров қочиб уйига кириб кетди... Ҳа, гап бу ёқ-да экан чамаси, ойим борганлар уларникига, шу тўғрида гап бўлган бўлса керак... Эҳ, нега кетишдан аввал, «ўлсам ҳам бошқани олмайман, бу иғволарга учманг. Оқила покиза қиз» деб тушунтирмадим-а? Ойим Каромат хола эмас, юрагимни очсам тушунади... Лекин яхши бўлмапти-да... Э, ахир биров Хадичани олиб келиб бўйнимга боғлаб қўяётгани йўқ-ку... Қизиқ, яхши кўрганингдан кейин шунақа бўларкан-да, ҳатто ўртага бошқа биров тўғрисидаги гап тушса ҳам, юрагинг орзиқиб кетаркан... Бордию онамнинг бировга совчиликка борганини Оқила эшитса, у ҳам турган жойидан қимирлолмай қолар... Ҳикмат шуларни ўйлаганда аввалги Оқила, яъни тунов кунги даҳанаки «жанг»дан аввалги Оқила кўз ўнгига келди. Аммо ўша кунги аччиқ-тиззиқни эслаганда эса, товонидаги жони ҳиқилдоғига, ҳиқилдоғидаги жони товонига бориб қоларди. Ранги қув ўчарди... уни шу ҳолда кўрган Рухсора хола ўғлини анча ёввош тортипти, деб ўйлаб, уни қайта-қайта дуо қиларди.

Ҳикмат онасининг бир ҳолатда бўлиб қолганини кўриб раҳми келди. Ҳозир гапирса яна дарди оғирлашади. Индамаса аҳвол яна чигаллашади: ҳозир йўқотилган ҳар бир дақиқанинг қимматини кейин ойлаб, йиллаб йиғлаганда ҳам топиб бўлмайди. Шунинг учун Ҳикмат сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмайдиган қилиб гапирди.

— Ойижон, қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидаган: бир йил ўқишим қолди, битириб олай, кейин уйланаман. Қимни келин қилишингизни ҳам ўшанда гаплашамиз. Хадича тўғрисида, ўтинамани, оғзингизни очманг. Тўйдан олдин ноғора чалишга ҳожат йўқ...

Ойиси унинг дум-думалоқ силлиқ жавобининг қаеридан ушлашини билмай қолди. Ҳикматга ҳам худди шу керак эди: майли, ойим сал соғайгунча жавоб ушлаб бўлмайдиганлигича турсин, кейин оҳиста Оқиланинг илиқ қўлини ушлатиб қўяман...

Аммо Рухсора хола ўзича ушлайдиган жой топган эди: «ҳа, албатта, кеча, «оҳ-воҳ» қилиб, бугун олиб кел Хадичангни деёлмайди, болам бояқиш андишалик. Шаҳарлик лўттибоздан бўлса, иншоолло, совиганга ўхшайди. Майли, ҳозир дамимни ичимга ютай. Мусулмончилик астачилик, аста-секин кўнгли қизиса ажаб эмас, ҳозирча тилимга қулф солиб турай...»

Сентябрь яқинлашди. Болалар дафтар-китобнинг ташвишига тушиб қолишди. Арслонтош кўчаларидан ўтган одамнинг кўзи қамашади: боғлар турфа ранг касб этган, зарғалдоқ шафтолилар меҳмон кутиб сарғаяди, чарослар биринчи марта сурма тортаётган қизлардай қўрқа-писа ранг олмоқда. Қушлар, қовоғари, боларилар, сариқ арилар ҳамда нозик капалаклар тинмайди; боғдан-боққа, дарахтдан-дарахтга, гулдан-гулга ўтиб шарбат сўради.

Ҳамма практикантлар ўз ишларини тамомлаб, уй-уйига, тепа тўйига тарқалиб кетишган бўлса-да, Ҳикмат жомакорини ечмасди. У ҳали ўзи мўлжаллаган ишни қилиб битирмагани ва тоғаси бетоб бўлиб бир ҳафтага жавоб сўраб кетгани учун яна ўн кунча ишлаши зарур эди. У кун бўйи ер ости ремонтчилари билан ишлар, дафтарга кўрган-кечирганларини қайд қиларди. Қизиқ, кунига қирқ тоннадан ортиқ нефть бериб турган қудуқ бирдан қуриб қолади. Качалкалар сувсиз бўш ариқда тургач чархпалакдай кўзга хунук кўринади. Операторлар у ёқдан омбур солиб, бу ёқдан қайчи солиб кўрадилар, фойда бўлмайди. Тўсатдан бузоғи ўлиб қолган она сигирдай соғин қудуқ тўнини тескари кийиб олади: олдидан келганни «сузади», орқадан келганни «тепади...»

Шунақа вақтда ер ости ремонтчилари чақирилади. Улар икки минг метрлик, гоҳо уч минг метрлик бир-бирига чатишиб кетган трубани, бутун асбоб-ускуналарнинг ҳаммасини ташқарига чиқариб ташлайдилар: Нефть шимаётган насоснинг оғзини қум босиб қолган, ё шу насос майишиб ишдан чиққан, ёки нефть ташқарига отилаётган жойни сув босиб кетган бўлади, хуллас, ниманки ишкал бўлса аниқланади, чора кўрилади. Яна икки-уч минг метрлик, минг-минг тонналик колонна ер остига туширилади... Ҳикмат трубаларни бир-бирига улаб берадиган Молчан аппаратига узоқ тикилиб, унинг ишини кузатарди. У бу аппаратни кўрмасдан туриб, китобдаги чертёжга қараб бултур курс иши ёзганди. Мана энди, агар ўша ишни ёзадиган бўлса, тамоман бошқа нарса бунёдга келади. Ўзининг ёзганлари ҳозир унинг ўзига эриш туюлади: худди картадаги расмга қараб фол кўраётган кимсадай, у ҳам китобга қараб Молчан ҳақидаги оғзига келган гапларни ёзаврганди. Ҳикмат «Геология»нинг июль сонидagi бир мақолани ўқий туриб, ўзича жилмайиб қўйди. «Ҳа,

агар гап илмий фактларни ёдлашда бўлса, Беқамчи замонининг энг буюк олими бўларди...»

Ҳикмат шуларни ўйларкан, беихтиёр ёзув столининг галадонини қия очди-да, тортманинг шундоқ оғзига — Оқиланинг расмига қаради, у билан нима тўғрисидадир сўзлашгандай, калласини сарак-сарак қилиб пичирлади.

Ҳикмат қизил от миниб келаётган қишлоқ почталъонининг шарпасини сизди-ю, юраги орқага тортиб кетди. У апил-тапил от босган бақадай бужмайиб қолган сандалини оёғига илди-да, югуриб чиқиб кетди. Почталъон одатдагидай имиллаб келар, йўл-йўлакай почта қутиларига газета, хатларни чала-ярим тиқиб ўтар, почта яшиги йўқларнинг газетасини зарда қилгандай тупроқ девордан ошириб ҳовлига отарди. Ҳикмат, чол яқинлаб келиши билан «хат борми, отахон?» деб оҳиста сўради-ю, унга мўлтайиб тикилиб турди. Чол бепарвогина, чарм сумкани титкилаб-титкилаб, охири бир пачка қилиб резинка билан боғланган хатни узатди:

— Ол чироғим. Ўзинг қара, кўзим уйда қолибди...

Ҳикмат қўллари қалтираб конвертларни бирма-бир қўлдан ўтказди. «Қаримову» «Муродходжаеву», «Халдарову...»

У хатларнинг пачкасини бузиб диққат билан кўздан кечирди: юз сўмлик пул санаб бераётган кекса кассирдай, ҳар бир хатни «иккита ўтиб кетмадими» деб алоҳида бармоқлари орасида ишқаб-ишқаб ўтказди. «Бор экан, мана!» «Раҳмат, отахон...»

Ҳикмат нафаси ичига тиқилиб боққа ўтди-ю, шохи айри ўрикнинг тагига келиб ўтирди. «Ие, ажабо, хат Тўхтасиновадан-ку, лекин бошқа бировнинг қўли билан ёзилган!» Йигит конвертнинг қоринини ёриб жон ҳолатда катак қоғозга ёзилган икки варақ мактубни ўқишга тутинди. Оқила, саломдан кейиноқ, хат нега бошқа бировнинг қўли билан ёзилганини тушутирганди:

«Азиз Ҳикматжон ака! Балки ҳайрон бўлаётгандирсиз, ҳа, бу Оқилангизнинг қўли эмас. Мен иситмалаб ётибман, қўлимга қалам ушласам чўяндай оғир, бошим айланиб кўзим тиниб кетади.

Бу охирги хатимни сизга ўз қўлим билан ёзолмаганимга ачинаман. Мен айтган сўзларни дугонам Арофат қоғозга туширяпти. Хавотир олманг, касалим оғир эмас, ҳаммаси ҳаяжондан, бутун вужудим пораланиб кетганидан бўлса керак, ўтиб кетар, балки... Ҳикматжон ака,

ёруғ дунёда ягона қувончим сиз эдингиз, афсуски, тақдир бизни қовуштиради, ҳамма севишганлар сингари энди биз ҳам бир-биримиздан жудо бўлдик. Тилим кесилсин шу сўзларни айтгунча: мен эрга тегдим — Мажидга. Ҳар қанча лаънатласангиз арзийди мен бевафони, аммо бошқа чора тополмадим. Бу оила мени бир парча қизил гўштлигимдан одам қилди. Энди у мендан нима талаб қилса ҳақли: мен бош эгишим керак. Бош эгмай ҳам кўрдим, аммо бўлмади. Арслонтошдан келиб онамга раҳмим келиб кетди, озиб, чўп-устихон бўлиб кетипти... Ҳазимни ва сиздай пок, ақлли одамни бахтсиз қилиб бўлса ҳам, шу онлани бахтли қилишга аҳд қилдим. Мени одам қилган ҳам, адо қилган ҳам, шу оила бўлди... Сизнинг олдингизда бурдсиз бўлиб, Мажид билан бир ёстиққа бош қўйгунча... ўша жишлигимда, чақалоқлигимда совуқда қотиб ўлсам бўлмасмиди? На чора, энди кеч, энди ўсдим, улғайдим! Номим одам, суратим одам. Энди умр бўйи тишимнинг оқини кўрсатмасам, кулмасам керак. Ғам мени ўртаб кул қилгунча сизнинг хаёлингизда яшаб, сиз билан учрашган онларни хотирлаб ўтаман бу дунёдан.

Хайр, хайр, азизим. Бевафо, беқарор ва бахтсиз Оқилани кечиргайсиз...»

Ҳикматнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Бошини гурс этиб ўриқка урди-да, муккасидан тушиб ётиб олди. Совуқ ёш томчилари битта-битта терилиб киприқларининг учида туриб қолди. «Эҳ, пешана... Эҳ, Оқила... Эҳ...» деди-ю, ўрнидан секин турди, конвертни ердан олиб, парча-парчаларини улаб Тошкентдан келган числосини кўрмоқчи бўлди. Не кўз билан кўрсин, шубҳаланадиган жойи йўқ, ҳаммаси тўғри. Кейин у хатдан Оқиланинг имзосини синчиклаб текшириб кўрди: ҳа, шунақа «Т» ҳарфини тўлиқ ёзиб, бу ёғини хўғознинг думидай гажакдор қилиб қўл қўярди...

Ҳикмат гандираклаб ўз хонасига кирди. У гоҳ диванга чўзилиб узоқ хаёл сурар, гоҳ ҳовлига, боққа чиқиб, алам билан дарахтларнинг шохини қайирав, гулларни юлиб отарди. Яна уйга кирарди. Унинг кўз ўнгида Оқила гоҳ ўлим тўшагида ётган аянчли бир ҳолатда, сочлари оқариб, ранги сомондай сарғайиб кетган қиёфада кўринар, гоҳ эса Оқила унга номигагина хат ёзиб қўйиб, Мажид билан анҳор ёқаларида қўлтиқлашиб юрган ҳолатда намоён бўларди. «Ҳа, — деб ўйлади йи-

гит,— ўзи охирги учрашувда уч берган эди шу нарса, тавба, битта даҳанаки жанглик ҳоли боракан-а, мана энди тегди-олди, ғийбат ҳам йўқ, олишув ҳам, жони тинчиди!

Аммо Ҳикмат шартта туриб нари-бери кийинди. Хай-ҳайлаган онасига қулоқ солмади. «Бир соатдан кейин келаман, вишкада дафтарим қолиб кетипти» деди-да, уйдан чопиб чиқиб кетди.

Аксига олиб район марказига яқин қолганда ҳам Ҳикматга йўловчи машина учрамади. Нуқул Арслонтошга келаётган машина учрарди. Телеграфча яёв келган Ҳикматнинг она сути оғзидан келаёзди. Хайрият, Телеграф кечаси соат 12 ларгача ҳам ишларкан. Тошкент билан гаплашиш учун камида икки соат кутасиз, дейишди унга. Йигит жон деб рози бўлди, нима қилсаям ўзи билан гаплашай, овозини эшитай деб ўйларди Ҳикмат. Аммо икки соатни бунақа вақтда қандай ўтказиб бўларди. Чойхонага кирса ҳам, ресторанга кирса ҳам худди ёв қувгандай дарров қайтиб чиқади. Айниқса, сўнгги ярим соатнинг, ўн беш минутнинг, энг охирги беш минутнинг ўтиши оғир бўлди. Елкасига юз килолик қоп қўйиб тоққа чиқиб кетаётган одамдай бўғлиб, нафаси қисарди унинг. Бунинг устига, нақ икки соат ўтказиб кирса, телеграфдагилар кулишди:— Намунча, жиндай сабр қилинг, ҳозир Тошкент қулоғингизда бўлади,— дейишди. Бу машъум «жиндай» ҳам етти минутдан ортиқ вақтни олди. Ниҳоят,— Ашуров, учинчи хона, саводингиз борми, учинчи хона!— деган қўпол таклиф эшитилди.

Тўрт тарафдан ўртага олиб қувланган товукдек боши гангиб қолган Ҳикмат учинчи хонага кириб қулоғини трубкага қўйди-ю, ҳеч нарса эшитмади. Бир оздан кейин эсини жойига қўйиб тингласа, ҳадеб бир ингичка овоз «Алло, алло, Ҳикмат акамисиз, алло» деб ётипти. Йигит ичидан чиққан аллақандай оғриқ ва дард аралаш секингина: «Оқила, Оқилахон...» деди.

«Йўқ, Ҳикмат ака, мен Оқила опам эмасман, Арофатман, Арофат» деган овоз келди у ёқдан... «Нега опа деяпти» тенгдош-ку, қизлар шунақа, эрга теккан, ё уйланган тенгдошини дарров опа, ё ака дейишади». Шу фикр негадир Ҳикматнинг калласига келиб қолди: «Демак рост экан, ўйлади у ва трубкага оғзини босиб туриб, бутун кучини йиғиб сўзлади:— Демак ростми, Арофат, ростми, хатни сизга айтиб турдимиз?»

Арофат «рост» дейиши билан йигит шартта трубкани қўйди-да, ташқари чиқди.— Тинчиди,— дея Ҳикмат такрорлади,— жони тинчиди. Ҳамон унинг калласи ари инндай ғув-ғув қиларди. «Нега соғлигини сўрамадим-а, э, нима кераги бор... йўқ, йўқ, нега ҳол-аҳволини сўрамадим-а? Бир нарса бўлиб қолса нима қиламан!.. Э... бевафо бўлгандан кейин... Йўқ, йўқ...»

Ҳикмат телбаларча фикрларди: Эҳ, деди охири эси жойига келгандай бўлиб, ўша куни ёмон ҳақорат қилдим, ўз ўлгани ўзига етмасмиди! Бораман, кечирим сўрайман! Ие, тўйдан кейин кечирим! Хўп, мен аблаҳлик қилдим, хўп, мен қаттиқ гапирдим, шунинг учун шартта...

У қандай қилиб, нимага миниб аэропортга келиб қолганини ўзи ҳам сезмади. Унга сўнгги рейс Тошкентга учарди, мабодо жой бўлиб қолса, билет берамиз, дейишди.

Ҳикмат «майли» деб чиқиб кетди-ю, тўғри буфетга кирди. Гумбаздек буфетчи хотин уни ишшайиб кутиб олди-да, сўраб-нетиб ўтирмай, ярим стакан коньяк қўйди, икки дона «Снегурочка» конфетидан «тириққ» этиб ташлади. Йигит ҳам индамай стаканни кўтарди-да, яшил беш сўмликни иргитиб «ҳовлиқиб» чиқиб кетди.

Ҳикмат ярим соатча аэропорт боғини айланиб юрди-да, бирдан «ҳозир келамаң» деб уйдан чиққанини эслаб қолди. Кўз ўнгига юз суяклари туртиб чиққан касал ойна келди, юраги «шув» этиб кетди. Назарида, Ҳикматнинг йўқ бўлиб кетганига бир неча йил бўлган-у, бечора она кута-кута оламдан ўтяпти, отаси сув томизяпти, сув томизишни ҳам эп.полмаяпти.— Арзимајди,— деди Ҳикмат ўзига ўзи,— онамни ўлим тўшагида ташлаб боришимга арзимајди у нокас, продасиз, ожиз... ожиза... қўрқоқ... Тагин бунинг устига борсам бутун Қўштут аҳолиси «ана, бечора ошиқ» деб қўлини бигиз қилиб кўрсатмајдими, кулмајдими, Мажид хандон отмајдими, Қаромат хола-чи...

Ҳикмат дуч келган машинага қўлини кўтараверди: «Хў ака, олиб бориб ташланг, ҳо ака» деб кўчанинг ўртасига тушиб кетаверди. Ичиб ўрганмаган Ҳикматни ҳалиги коньяк анча обориб-опкелаётган эди. У шофёрларнинг кўзига ғирт пияниста бўлиб кўринарди. Шундай бўлса ҳам, охири уни бир солдат йигит газик машинасига чиқариб олди-да, Арслонтошга элтиб қўйди. Ҳақиқатан ҳам Рухсора хола «ўнта туғиб» ўтирган экан. Углини кўргач дағ-дағ қалтиради-ю, маҳкам қучоқлаб олди...

Ҳикмат ўзи гандираклаб турса ҳам уни суяб жойига ўт-қазди.

— Ойижон, ойижон,— деди у,— мени уйлантиринг, розимаи! Уйлантиринг! Майли, Хадичагами, бошқасигами, уйлантиринг, уйланмасам кетмайман. Анув тошкентлик қиз ёмон, олифта экан. Шаҳарлик ойимтилла!.. Қўрқоқ, бурдсиз...

Ҳикмат ёзув столидаги қоғозларни титкилаб Оқиланинг суратини топиб олди-да, кўзларини чирт юмиб йиртиб-йиртиб юмалоқлади, ташқарига чиқиб шивирлаб оқаётган ариққа ирғитди:

— Тамом, ҳаммаси тамом!— деб қўйди ўзига ўзи.
— Та-мо-м!

17

Рухсора хола сал дармонга кириши билан Хадичаларникига тез-тез қатнаб икки-уч куннинг ичида ишни анча пишитиб қўйди. «Ҳикматнинг бери қарагани»ни эшитган Хадичанинг ота-оналари, қариндош-уруғлари ҳам темирни қизигида босиш кераклигини таъкидлашди. Рухсора хола орадан бир ҳафта ўтгач, тамом куч-қувватга кириб кетди. Унинг ранг-рўйи синиқиб кетганлигидан ваҳимага тушиб қолган Ҳикмат ҳали ҳам у билан жарнинг ёқасида турган одамга қилинадиган муомалани қилиб гаплашар, нима деса сизники маъқул дерди.

Кампир ҳам бундан яхши фойдаланди: Хадичанинг ақлию бўй-бастини, одобию чилвир сочини мақтайверди...— «Қалин-қалин қошлари қалам, шундан қолмайлик, болам, бўлмаса кўзимга тор кўринади бу олам», деб ўғлининг миясини қоқиб қўлига берди.

Аммо тўйни бошлашга бир андиша тўққинлик қиларди: Ҳикматнинг ўқиши жувонмарг бўлмасмикин? Аввало, ўн беш кунлик келинни ташлаб кетиб бўлармикин? Хўп, кетса хаёли алағда бўлиб ўқий олармикин?

Рухсора хола маслаҳат сўранг деб, эри Ашир авлиёни кон директорининг олдига юборган эди, кечқурун Сатторовнинг ўзи уларникига лутфан ташриф буюриб, йиғилган қариндош-уруғларнинг олдида шундай деди: қолган ишга қор ёғади. Ҳозирги давр, йиғирманчи аср ўзи шунақа давр: биров поездда кета туриб уйланади, тўйниям кейинги икки станция оралигида ўтказиб юборади. Бунақаларнинг олдида Хадича билан Ҳикматнинг тўйи

ҳолва, мен гарданимга оламан, Ҳикмат бир ҳафта кечикиб боради ўқишга, практикаси чўзилди деб, узрли қозғоғоз ёзиб бераман... Ҳаракатингизни қилаверинг, хола. Борди-ю, Ҳикмат яна сўққабаш Тошкентга борса, ҳалиги... шайтонга дарс берадиган фирибгар Оқила яна ўғлингизнинг йўлига тузоқ қўяди...

Рухсора хола Сатторовнинг сўзидан кейин шилқ этиб тушди. Худди Ҳикматни Оқила ҳозирнинг ўзида етаклаб кетаётгандай, жонсарак бўлди-қолди.

Ҳикмат ўзига келган хатни ҳеч кимга кўрсатмагани учун Арслонтошда Оқиланинг эрга тегиб кетганини ҳеч ким билмасди. Йиғилганлар ҳам Сатторовнинг сўзини бир оғиздан маъқуллашди, тўй куни тайин қилинди.

Ҳикмат эса, гоҳ жонсиз, ақл-ҳушсиз одамдай анграйиб юрар, гоҳ «мен ўч оляпман уйланиб, шунақанги ўч оляпманки!..» деб ўзига ўзи тасалли берарди. Гоҳ эса иккала ҳолатдан ҳам чиқиб, ақл юритиб ўйларди: «Наҳотки, иккита севишганининг қовушиши шунақа қийин бўлса? Ўтмишда ярамас тузум тўсқинлик қиларди ошиқларга. Ҳозир нима тўсқинлик қилиптикин? Севишганлар ҳеч қачон қовушган эмас, дерди-я Оқила? Ё кўнгли сезармиди, ё маълум бир мақсади бўлиб шунинг учун олдиндан ўқ ўтмайдиган қилиб ўзига ўзи қалқон тикиб юрганмиди? Нима мақсади бўлиши мумкин? Мажидга тегишми? Унда бошидаёқ тегаверса ким унинг йўлини тўсибди? Борди-ю, хат қалбаки бўлса-чи? Унда... Телефонга ҳам келолмади-ку ўзи. Йўқ, хат қалбаки эмас. Имзо ўзиники-ку! Майли, ким билади, балки яхши бўлди бу иш, турмушда не-не қийинчиликлар бўлмайди? Оқилага уйлансам-у, ундан кейин шунақа бекорлик қилса нима бўларди, бутун умр шубҳа-надоматда ўтарди...

Ҳикматнинг ғамгин чеҳрасида бу ўйлар тош бўлиб қолиб қолгандай. «Ҳа, ўша куни соат иккигача бўлса ҳам кутиб, самолётга миннишим керак эди... дерди бир ўйи. Агар бир ҳодиса бўлса шу армон бўлиб қолади энди... Хўп, бордимок дей, ўшани ўша ҳолатда кўрдимок дей... Қўштутликларга мазах, Мажиднинг қаршисида ерпарчин бўлдимок дей... Хўш, қайтгунимча ойим ўлиб қолса нима бўларди, бу ҳам аламли бир армон бўлиб қолмасмиди?..»

Ҳикмат билан Хадичанинг тўйин одатда Арслонтошда ўтиб юрган тўйлардек, эскича-янгича аралаш тўй бўлди.

Кичкинагина кеча қилиниб нутқ сўзланганига қараганда янгича тўй, тўй мажлисидан кейин гўшанга тutilганга қараганда эскича тўй бўлди. Ҳикмат худди куёв эмас, куёв жўрадай ҳис қиларди ўзини. Худди уйланаётган ўртоғи ҳозир кириб келиб, тўйга файз киритадигандай.

У тўйга лоқайд қараганлиги учун, ҳар қандай расм-русмларга ҳам қаршилик қилиб ўтирмади.— Мен севгида ўлган одамман, барибир эмасми, яшикка солиб кўмишадими, кафанга ўрашадими, мрамартош қўйишадими, гулчамбар босишадими қабримга — ўлик учун барибир!..— деб хаёлдан ўтказарди у. Аммо тўй ойисига, қолаверса, бошқа елиб-югуриб юрганларга татиши учун ичидагини сиртига чиқармасликка тиришарди.

Бошдан сочқи сочишганда ҳам, биринчи фарзандинг ўғил бўлсин, деб, қўлига ўғил бола кўтаргизиб ирим қилишганда ҳам, вужудининг бирор ери жимир этмади, ювош бузоқдай лоқайд тураверди. Гўшангада эса янгалар Хадича билан иккисига «Турмушинглар ширин бўлсин» деган маънода новвот чой қуйиб бериб чиқиб кетишди. Шунини айтадилар-да, қассобга ёғ-мой қайгу, эчкига жон қайгу деб...

КАМОЛОТ

УЧИНЧИ БЎЛИМ

1

Унинчи сентябргача ҳам Ҳикматдан дарак бўлмади. Лекин кейин маълум бўлдики, ректоратга жуда ҳам узрли сабаб билан ўқишга кечикиброқ бораман, деган телеграмма юборган экан. Оқилад ўша «узрли сабаб» нима экан, деб ўйлагани-ўйлаган. Гоҳ сабри чидамай Марказий телеграфга кириб телефон қилай дейди-ю, яна ўзини босади. Арслонтошда бирор ким сезиб қолса, яхши бўлмайди. Шундоқ ҳам у ёқда номим ёмон...

Хат ёзсаммикин? Йўқ, келиб қолади, агар эртага ҳам келмаса, албатта, телефон қиламан... Оқиланинг «эртагаси» расмиятчининг ваъдасига ўхшаб чўзилаверди, фақат фарқ шундаки, расмиятчи ваъдани беради-ю, ўша одамни тамом унутиб юборади. Оқилад эса Ҳикматни ҳар дақиқа эслар, ўртанар эди.

Бугун дарсдан кейин Мақсуд Махсумович Оқилад билан узоқ суҳбатлашди, практиканинг қандай ўтганлиги, ким нима қилганлиги, у ердаги одамлар қандайлиги, нефть конининг келажаги қандайлиги, ҳамма-ҳаммасини бирма-бир суриштириб чиқди.

Мақсуд Махсумовичнинг саволларига тўлиқ жавоб берди. Гап орасида декан Ҳикматнинг ҳол-аҳволини суриштириб қолди. Қиз уялиб, қизариб-бўзариб бўлса ҳам, унинг оила аъзолари, ҳовли-жойлари ҳақида қисқагина гапириб берди.

— Раҳматлик Асрор аканинг бир сўзи менга васиятдай бўлиб қолган,— деди Мақсуд Махсумович Оқиланинг кўзларига ғамгин тикилиб.— У кишининг вафотидан уч кун илгари уйларига чиқиб суҳбатлашиб ўтир-

ган эдим. У киши сен ҳақда кўп гапирган эдилар, ҳолаҳволидан хабардор бўлиб тур, деган эдилар... Узинг биласан, менинг сенга ихлосим баланд. Ҳикмат ҳам худди сендақа мен учун... Урталарингдаги гаплар мени қийнаб келарди. Мана энди...

Оқила шовиллаб турган дарё устидаги якка чўпдан ўтаётгандай, юраги «шувв» этиб кетди.

Мақсуд Махсумовичнинг «Мана энди»сининг тагида гап бор эди. Кеча Ҳикмат вокзалдан тўппа-тўғри Мақсуд Махсумовичларникига келиб тушган ва у билан институтдан кетиш ҳақида маслаҳатлашган, Оқиланинг хатини унга кўрсатган, ортиқ у билан бирга ўқий олмайман, деган эди. Мақсуд Махсумович ҳайрон бўлиб Оқила эрга тегмаганлигини айтганда, Ҳикмат ўздан кетиб қолай деганди...

Энди Ҳикматнинг уйланганини эшитса, Оқилага бир нарса бўлиб қолиши мумкин...

Бу аччиқ ҳақиқатни Мақсуд Махсумович ётиғи билан Оқилага ўзи тушунтироқчи бўлиб чақирганди. Энди эса тили бормай ўтирарди... Мақсуд Махсумович Оқиланинг «этини ўлдирмоқчи» бўлиб қийнала-қийнала сўз бошлади:

— Оғир, қизим, жуда оғир... Шайтонга дарс берадиган фирибгар оралапти ўрталарингга...

Декан оҳиста кўкрак чўнтагига қўл солиб, кеча Ҳикмат қолдирган хатни чиқарди-да, Оқилага тугқазди.

Оқила ўқигани сари ранги оқариб пахтаи пар бўлиб кетди.

Мақсуд Махсумович Ҳикматнинг Тошкентга телефон қилганини, у билан Арофат деган қиз келиб гаплашганини, қиз шу хатнинг мазмуини тасдиқлаганини айтиб берди.

Оқиланинг тилига сўз келмай қолди, фақат, «Ишонбдими, шунга ишонбдими, айтсангиз-чи, ишонбдими?» деб такрорлар, устозига ёпишиб олиб, жавоб беринг деб қисталанг қиларди...

Шунда Мақсуд Махсумовичнинг оғзи бўшлик қилдими ёки ортиқ тоқат қилолмай қолдими, бор гапни айтиб юборди.

Оқила ўзини стулга ташлади-ю, ўтирган жойида тўлғаниб: «Хаҳ, бевафо!— деб хитоб қилди.— Қасос олиш учун уйланибди-да, хаҳ бевафо!..»

Мақсуд Махсумович «айб унда эмас», демоқчи бўлса ҳам, ўзини тийди: «Ҳозир олов бўлиб турипти ўзи, ҳозир бунга тотган ҳам баробар, ботган ҳам...»

Бу воқеанинг эртасига Мақсуд Махсумович бир-бирига билдирмасдан Ҳикматни ҳам, Оқилани ҳам ўз уйига чақиртирди. Икки жабрдийда совуқчилик тушгандан кейин биринчи марта шу ерда учрашдилар.

Мақсуд Махсумович билан Оқила диванда суҳбатлашиб ўтиришганининг устига кириб келган Ҳикмат гарангсиб қолди. У ўзига ер остидан нигоҳ ташлаб турган Оқилани кўрмагандай тутар, фақат диван тепасидаги ойнада акс этиб турган қизнинг икки ўрим қоп-қора сочига маҳлиё боқарди. Мақсуд Махсумович меҳмонларни ўтқазди-да, «мен ҳозир» деб чиқиб кетди. Ҳар иккала ошиқнинг юз-кўзидан «кераги йўқ бундай ҳолатда учраштиришнинг» деган маънони уқиш мумкин эди. Мезбон дарров чой кўтариб кирди-ю, ўртадаги совуқ сукунатни илитмоқчи бўлиб гап бошлади:

— Хўш, хатни... умуман, бу қилгиликни ким қилган деб ўйлайсизлар?

Жавоб бериш у ёқда турсин, Оқила бу саволни эшитиши биланоқ йиғлаб юборди. У кичкинагина бошини икки кафтига олганча ҳўнграрди. Ҳикмат эса асабий:

— Кетдим!— деди у ўрнидан туриб,— ортиқ чидаб туролмайман.

— Қаёққа?— деди Мақсуд Махсумович уни қандай тинчлантиришни билмай,— ўқиш нима бўлади?

— Уқиш эмиш,— деди йигит ичдан келган титроқ аралаш,— умуман, яшашдан... маъно қолмади, ахир...

Оқила эса ҳамон бошини чангаллаганча йиғларди. У яна бир оз шу ҳолатда ўтиргач, ўзини бундай туттиш ўзига эриш туюлди шекилли, шартта ўрнидан туриб чиқиб кетди.

Мақсуд Махсумович тўхтатиб қолишга тараддудланди-ю, лекин Оқиланинг миясига келган андиша унинг ҳам фикрига келди-да, индамади. «Майли,— деб ўйлади ичида у,— бирор холироқ жойга бориб йиғлаб олсин— енгил тортади. Ҳикматнинг олдида фарёд чекиши ноқулай...»

Ниҳоят домла, Ҳикматни бир оз тинчлантиргандай бўлди. Бироқ бу юзаки қараганда шундай эди. Ҳикмат, Мақсуд Махсумовични ортиқ ташвишга қўймаслик учун ўзини хиёл босган эди.

Иигит бир неча кундан буён Тошкентдан, Андижондан,— умуман, Оқилани эслатадиган ерлардан бош олиб кетишни кўнглига тугиб юрарди. У ўзининг шу режасини сўзлаб устозга ёрилмоқчи эди. Бироқ унинг «ке-таман»ини эшитса Мақсуд Махсумовичнинг эзиллигини ўйлаб, дамини ичига ютди. Шу ўтиришда у устоз билан узук-юлуқ суҳбатлашса-да, хаёлида йироқларга «бош олиб кетиш» фикри тугён қиларди. Гўё шу хаёл унинг калласини тарс ёриб чиқаётгандай безовталанар, «ке-таман!» деб пичирларди-ю, бир оз енгил тортгандай бў-ларди...

Ҳикмат Мақсуд Махсумовичникидан чиқиши билан-ноқ йўлга отланди, Хадрадаги телефон-автоматдан кўн-ғироқ қилиб Самарқанд поездига билет борми, деб сў-раган эди, «бор» деб жавоб беришди. Шундаш сўнг Ҳик-мат ёнини ковлади-да, газетадан қирқилган бир энлик-кина хабарни олиб қайта-қайта ўқиб чиқди. Кейин: «Кетдим!» деди ўзига ўзи — «кетдим, билет ҳам тайёр экан!»

2

Орадан бир ой ўтгач, институтга ёмон хабар келди: бешинчи курс студенти Ҳикмат Ашуров Пастдарғом ка-салхонасида, ётипти, аҳволи оғир.

— Тўғ-е, бошқа Ашуров, бошқа Ҳикмат бўлса ке-рак,— деди Мақсуд Махсумович,— ахир, Пастдарғомда нима қилади?..

Оқила телеграммани уч қайта ўқиб чиқди-да, ўзини ташлаб юборди. Мақсуд Махсумович Ҳикматни унутиб, Оқилани елпишга тушиб кетди, қиз сал кўзини очгач, телефон қилиб доктор чақирди. Оқила икки марта укол олгач, ўзига келди, домласини хилватга чақириб олиб, «Мен кетаман, Ҳикматнинг олдига бораман, илтимос, уйга айтинг, илтимос, эллик сўм қарз беринг, самолёт-га минаман»,— деди. Мақсуд Махсумович ва бошқа ўқитувчиларнинг қайтарганига қулоқ ҳам солмади, шу кетганича тўғри аэропорт кассасига бориб телеграмма-ни кўрсатди. Ярим одами чиқиб, ярим одами стюардес-сага билет кўрсатиб бирма-бир зинадан чиқаётган са-молётнинг олдига келишгач, смена бошлиғи одамлар-га мурожаат қилди:

— Азизлар, мана шу жувоннинг эри ўлим тўшагида,

биттангиз билетингизни беринг, кетсин шу бечора, мен ўша одамни кейинги рейсда жўнатаман...

Бошига тешик-тешик кўк шляпа кийган новча бўй одам тўдадан чиқди-да, секин билетни унга узатди.

Оқила қишлоқ касалхонасига кечқурун кириб борди. Оқ халат кийган докторлар унинг елкасига нари-бери халат илишди-да, узун коридор бўйлаб, етаклаб кетишди. Худди улар ҳам Оқиладай интиқ эдилар, ишқилиб, кўриб қолсин кўзи тиригида эрини, дегандай, тез-тез юришарди. Аксига, шунча жойдан ҳовлиқиб келган Оқила, шу ерда, Ҳикмат жон талашиб ётган ерда имилларди, худди босган қадами орқага кетаётгандай эди. Қиз хонага оҳиста киргач, касалнинг юзини очишди: Оқила унинг бўздек рангини кўрди-ю, вой, ўлипти,— дея хаёлидан ўтказди. Худди ҳозир ўзи ҳам ўладигандай, бақрайиб врачга қаради. «Йўқ, эрингиз тирик» шивирлади семиз врач хотин, унинг эси чиқиб кетганини сезиб. «Тирик!»— такрорлади яна.

«Тирик» сўзини эшитгач қиз яна оҳиста Ҳикматнинг томирини ушлади: «Тирик!» шивирлади у Ҳикматнинг сезилар-сезилмас томири ураётганини сезиб — «тирик!» Бу илиқлик бояги доктор сўзининг илиқлигимини ё чиндан Ҳикмат танасининг илиқлигимини, у ҳозир буни пайқашдан ожиз эди.

— Ҳикмат ака, мен келдим, Оқила, Оқиламан,— дея шивирлади у, Ҳикматнинг юзига юзини босиб. Ҳикмат кўзини очмади, аммо юзида қандайдир жонланиш пайдо бўлдимини, ё қизга шунақа туюлдимини, хуллас, Оқила сал ўзини тутиб олди. Врачлар Оқилани секин туртиб ташқарига имлашди. Қиз оёқ учида чиқиб кетаркан, Ҳикматнинг боши, жағлари бинт билан боғланганлигини энди кўрди, ичдан келган кучли ингроқни, кўз косасини ёриб чиққудай йиғини аранг енгиб эшикни авайлаб ёпди.

У ёғоч табуреткада ўтираркан, врачлар атрофини ўраб олиб ундан кўз узинмасди. Оқила тез ўзига келди. Аммо гап-сўзлари ҳамон пойма-пой эди.

— Қандай, Ҳикмат акам, соғаядимини, ростини айтинглари, ростини! Э, айтмоқчи, уйига хабар бердиларингми?

— Вой, ҳали сиз уйдан эмасмисиз, хотинимасмисиз?— деди секин врач,— адресини беринг бўлмаса! У одам бўлмайдими, тиригида кўриб қолсин онасимини, хоти-

ними — хабар бериш керак, ҳой, Машенька, қаёқдасан, уч, марказга, телеграмма бериб кел...

Оқила бир амаллаб адресни ёзиб берди-да, эти увишиб, бутун аъзойи бадани қақшаб таппа диванга ўзини ташлади. Унга укол устига укол қилишди. У кўзини очгач, олиб кириб каравотга ётқизмоқчи бўлишди.

— Раҳмат, сизларга,— деди Оқила,— раҳмат, мен тузукман, қани у, тузукми? Нега индамайсизлар, тузукми деяпман?

— Ҳа, тузук...— деди кимдир охири чайналиб. Ваҳимага тушган Оқила ўзининг ҳолсизлигини ҳам унутди. Яна Ҳикматнинг олдига кираман, деб туриб олди.

Йигитнинг ранги бўздай оқариб кетганди: оқ дока оқроқми, унинг ранги оқроқми, билиб бўлмасди. Бош суягининг икки жойи синган, жағ тишлари ўрнидан кўчган, бутун юз тузилиши таниб бўлмайдиган бўлиб кетганди.

Оқила Ҳикматнинг бошида тонггача ўтириб чиқди, ҳар замон, ҳар замонда унинг лаблариши ҳамшира икки бармоғида секин очиб турар. Оқила бир-бирига ёпишиб кетган милку тишлар орасидан анор суви томизарди. Шу тариқа Ҳикмат озгина бўлса ҳам озуқаланиши, жон сақлаб қолиши мумкин эди. Анор суви сал яхшироқ кетсин деб, Ҳикматнинг бошини баландроқ кўтаришса, унинг икки қулоғидан тизиллаб қон отиларди. Кейин, авайлаб бошини яна ёстиққа қўйишарди.

Йигитнинг боши ичи тушган қовундай бўлиб қолгандики, унинг тузалишига умид йўқ эди.

Эрталаб «ҳозир, уйга чиқиб келаман» деб кетган ҳамшира ҳадеганда қайтиб келавермади. Оқила Ҳикматга анор сувини бир ўзи томизмоқчи бўлди. У йигитнинг бошини сал кўтариши билан, эшикдан семиз врач билан яна бир жувон кириб келди. Жувон олдин Ҳикматга тикилганича эшикда серрайиб туриб қолди, кейин Оқиланинг ёнига тиз чўкиб, унга ёрдамлашмоқчи бўлди. Врач анор суви томизишга тайёрланиб турди. Аммо эзиб сиқилган анор сувидай қип-қизил қон Ҳикматнинг икки қулоғидан икки ёққа отилиб, оппоқ ёстиқларни, чойшабни қизартирди.

Врач қўлидаги томизгични қўйди-да, келиб Оқила билан жувонга ёрдамлашди. Уч кишилашиб Ҳикматнинг бошини аранг ёстиққа қўйишгач, қон тўхтади.

Семиз врач, «мен ҳозир» деди-да, чиқиб кетди. Шунда ҳалиги жувон Ҳикматга термилиб турган Оқиланинг қулогига шивирлади:

— Оқиламисиз?

— Хадичамисиз?— деди, унинг саволига савол билан Оқила. Хадича индамади. У ёш чашмаси тирқираб, Ҳикматга тикилиб турарди. Оқиланинг эси жойига келди-ю. Хадичани қўлидан секин тортиб ташқари олиб чиқди. Хадича Оқилани энди таниди: практикада юрганида кўргани Оқиладан асар ҳам қолмапти, нега бунақа ўзгариб кетдийкин?

— Қачон келдингиз, Рухсора холам билганлари йўқми?— деди у, Хадичанинг кўк жемперигаги яшил тугмани ушлаб.

— Йўқ, уларга билдирмай қўя қолдим, мени Тошкентга чақиртирибдилар, дедим... Қайдам, қўрқиб кетяпман,— деди ранги ўчиб кетган Хадича,— ота-оналарига хабар берсаммикин, опа? Мен ўлай яширмай, энди нима қилдим, қўрқиб кетяпман, тагин бир нарса бўлиб қолсалар...

«Бир нарса бўлиб қолсалар»ни эшитганда Оқиланинг бадани бир сесканиб кетди, «э, қўй, нафасинг -бунча совуқ» деб силтаб ташламоқчи бўлди-ю, кейин ўзи ҳам бўшашиб кетди: тўғри-да, бир нарса бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Ҳикмат ҳозир ҳаётдан кўра ўлимга яқин турипти... Нима қилсайкин Оқила, Арслонтошга телеграмма берсинми? Унда юраги ёмон Рухсора холанинг аҳволи нима кечади...

Шу орада «Тошкентдан врач келади», деган хабар тарқалди. Худди Ҳикматнинг жони ўша нотаниш тошкентлик врачнинг қўлида тургандай, ҳамма уни интизорлик билан кутарди. Айниқса, Хадича билан Оқиланинг кўзи тўрт бўлди. Ниҳоят, пешинда қотмагина, кўринишдан армани ё озарбайжонга ўхшаш чол машинадан тушди. У атрофдаги одамларнинг баъзилари билан қўл олишиб кўришса ҳам, хаёли касалда экани биллиниб турарди. У қўл берган одамнинг башарасига қарамади ҳам, қўлини нари-бери тортиб олиб ичкари кириб кетаверди.

Тошкентлик врач Ҳикматни операция қила бошлади. Оқила, Хадича, бир неча ҳамшира ва санитаркалар эшик олдида ҳақ деб туришарди. Худди Ҳикматнинг танига урилаётган тиг, шу турганларнинг ҳар биттасининг

Баданини кесаётгандай, ҳамма барабар дард чекарди. Буларнинг ичига яна бир одам келиб қўшилди: бу одам қирқ беш ёшларга борган, юз тузилишлари, кўзидаги ойнаги Чехов расмини шундоқ эслатиб турарди.

— Операция бўляптими, — шивирлаб сўради у одам Оқиладан. Оқила боши билан тасдиқлади. Унинг бутун фикр-зикри Ҳикматда бўлса-да, бу Чехов башара одамни кўриб Жўра қоровулни эслади. Хаёлидан: «Бу ғалати одам бу ерда нима қилиб юрипти?» деган фикр ўтди.

Операция икки соату ўттиз саккиз минут давом этди. Тошкентлик врач ва унга кўмаклашиб турганлар операцияхонадан анча руҳлари енгил бўлиб ташқари чиқишди. Бу кайфият кутиб турганларга ҳам бир зумда ўтди. Лабларда хушрўйгина табассум пайдо бўлди. Тошкентлик врач ичкаридан қўлларини артиб чиқаркан, тўғри Оқилага мурожаат қилди.

— Бахтинг бор экан, синглим, энди ҳеч гап эмас, тузалиб кетади эринг... — деди у ва кулиб қўшимча қилди: — Ҳа, шунақа чиройли хотинни ташлаб ўлиб кетиб бўладими, яшайди эринг, узоқ яшайди...

Оқила ноқулай вазиятда қолди:

— Вой, амаки, мана бу киши хотини, Хадичахон, мен курсдошиман, бирга ўқиймиз, — деди қизариб-бўзариб.

Тошкентлик врач хатосини усталик билан тузатди:

— Э, тем более... Хадичахон сенданам гўзал экан, э, бахтли бўлинглар, болаларим. Омон қолди, азамат. Бир мўъжиза дейиш мумкин бу ҳодисани медицинада. Икки жойдан синган мия билан тирик қолиш учраган эмас шу маҳалгача, тушунасизларми?

Оқила тортиниб ўтирмай, врачни қучоқлаб юз-кўзидан ўпди:

— Раҳмат сизга, отахон, раҳмат, бир умр унутмай-миз сизни! Илтимос, адресингизни берсангиз...

Аммо врач адресини бермади. У хушчақчақ, ҳазилкаш одам экан. «Менинг адресим, — деди у, — битта сўз — яхшилик! Бировга яхшилик қилсаларинг бўлди, савоби бориб менга тегаверади, бошқа ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ, уқдиларингми?»

Оқиладан кейин Хадича билан Чеховга ўхшаган одам ҳам бориб тошкентлик врачни қучоқлашди, раҳмат устига раҳмат айтишди...

Ҳикматнинг бошига бу фалокат қандай тушганлигини ҳалиги кўзойнакли киши гапириб берди:

— Мен Ҳикмат операция бўлаётган пайтда келдим. кўрдиларинг, ўшангача ҳам уни кўрмаган, танимаган эдим. Операциядан уч кун ўтгач, уни биринчи марта кўрдим. Ўзи Тошкентда институтда ўқир экану, нима ҳам бўлиб ўқишни ташлаб кон қидирув экспедициясига ишга келибди. Дам олиш куни тўғри Самарқандга — мен ишлайдиган институтга бориб вахтёрдан Шожалия Гоиповни танийдиганлардан бирор кишининг адресини беринг, дебди. Вахтёр менинг дарагимни айтиб, қўлига адрес берипти. У адрес бўйича шаҳар ҳовлимизга кириб борганда, мен Сазағонда қариндошимникида тўйда эдим. Ҳикмат шу тарафга келаётган бир грузовикка ўтиргану жўнаган. Машинада беш-олти одам бўлган. Нима бўлади-ю. йўлда шофёр машинага сув қуяман деб тўхтайди. Юз метрча нарида оқаётган ариққа бориб сув олмоқчи бўлганда, қўлидан «лип» этип челаги чиқиб кетади. Шофёр у ерда анча хаяллаб қолади. У то шу атрофдаги хонадонлардан челак сўраб олгунча: бу ёқда ўйиндан ўқ чиқади. Қўзовда одамларга латифа айтиб зериктирмай ўтирган бир йигит гурс этиб сакраб пастга тушади-да, машинанинг кабинасига кириб олади.

— Етти марта сигнал бераман, шундайм шофёр келмаса ўзим ҳайдайман бу эшак арагани,— дейди у. Унинг латифасига кулиб ўрганиб қолган одамлар, тўғри гапига ҳам кулишаверади. Еттинчи сигналда ҳам шофёрдан дарак бўлмагач, ҳалиги йигит машинага газ бериб, секин жойидан қўзғатади. У одамларнинг: «қўй. қўй»ига, этиб келаётган шофёрнинг «ҳай-ҳай»ига қарамай машинани юргизиб кетаверади. Кейин маълум бўлишича, унинг кайфи бор экан, машинани ёнгоққа уриб ағдаради. Онасининг қўлидан узоққа учиб кетган чақалоқдан бошқа, ҳамма қаттиқ ярадор бўлади: бир чол ўлади, икки хотиннинг оёғи, бир эркак кишининг бели синади. Ярадорларнинг ичида энг оғири Ҳикмат бўлади. Қаранг, кўз очиб-юмгунча содир бўлган фалокатни...

Кўзойнакли одамнинг ҳикоясини тинглаб ўтирганлар беихтиёр инграб юборадилар. Оқила ичида ўзини ўзи қарғайди. Жўра қоровул ғавғосини қўзғаманганда шу

ходиса бўлмас эди, навқирон бир йигитнинг умрига зо-
мин бўлай дедим...

Ҳикмат сал бери қарагач, Оқила Хадичани Арслон-
тошга қайтариб юбормоқчи бўлди-ю, яна айниди: Ме-
нинг эримни эгаллаб оляпти, деб кўнглига келиши
мумкин. Бўлмаса нима қилиш керак? Ҳар ҳолда энди
воқеадан Ҳикматнинг ота-онасини хабардор қилиш
керак... Шунн ўйлаб, Оқила уч-тўрт кунгача боши қотиб
юрди.

4

Ҳикматнинг бошига тушган фалокат икки рақиб
аёл — Оқила билан Хадичани рақибликдан ҳамкорга, йи-
гитнинг яқин халоскорига айлантириб қўйди. Пастдар-
гом касалхонасида иккиси ҳам мижжа қоқмай Ҳикмат-
нинг бошида ўтириб чиқишди. Гоҳ биттаси кўзини сал
илинтириб олар, иккинчиси беморга қараб турарди. Гоҳ
эса сув деб ишора қилган Ҳикматнинг ёнига иккаласи
баравар сув олиб келишарди.

Аммо бу аҳиллик кўпга чўзилмади: Ҳикмат соғайган
сари, Хадича рашк қила бошлади. Айниқса, Ҳикмат оёқ-
қа турадиган бўлиб, Тошкент касалхонасига кўчирил-
гач, Хадича рақибликни кучайтирди.

— Оқилахон,— деди у бир кунн, Оқила опа дейишни
энди эи кўрмай қолганди.— Сиз ўқишингиздан қолма-
сангиз бўларди, мана ҳамкурсингиз тuzалдилар, ёрда-
мингиз учун минг раҳмат... Ҳм... яна нима дейишим мум-
кин...

Оқила Хадичанинг яна бир нарса дейишини кутиб
ўтирмай хонадан чиқди, лекин ёлғиз қолгач, чидаб ту-
ролмади: пешанасини деворга тираб, хўнграб йиғлаб
юборди.

5

Хадича Тошкентда, эрининг ёнида қолди. Улар Ту-
қилжаллобдан шахсий квартира олиб яшай бошлади-
лар. Ҳикматнинг институтга келишига монелик қилган-
лар орасида, айниқса, Филмоний оёқ тираб олди, «Ўзбо-
шимча», «Қочқоқ» деганида у албатта, ҳақ бўлиб чиқар
эди. Бироқ, Мақсуд Махсумович ректорга кириб маса-

лани Ҳикматнинг фойдасига ҳал этиб чиққач Филмоний индолмади.

Квартира институтга яқинроқ жойдан топилса-да, Хадича Эски шаҳарда яшашни маъқул кўрди. У Оқиладан ҳамон хавотирда эди. Қуш тилини қуш билади дегандай, аёл аёлнинг дилини бир қарашда билиб олади: Оқида ҳар қанчалик эҳтиёткор бўлмасин, Хадича Пастдарғомдаёқ, ўша фожиали кунлардаёқ рақибасининг юрагида Ҳикматга нисбатан ҳали ҳам меҳр борлигини сезиб олганди...

Хадичанинг ўзи эса Ҳикматни Оқиладан кам севмасди: болаликдаёқ, Ҳикмат билан қўй боқиб юрган пайтидаёқ унга гўдакларча ишқ қўйганди. Ҳикмат қоқиб берган довуччадан бир донасини ҳафталаб, ойлаб ҳеч кимга билдирмай липпасига қистириб юрарди.

Хадича Ҳикмат ўқишга кетгандан кейин ҳам тинчимади: гоҳ китоб сўраб хат ёзар, гоҳ Рухсора холага хат ёзиб бериб, нчида «Синглингиз Хадича»дан ҳам салом деб қўярди.

«Ҳурмат» редакциясидан Ҳикмат ва Оқида тўғрисида эшиттириш берилгандан кейин эса Хадича ўзини қўярга жой тополмай қолганди...

Лекин унинг рақибаси Оқида Тошкентда ҳам, Арслонтошда ҳам қоқилаверди ва охири Хадича ўз орзусига эришди. Ҳикматнинг қонуний хотини бўлиб олди. Аммо Хадича муҳаббат ўзи битта бўлса ҳам, икки юракда томир отсагина умр кўра олишлигини тан олгиси келмасди. Ҳикматнинг унга кўнгилсизроқлигини билиб турса ҳам, буни ўзича бошқа нарсага йўярди: фалокатга учраб, нозик бўлиб қолди эрим, яқинда фарзанд кўрамиз, меҳри ортмай шма қилади, ортади...

Хадича ўз юрагидаги муҳаббатнинг тафти — икки юракка — Ҳикматининг юраги учун ҳам кифоя қилади, деб қаттиқ ишонарди. Ахир, ҳар қанча кўп, ҳар қанча кучли ток келса ҳам, агар у битта симдан келса, жим-жилоқдай лампочкани ҳам ёритолмайди, бир симдан келган ток бетаъсирлигича қолаверади. Аммо, икки симдан келган ток эса, ўзаро бирлашиб, атрофни ёритиб юборади. Муҳаббат ҳам шундай: икки юракдан томир отиб, бирлашса, ҳаётни нурафшон этади.

Албатта, Хадича ўзини ҳар қанча юпатмасин, муҳаббатининг бир томонламалигини гоҳ-гоҳ ўйлаб қолади, тан олмаса ҳам ўйлаб қолади, шунинг учун у Оқиладан

чўчийди: Бир тарафлама тожка Оқила қўл чўзиши мумкин. У Ҳикмат қилган оддий меҳрибончиликлардан муҳаббат изларини қидиради. Севмаса янги балиқ топиб келармиди шу пайтда, мен унга тез топиб келинг деганим йўқ-ку, учраб қолса олиб келарсиз девдим, холос. Ё бўлмаса, сувга чиқсам кетимдан бориб мени уйга ҳайдармиди: бор, уйда ўтир, оғир нарса кўтарма иккинчи марта, дермиди...

Хадичанинг хаёлида Оқила шу уч ойгина тинч қўйса бас Ҳикматни. У ёғига фарзанд тугилади. Ҳикмат ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади, бўйнига тушган қора тўрва яна оғирлашиб, атрофга қарашга ҳам ҳоли етмай қолади.

6

Мажид Оқила билан уйда эмас, бошқа жойда эзилиб гап-лашмоқчи бўлди. Уйда ойиси халал бериши мумкин. Бундан ташқари ҳар қанча кўнгли равшан бўлиб юрган кезларда ҳам Оқила шу хонадонга кирдими, дарров ўзгариб қоларди.

Мажид «Чангда қолган гул» картинасига билет олди-да, Оқилани таклиф қилди. Оқила бу ҳинд фильмини жуда ёқтириб қолганди. Уч-тўрт марта кўрса ҳам яна кўргиси келаверарди. У Мажиднинг илтимосини қайтаролмади. Гап фақат ўзи яхши кўрган картинада эмас, гап Оқиланинг шу кунлардаги кайфиятида эди. У ҳар қандай ёмон одамнинг ҳам яхши томони бор, мен шу яхши хислатини олиб, ёмонни қабул қилмай юравераман, деб кўнглига тугиб олганди. Хўш, Мажиднинг кинога таклиф қилишида нима ёмонлик бор? Борди-ю, қўлини ё тилини тиймайдиган бўлса, шартта юзига айтману кетавераман...

То кино тугаб, кўчага чиққунларигача ҳам Мажид қизга оғиз очмади. Фақат «бу ролда ким эди», «анови киши мусулмонмиди?» каби фильмга алоқадор саволларни қулоғига шивирлади ва жавоб олгач, яна миқ этмай ўтираверди.

Улар троллейбустга чиққанларида оқшом чўкиб, шаҳар чироқлари эндигина ёнган эди. Хадрага борганда, троллейбус таққа тўхтади-ю, ҳайдовчи машина бузилганлигини эълон қилди. Биров таъна қилиб, биров индамасдан — ҳамма бирин-кетин троллейбусдан тушди. Оқила билан Мажид ҳам ўринларидан қўзғалдилар.

Остановкада одам тўпланиб қолди. Улар Эски Жўвага-ча яёв кетадиган бўлиб, фонтан ёқалаб юришди. Чироқ-да товланиб, адл қоматини тиклаб кўкка отилаётган сув худди саҳнадаги раққосани эслатарди. Фонтаннинг ён-веридаги кичкина чашмалар эса, шу машҳур ва моҳир раққосадан ўйин ўрганаётгандай, ўзларича муқом қилар, бош эгиб салом берар эдилар. Оқиланинг юзига сачраган сув томчилари баданини жунжиктирса ҳам, унга хуш ёқарди. Мажид эса ботиниб бирор сўз айтолмаётганидан хуноб эди. У пайт пойлаб гапни гапга қовуштириб юбормоқчи бўлар, лекин ўринсиз сўз айтиб қўйиб, ишни пачава қилишдан чўчирди.

— Оқила,— деди у охири,— қачонгача шунақа қилиб юраверамиз?.. Эслайсанми, ахир болаликдан ипоқ эдига, эслайсанми?..

Оқила Мажиднинг тирсагидан секин ушлади-да, четга тортди:— Юр, бу ёққа,— деди у «сан»сираб,— қани ўтир-чи...

Мажидга жон кирди. У Оқила солиб берган газетага ўтирди-да, қизга ишшайиб тикилди.

— Биласанми, Мажид,— деди Оқила,— бирга ўтган болалигимиз, ёшлигимиз ҳаққи, ростингни айт, хатни сен ёзганмидинг?

Мажиднинг чеҳраси шу зумдаёқ куйган лампочкадай хунук тортди.

— Қанақа хат?— сўради у.

— Менинг Ҳикматга ёзган хатим-чи...

— Ҳм... йўқ, ёзган бўлсам қўлим акашак бўлсин, Оқил... Аммо, эшитганман, шунақа сохта хат борипти деб...

— Ёзмагансан, ёздиргансан, нима қиласан яшириб, умрингда бир марта рост айтгин, ёздирганмисан, а? Айт, ёздирганмисан? Гўё мен ўлим тўшагида ётганману, менинг номимдан Арофат хат ёзган Ҳикматга... Шу хатни сен ёздирганмисан? Телефонга сен юборганмисан кимнидир Арофат қилиб?

Мажид ўлимдан хабарим бор, бунақа хатдан хабарим йўқ, деб без бўлиб туриб олди. Оқила дилига келган фикрни шартта айтди-қўйди.

— Биласанми, Мажид, дунёда 'бенуқсон одам йўқ. Ҳар қандай оғир гуноҳни ҳам кечиш мумкин. Қачонки, ўша гуноҳкор одам сидқидилдан ўз айбини бўйнига олса. Шунақа бир афсона эшитганман: бир раққоса аёл

ниҳоятда суюқ оёқ бўлиб кетипти. Ҳамма уни дўзахига чиқариб қарғар экан. Лекин шу аёл жаннатга тушган экан, нега дегин? Шу аёл бир тўйда ўйнаётганда гулханга келиб тушаётган битта парни кўйлаги билан четга учириб юборган экан. Худо унинг шу яхшилигини ҳисобга олиб, ҳамма гуноҳини кечиб юборган экан.

— Узинг худога ишонмайсан-ку, тагин...— деб Мажид гапчи бошқа ёққа бурди.

— Йўқ, Мажид, гап бу ерда худода эмас, гап чин одамда, одамнинг қиладиган яхшилигида. Шу афсона билан халқ инсоннинг қилган энг кичкина яхшилиги ҳам унутилмайди, демоқчи... Ҳай, Мажид, ҳеч бўлмаса, ўша аёлчалик ҳам бўлмадинг-а, ҳеч бўлмаса қилган аблаҳлигингни бўйнингга олмадинг-а? Менинг бир сўзлимни биласан: агар шу топда, мени тўғри тушуниб, қилгилгингни бўйнингга олганинга эди, «Оқил, севганимдан қилдим шу ишни, ўзим ҳам энди пушаймон қиляпман деганинга эди, майли, пешанамга битилгани» деб, сенга тегишга розилик бермоқчи эдим. Биласанми, шу билан сени қора ер қилиб уялтирмоқчи эдим. Аммо энг охирги марта ишондимки, сен одам бўлмайсан, сенда энг оддий нарса — уят йўқ. Одамгарчилик уялишни билишдан бошланади. Сен одам бўлганинг учун эмас, балки бошқа одамларга қуруқ тақлид қилиб, эгнингга кийим кийиб, бошингга дўппи илиб юрасан. Суфф сенга...

Оқила ўрнидан туриб тез-тез жўнаб кетди. Мажид бир оз серрайиб тургач, троллейбус остановкасига қайтиб борди.

7

Тўқилжаллобга чиқиб кетаверишда ўнг томонда озиқ-овқат магазини бор. «Кўк дўкон» деса Эски шаҳарда ҳамма шу магазинни тушунади. Ҳикмат «Кўк дўконга» киргач, ёнидан хотини ёзиб берган рўйхатни олиб бир четга чиқди. Чала савод Хадичанинг ҳарфлари алпанг-талпанг, кулги қистатадиган даражада хато ёзилган бўлса ҳам, Ҳикмат жиддий тусда «мутолаа» қила бошлади:

Гўш — 1 кг.

Қонд — ярим кг.

Қир совн — битта.

Гугур — 5 дона.

Ҳикмат харажатни гугуртдан бошлади. Кейин бошқа «топшириқ»ларни ҳам бажарди-да, яшил сеткасини осилтириб магазиндан чиқди. Хадича овқат пиширмай ўтирган экан, қўлига гўшт тегиши биланоқ говрапешга ўралган, яқинда дунёга келган чақалоқни эрига икки қўллаб тутқазди-да, ўчоққа уннаб кетди. Чақалоқ дадасининг қўлида пиш-пиш ухларди. Ҳикмат боласига тикилиб, ундан ўзини изларди-ю, Хадичани топарди: мана, қовоқларининг бўртганлиги, кўзларининг икки четингичкадан келганлиги, тавба, худди Хадичаниннг ўзи-я! Тавба, ўғил бола ҳам онасига ўхшарканми? Ётоқхонада қизиқ гаплар бўлади-да! Беш-олти студент йиғилиб қолса бўлди, дунёнинг ёқасидан кириб енгидан чиқишади. Уларнинг билмайдиган нарсаси йўқ оламда: эгиз туғилиш нима сабабдан бўлади-ю, бола қай вақтда отасига ё онасига ўхшаб туғилади, бунақа саволлар уларнинг ўз тиллари билан айтганда, улар учун «чепуха».

Ҳикмат волдир-воса дўстларининг гапларига қулоқ соларди-ю, лекин қўл силтаб қўя қоларди. Аммо ҳозир чақалоққа қараб туриб, сазағонлик Ўрмонқуловнинг гапини эслади: агар, деган эди у, эр хотинини қаттиқроқ севса, бола эрга ўхшайди, қиз-ўғиллигидан қатъи назар. Агарда хотин эрини қаттиқроқ яхши кўрса, туғилган бола онасининг копияси бўлади...

Ҳикмат бу гапларни эслаб ишшайди, буни сезгандай, йўргакдаги Шавкат ҳам бир тамшаниб қўйди...

Бу орада Хадича овқатни пишириб келди. Энди овқатга қўл уришганди, каравотда ётган Шавкат бифиллаб қолди.

— Мунча овози ўткир-е,— деб юборди Ҳикмат икки қулоғини кафти билан бекитиб. Хадича болага кўкрак солди-да, эрига тик қараб, деди:

— Ўзингизга ўхшаган-да, овози ҳам!

«Оббо,— дея ўйлади Ҳикмат, — бунинг назарида Шавкат менга ўхшаркан-а. Э, тавба, муҳаббат чигал парса экан-да, мени яхши кўради, шунинг учун нимаики бўлса, менга бўлсин дейди. Ишқилиб, мени ҳурсанд қилишнинг пайида. Ҳатто қул бўлишга ҳам тайёр? Қадимги шоирлар ёзганидай, қул бўлиш шартмикан севганингга! Йўқ, ҳақиқий муҳаббат, худди шу қулликнинг душмани! Оқила ҳам севади, лекин қул бўлиб эмас, дўст бўлиб... яъни... ўзининг бутун қадр-қимматини билиб

севади... Хадича бўлса...» Ҳикматнинг хаёлини почталъон хотиннинг овози бўлиб юборди:

— Ҳов, газета... ҳов, газета...

Ҳикмат яланг оёқ югуриб бориб эшикнинг тирқишида илиниб қолган газетани олди-да, турган жойида сарлавҳаларга апил-тапил кўз югуртириб чиқди: «Яшил одамлар...»

Ҳикматни бу сарлавҳа қизиқтириб қолди. Лекин бир абзац ҳам ўқиб улгурмаган эди, Хадича келиб унинг кўлидан газетани юлқиб олди.

— Хаҳ, қуриб кетсин, газетаям, овқат совиб қолди, ахир, киринг тезроқ...

Оғзи қошиқда-ю, хаёли «Яшил одамлар»да... Хаёлинг бир жойда бўлмагандан кейин овқат овқат бўлмайди. Бунинг устига Хадичанинг саволи қўшилиб, Ҳикматнинг мияси шу лаҳзада мутлақо ишламай қолди.

— Нима дейсан?— сўради у, базўр фикрини йиғиштириб олгач.

— Хат, деяпман, хат?

— Нима хат?

— Почталъондан сўрамадингизми «хат борми», деб? Талаб қилмасак, кетаверади ташламасдан.

Ҳикмат «сўрадим, йўқ деди» деб қутулиб қўя қолмоқчи бўлди-ю, ёлғон ишлатишга кўнгли чопмади.

— Эсимдан чиқипти...

— Э, эс ўлсин, сизга газета бўлса бўлди, хотин, бола-чақаниям, ота-онаниям... Ҳаммасини...

«Унутиб юборасиз» иборасининг ўрнига Хадичанинг томоғига йиғи келиб тиқилди. Бунақа йиғи бирор баҳона билан келарди-ю, лекин асли сабаби бошқа бўларди: Ҳикматнинг лоқайдлиги Хадичанинг юрагида қум зарраларидай ғам пайдо қила-қила, охири тошга айланарди-ю, томоққа келиб тиқиларди. Йиғлаб олгач эса анча енгиллашар, то яна янги қум зарралари тошга айлангунча чидаб юрарди. Албатта, у мени яхши кўрмайсан, шунинг учун йиғлайман деёлмасди, баҳона топиш пайида бўларди. Бунинг сезган Ҳикмат «Шу шўрликнинг кўз ёшларини кўрмай» деб, худди ўша «баҳона»ни даф қилишга интилар, ҳар бир сўзни ўйлаб, ўлчаб гапирарди. Лекин баҳона топилганда Хадичанинг йиғисини тўхта-тиб бўлмаганидай, вақти келганда баҳонабоп сўз айтмасликдан Ҳикматни тийиб бўлмасди: у шартта бир нарса деб юборарди. Хадича кўз ёши аралаш ҳар хил аччиқ-

тиззиқ гапларни ёғдириб ташлаганда, Ҳикмат ойнадан ҳовлига қараб қотиб турар, хаёлига таниш мисралар келарди:

Мени бир оз аяганингда
Кўз ёш тўкиб қилмасдинг жанжал.
Мени неҳақ койганингда
У аёлни эслайман ҳар гал.

Юрак юракни тушунмаганидан кейин қийин экан: Хадича эрини бу ҳолда кўриб дарров раҳми келарди: бечорани ёмон сиқдим, афсусланяпти мени хафа қилганига, энди яхши кўрса зора, анча юмшатиб олдим, деган ўй билан чеҳрасини очар, Ҳикматни бошқа бир нарсага алахситиб юборишга ҳаракат қиларди.

Бу гал ҳам шундай бўлди:

— Нима қизиқ гап ёзибди, айтиб беринг...— деб муқом қилди Хадича, эрини бўйнидан енгил қучиб. Бу сўроқнинг нақадар сохталиги қорга тўкилган сиёҳдай кўриниб турарди. Ҳикматнинг энсаси қотди. Албатта, Оқила ҳам ичидагини айтмаган вақтлари бўлар, лекин у бошқа олам. Оқиланинг «сохтали»ги бунақа совуқ, бирор манфаатни кўзлаган сохталик эмас, қалбингга яқин кишининг атай қилган шўхлиги, сенга ҳадди сиғиб қилган эркалиги бўларди.

Хадичанинг одати қизиқ: саволи бежавоб қолса, бир йил бўлса ҳам ўша одамнинг тепасида ҳақ деб тураверради. Унинг ўзига эса бировдан савол тушса оғзидан чиқмай, ёқасига ёпиштиради-қўяди. Лекин ўйлаб жавоб беришга, тўғри ва чиройли жавоб беришга эътибор қилмайди. Ҳикмат кўпинча унинг саволларига «ҳа» ёки «йўқ» деб бош ирғаб ёки бош чайқаб жавоб қилиб қўя қолади. Бу Хадичани қаноатлантирмайди, «гапиринг» деб туриб олади.

Унинг бу одатини билган Ҳикмат ҳозир ҳам бир жавоб айтмаса бўлмаслигини сезди-да, гапни қисқа қилди:

— Бошқа планеталарда ҳам одам бўлса керак, деб тахмин қилипти бир олим...

— Вой тавба!— деб энсаси қотди Хадичанинг.—Тавба, бошқа планета билан нима иши борикин-а, тинчгина хотин, бола-чақасини боқиб ўтиравермайдими?

— Ахир, қизиқ-да, ер юзидан ташқарида ҳам одам бўлса!

— Нимаси қизиқ, бўлса бўлар, унга нима?..

Ҳикмат индамади. Хадича «сукут — аломати ризо» деб тушунди-да, идиш-товоқларни ювгани ошхонага чиқиб кетди.

«Нимаси қизиқ, унга нима» — бу гап Ҳикматнинг миясига кириб қолган аридай, ғашини келтирарди. Оқила бўлса, шунақа дермиди?

Йигит бир нафас деразадан йироқларга боқиб турди-да, кўзлари қадалиб турган нуқтадан Оқилани хаёлан қидириб топди.

— Оқила, Оқила, — деди у, одатдагидай хиёл энтикиб, — биласизми, нима янгилик ўқидим, ўзингиз ҳам ўқигандирсиз?

— Ҳа, Ҳикмат ака, ўқидим, қаранг яшил одамлар чиндан ҳам бўлса-я. Сиз нима дейсиз?

— Сиз-чи?

— Йўқ, аввал сиз...

Қизнинг «тортишув»дан сўнг Ҳикмат «енгилди» ва аввал ўз фикрини айтди:

— Қим билади дейсиз. Балки инглиз олимнинг бу тахмини ўринлидир. У ахир, самони текшираётганда шу вақтгача эшитилмаган янги сигнал эшитган... Балки бизга қараб қайси бир сайёрадан ракета учуришаётгандир...

— Бўлмаса сиз совет олимнинг жавобини ўқимаб-сиз: бу бегона сигнал эмас, ўзимизнинг ердаги оддий сигналлардан бўлиши керак, денти у... Ахир, ердан ташқари одам қандай яшайди?

— Бу ҳам олимнинг фикрими?

— Йўқ, ўзимники.

— Яшанг, доносиз, доно. Нега яшамас экан, ҳаво, сув, нур бор жойда ҳаёт бор...

Иккаласи бир дақиқа жим қолишди. Кейин Оқила кулади.

— Бу жўн суҳбатимизни олим кузатиб турган бўлса, роса куларди, онгсизлигимиздан...

—...йиғларди, шу замонда ҳам шунақа илмсизлар борлигидан, қаранг, қандай қизиқ мавзу. Ердан ташқарида одам яшайдими, йўқми, ҳатто, шу ҳақида саводлироқ суҳбатлашолмасак, баҳслашолмасак, эҳ...

— Лекин, Ҳикмат ака, баҳслашадиган, тишимиз ўтадиган томони ҳам бор. Фараз қилайлик, осмондан ўша яшил одамдан биттаси келиб ёнингизга тўп этиб тушди. Сиз ундан нимани сўраган бўлардингиз?

Йигит ўйланиб қолди: дарҳақиқат, тўғри, нимани сўраш мумкин?

— Сизларда ғийбат йўқми?— деб сўрардим, масалан,— деди Ҳикмат.

Оқила қотиб-қотиб кулди. Вой Ҳикмат ака тушмагур-эй, сиз нима ғийбатга учрабсизки, яшил одам билан саломлашмай туриб ғийбат тўғрисида гап сўрайсиз?

Ҳикмат Оқилани оқ билагидан секин ушлади ва ҳазин бир овозда деди:

— Оқилахон, у ёқларда ҳам сиздай позанин қизлар ғийбатдан азобланмаяптимикин, шунин билмоқчийдим-да... Хўш, сиз нимани сўрардингиз бу антиқа одамдан?

— Менми... мен...— Оқила миясига қалқиб-қалқиб урилаётган фикрни бирдан жиловлаб ололмай ҳаяжонда эди.— Мен-чи,— деди у охири кескин сўз бошлаб,— уруш нима дегани, биласизми, деб сўрардим, агар тушунмаса, мана бундай қилиб пешанасидан ўпиб олардим.

Қиз Ҳикматнинг пешанасига қайноқ лабларини қўяди...

— Оҳ, қойилман, Оқила, чинданам зўрсиз,— деди Ҳикмат, ҳамон ҳазил оҳангида,— уруш хавфи билан дунё қил устида турипти ҳозир. Айтганча, ҳеч кимингиз урушда ўлмаган-ку, қандай қилиб бу фикр миянгишга кела қолди?

— Ана холос!— деярли қичқириб юборди Оқила. У ҳамиша яқин кишисидан жаҳли чиқса «ана холос!» деб таажжубланар ва бошқа ҳеч нарса деёлмай гулдираб қоларди.

Кейин иккаласи ҳам узоқ жим қолишди, борди-ю, учинчи жаҳон уруши бошланса, мана шу йўргакда ётган чақалоқдан то хув кўчада хурмача кўтариб кетаётган чолгача, семириб, ҳурпайиб бепарво сакраб-сакраб юрган туллак чумчуқдан то қош чимириб, ўзича нималарнидир ўйлаб тажанг бўлиб идиш-товоқ юваётган Ҳадичагача—ҳамманинг, ҳамманинг бошига оғир кун тушишини тасаввур қилиб кўришаётгандир улар...

Бирдан бағғ-бағғ қилиб чақалоқ йиғлади. Буни Ҳикмат худди тушида эшитаётгандай эди. Жойидан қимирламай тураверди. Сал қимирласа, Оқилани йўқотади, у шундан чўчирди. Ҳадичанинг ярим чинқириқдай ўткир товушигина уни ҳушига келтирди:

— Ҳой, дадаси, Шавкатга қаранг, йирляпти!

Ҳикмат худди бир неча километр йўл босиб бориб, ундан кейин беланчакка етиб борадигандай, эран-қаран ўрнидан турди.

8

«Давлат имтиҳони ундоқ, бундоқ» деб юрган дом-лаларнинг икки-уч имтиҳон олгач тиги анча қайрилиб қолган бўлса-да, студентлар юраги ҳамон така-пука. Баҳор «килик узилдиси»нинг таъсири институтларда ҳам сезилиб қолди: қиши билан лекция ўқиб чарчаган профессорлар тезроқ қутулсайдим, деб ёнидаги курорт путёвқасини ушлаб-ушлаб қўяди. Тунларни тонгларга улаб китоб ўқиган кечагина битта фандан аранг «яхши» олиб чиққан студент, гарчи қўлига яна китоб олишга дармони келмаса ҳам, «тезроқ қутулсайдим» дейди-ю, ҳарфларга кўз югуртириб, кўзлари тиниб, боши айланади.

Оқила ҳам бошқа ўртоқлари сингари имтиҳон, диплом ёқлаш ташвишларига кўмилиб кетган бўлса-да, кўпроқ иш масаласини ўйларди. «Таваккал, қаёққа юборишса кетавераман», дерди-ю, лоп этиб кўз ўнгида Арслонтош пайдо бўларди. Гарчи қиз бу қишлоқдан бирор яхшилик кўрмаган бўлса ҳам, кўнгли шу ёққа талпинарди. Ё Ҳикмат меҳримикин унинг қўлидан етаклаётган? Ундай бўлса, ҳал бўлди-ку муҳаббатнинг аччиқ тақдири? Бўлмаса нима уни бу қишлоққа чорляпти? Буни қизнинг ўзи ҳам тушунмасди. Тўғрироғи, тушунишдан қўрқарди. Майли, нима бўлса ҳам кўнгли шу ёқни деркан, боравериш керак. Бироқ, арслонтошликлар! нима дейди? Ҳикматни уйланса ҳам тинч қўймас эканда, деб таъна қилишмайдими? Яна бунинг устига Мажид ҳам ўша ерда бўлади. Мени Ҳикматнинг меҳри қандай тортса, уни Сатторов шунчалик у ёққа тортади... Э, қўй шу гапларни, китобдан бошқасини ўйлама, қани, бошладик».

Қиз китобни қўлига олиши билан, кўз ўнги қоронғилашди. Унинг баданига таниш бир ҳарорат ёйилди. Қиз бу ҳароратдан унинг кўзларини беркитган Ҳикматнинг дағал панжалари эканини дарров пайқади. Аммо сир бой бергиси келмади!

— Ҳалима,— деди у баланд товушда.

Ҳикмат қўлини олмай жим тураверди. Оқила ўзини яна ҳам билмасликка солди:

— Бўлди, бўлди, Соҳиба! Жимгин ўртоқ, кўзим қава-риб кетди...

Ҳикмат ҳали ҳам қимир этмади.

— Ё сенмисан, Раҳима? Ҳа, ўлгур...

Ҳикмат қизнинг кўзини қўйиб юборди-да, аразла-гансимон парироқ ўтиб пўнгиллади.

— Артист бўлиб кетинг-е...

Оқила сирини бой бермасликка тиришди.

— Вой, сизмидингиз?..

— Наҳотки, қиз бола билан йнгитнинг кафтларида фарқ бўлмаса, қўйинг-е, Оқилахон!

Оқила анордек қизариб кетди. Нима дейишини бил-май:

— Одамда сезги қоптими шу пайтда,— деб ўзини оқлади.— Имтиҳон ўлгур ўзи озгина сезгиниям илик қоқ-қандай қоқиб олди. Ишонасизми, шу кунда туз билан шакарнинг мазасини ажратолмайман.

Ҳикмат деворга суянганича, қўлида тол новдасини ўйнаб тураверди. Сўнг, оғир хўрсиниб:

— О, Оқила, Оқила. Сиз ҳеч нарсани билмайсиз!..— деди.

Ҳикмат ийманинқираб қизнинг қўлига қўлини қўйди.

— Менга қаранг...

Оқила унинг «жоним» демоқчи бўлганини фаҳмлаб, силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тилини тийди, ўзини эшит-масликка солиб, қўлини тортиб олди. Дарахт айрисига қистириб қўйилган китобни олиб, хат-чўп қўйилган жойи-ни очди, ўзини чалғитмаслик учун овозини чиқариб ўқий бошлади...

Чақалоқ йиғлаганда, унинг юз ва пешана терилари тугунча-тугунча бўлиб тугилади. Ҳикмат шу вақтгача сезмаган экан. Жаҳли чиққанда Оқиланинг икки қоши ўртасидан сал пастроқда йиғлаган чақалоқнинг тугун-часи пайдо бўлар экан. Қизиқ, шу тугунча шундай унга ярашарканки, одамнинг ҳаваси келади, унинг жаҳлини чиқаравергинг, чиройли тугунчани томоша қилавергинг келади. Аммо, юзида шундай аломат пайдо бўларкан-у, қалби қандай азобланаркин? Оқиланинг покиза юрагини азоблаш жиноят, бориб турган жиноят...

— Нималарни ўйлаяпсиз,— сўради Оқила, худди унинг дилидагини билиб тургандай. Ҳикмат гапни бонжа

ёққа чалғитди. Қизнинг одати маълум: бирор қилиғингиз менга ёқади деса, ўша нарсага барҳам бериб юборди. Бирор қилиғини, яхши эмас, деса, атай ўшани такрорлайверади. Унга муғамбирлик қилиш осон эмас, у ҳар қандай муғамбирни тумшуғидан илинтиради. Балки уларнинг ораларига айрилиқ солган машъум хат, «Оқиладан Ҳикматга эмас, Ҳикматдан Оқилага» бўлганда, бу савдолар бошга тушмасмиди? Туйғун Оқила ўртага кўринмас иблис тушганини пайқаб олган бўлармиди?

Оқила хаёлга берилиб кетган йиғитга ер остидан тикилиб:— Нега жим қолдингиз?— деб сўради.

— Нима дей? Бормасангиз нима бўлади? Сиз бўлмасангиз... менга осон бўлармиди? ..

Оқила унинг жовдираб турган кўзларидан кўзини узиб, бошини хам қилди.

— Бормасам... менга ҳам яхши бўларди. Лекин, эшитгандирсиз, яқинда кон парткоми Соғиндиев келипти мени деб. Сатторов ректоратга хат ёзиб, мени ишга таклиф қилипти. Энди бормасам... оғир ишдан қочипти, нияти шаҳарда қолиш экан, деган гапга қолмасмиканман? ..

Ҳикмат индамади. Иккаласи ҳам узоқ жим қолишди. Ҳикмат зимдан қизнинг ғамгин чеҳрасига тикилиб, дилдидан изтироб чекар, Оқила эса, деканатда бўлиб ўтган гапларни ўйларди.

Дарҳақиқат, яқинда Арслонтош нефть конининг парткоми келиб ректоратга, сўнг деканатга учрашганди. Унинг гапига қараганда, икки ойлар чамаси институтга хат ёзишган, жавоб бўлавермагач, тақсимотга оз қолгани учун шахсан парткомнинг ўзи масалани ҳал қилиш учун келган. Мақсуд Махсумович Оқиланинг практика давридаёқ одамларга меҳр уйғотиб келганидан гоят фахрланди. Нима дерди? Албатта юборди Оқилани Арслонтошга! Лекин Ҳикмат-чи? Арслонтошда бўлиб ўтган можаролар-чи?

У парткомга сир бой бермасдан Ҳикмат тўғрисида сўради:

— Ашуров қалай, уни ҳам қишлоғига юборамиз. Бундан хабарингиз борми?

— Бор... — Партком Соғиндиев тараддуланиб қолди. Ҳақиқатан ҳам, Ҳикмат Оқиладан қолишмайдиган геолог, у ҳам худди Оқила сингари ташкилотчи, ҳақи-

қатғуй йигит. Лекин... Сатторов Ҳикматни унча хушламаган эди... — Партком ўзини тез ўнглаб олди:

— Албатта, Ашуров ҳам ёмон йигит эмас. Сизга ташаккур, Мақсуд Махсумович. Мен сиз ҳақингизда эшитганман, китобларингизни ўқиганман. Яхши бир геолог етказиб бердингиз. Ҳикмат ўзимизнинг кадр. Уни ҳам кўкрагидан итармаймиз. Аммо нима учун Тўхтасиновани бергингиз келмаяпти?

Мақсуд Махсумович кулди:

— Ўзингиз нима учун ўжар совчилардай фақат Оқилдага ёпишиб олдингиз?

Шундан кейин партком бор гапни тўкиб солди:

— Оқиланинг номи қишлоғимизда маълум,— деди Соғиндиев. Мақсуд Махсумовичнинг истеҳзолироқ боқиб турганига парво қилмай.

— Хабарим бор машҳурлигидан...— деканнинг кинояси юздан тилга кўчди.

Аммо партком пинагини бузмади:

— Биласизми, Мақсуд Махсумович— деди у осойишталик билан,— баъзан шундай бўларканки, халқнинг, жамоатчиликнинг фикрини кўпчилик ифодалай олмас экан. Оқилани ҳозирча бизда кўпчилик, очигини айтганда, ёқтирмайди. Уни қайлигини ташлаб, бошқа бировни йўлдан уриб юрган тайинсиз қиз деб ўйлашади, лекин беш-ўнта шундай одам борки, Оқиланинг юрагини тушунади. Унинг ҳар бир қадамидан одамларга яхшилик, фақат яхшилик келишини англашади. Айниқса, Жўра қоровул воқеасидан кейин Оқиланинг номи тилдан тушмайдиган бўлиб қолди. Менимча, элликта оғзига кучи етмаган волдир-вос эмас, бешта ҳақиқий одам бу ўринда халқнинг фикрини ифодалайди. Шунинг учун халқ номидан, қишлоқ номидан талаб қиламиз Тўхтасиновани!

— Оббо, сиз-эй,— деди декан, парткомнинг елкасига қўл ташлаб,— шундай денг... Аммо чуқурроқ ўйлашимиз керак-да. Дейлик, Оқила борди. Дейлик, ишлади. Дейлик, Ҳикмат билан ҳар куни бирга бўлди. Дейлик, эски гаплар яна кўзгалди... Дейлик, Ҳикматнинг хотини боласи билан қолди... Хўш, шунда яхши бўладими, сизнингча?

...Партком бу гапни эшитиб қизишиб кетди.

— Э, қизиқ экансиз-ку, домла? Агар ораларида чин севги бўлса, Ҳикматни у юлдузга, Оқилани бу юлдузга

юборсангиз ҳам, улар барибир топишади. Агар муҳаббат тумовдай ўтиб кетган бўлса, уларни слимлаб ҳам бир-бирига ёпиштиролмайсиз. Иккимиз ҳам коммунистмиз. Шунинг учун гуноҳкор бўлиб, бунақа ишларга аралашмайлик, Мақсуд Махсумович, ўзларига қўйиб бериш керак. Иккаласиям ақлни бировдан қарз оладиганлардан эмас.

Мақсуд Махсумович ўйлаб қолди: у ўйлаганда қизиқ бўлади, қаршисидаги нарсага тикилиб олиб, худди ўша нарсани ўйлаётган нарсаси қилиб кўз ўнгида гавдалантиради. Мана, унинг қаршисидаги чинни сиёҳдон — Оқила, ҳов нарёқдаги скрепки соладиган новча идиш — Хадича, ўртадаги йўғон қаламдон Ҳикмат. Мана, ҳозир учаласи учрашиши, сўзлашиши, жанжаллашиши, йиғлаши, кулиши керак. . .

Лекин партком уни ўйлашга қўймади:

— Мен бир йил давомида, — деди у, ўткир пичоқдай овози билан суҳбатдошининг хаёлини узиб, — шу нарсага амин бўлдимки, бу иккаласи бир жуфт этикдай гап. Бир-бирдан ажратсангиз, фойдаси йўқ.

— Ҳм... Ҳм... — деб чайналди Мақсуд Махсумович, — тўғри ўхшатиш. — Хуллас, улардан биттаси бўлмаса конда ишимиз чалароқ бўлади, денг. . .

— Э, ўлманг, — деб ўрнидан турди партком ва келиб Мақсуд Махсумовичнинг елкаларидан қучди. — Раҳмат, энди хўп деворинг!

Меҳмон ёш бўлса ҳам келиб ўзидан катта одамнинг елкасидан олгани Мақсуд Махсумовичга эриш кўринди-ю, партиомнинг самимийлигини сезиб кўнглига олмади.

Партком ҳам буни пайқади чоғи, сал ўтмай юзлари қизариб, уялиб орға қаради.

— Майли, — деди Мақсуд Махсумович, — комиссияга таклифингизни айтаман, ўзидан эса розиликни сиз olasиз.

— Майли-ю, — деб чайналди партком. — Майли-ю, лекин Оқила билан сиз гаплашсангиз яхшироқ бўларди.

— Яхшиси, иккаламиз ҳозир гаплашиб қўя қоламиз. Ҳозир мен чақиртираман. . .

Оқила билан суҳбат қисқа бўлди: у комиссия нимани лозим топса, шу. Қарши эмасман, деди.

Ҳикмат ҳозир қиз нима ўйлаётганини билар ва бу ўйларни кўнгил тарозусида ўлчаб ўтирарди. У Оқиланинг бормай қолишидан қўрқарди. Хаёлида Оқиласиз жой — жой эмас, бўм-бўш, хосиятсиз жарликдай. Шунинг учун у чўнтагида самолёт билети бўлса ҳам Арслонтошга боришга юраги бетламасди. Боргач эса бўм-бўш жарликда Оқилани кутиш азобидан безилларди. Оқила ҳам ингичка қошдеккича келадиган тол новдасини тишида тишлаб ўй сураб, Ҳикматнинг нималар тўғрисида қайғураётганини билиб турарди.

— Вой,— деди у охири,— бир ярим соат қолди, уйга боришингиз, аэропортга чиқишингиз керак. Хайр, омон бўлинг!

Ҳикмат троллейбусга чиққандан кейин ҳам паркка қараб бўйнини чўзди, унга Оқиланинг атлас кўйлагининг шамолда учинқираган этаги ялт этиб кўринди-ю, йўқ бўлиб кетди. . .

10

Хадича келиб эрини билагидан тортди. У куч билан тортиб деярли белигача каравотдан чиқарди-ю, капалаги учиб кетди. «Вой, ўлай» деди у, эрининг боши «гуп» этиб полга тушгач. Ҳикмат бошини ишқаркан, хотинини тинчитиш учун «майли, майли», деди кўзларидан учқун чақнаб.

«Ёмон тушмадингизми?» деб унинг бошларини, юз-кўзларини силаб-сийпади Хадича.— Нима қилай, ўзингиз турмасангиз ҳадеганда?

Сезгир китобхонлар бу воқеа «Муқаддима» дан эканлигини сезиб олишди чоғи. Ҳикмат кўрган туши таъсирида ҳамон ўзи билан сервар, унинг кўз ўнгида ҳозиргина кўргани — Оқиланинг жамоли. Хадичанинг сўзлари эса унинг қулоғига элас-элас эшитиларди. . . У охири эс-хушини йиғиб олди-да, базўр ўрнидан турди.

Ҳикмат соатига қаради-да, ёғочга михлаб қўйилган ярим палла тарвуздай яшил умивальникка бошини тугтиб апил-тапил ювинди. Оқ сочиқнинг «Хадича» деб тикиб қўйилган жойига бепарвогина юзларини, бўйинларини артди. Деразадан қараб турган Хадича эса ичдан хурсанд бўлиб қўйди. У ҳар кун сочиқнинг «Хадича» деб

ёзилган жойн Ҳикматнинг қаерига тегишини яширинча кузатиб турарди. «Хадича» деган жойига эрининг бада-ни тегмай қолган куни эса, кечгача носвой шишасини йўқотган чолдай гарангсиб юрарди.

Ҳикмат хонтахта олдида тик турганча дастурхонга қўл узатди. У кеча Рухсора хола бешик тўйидан олиб келган қовурма чучварадан иккитасини кетма-кет оғзи-га тикди, лекин хотини ёғ суриб узатган бир бурда гиж-да нонни рад этди. Сўнг яшил береткани бошига чала қўндирганча чиқиб кетди. Хадича «ҳой чой, ҳой чой...» деганча остонада қолаверди. У эрининг бир пиёла чой ичмай жўнаганидан хуноб эди.

Ҳикмат чорраҳада Оқилани кўрдию бирпас серрайиб туриб қолди. Уч ойдан бери конда бирга ишлаётган қиз-ни гўё фақат тушида кўриши мумкиндай, ўнгида учрат-ганига ажабланган эди. Оқила Тошкентда анча «юм-шаб» қолган бўлса ҳам, Арслонтошга келгач, «тўннини тескари» кийиб олди: у Ҳикмат билан фақат хизмат юзасидангина гаплашар, иложи борича ўзини олиб қо-чар эди.

У узунқулоқ гапларнинг яна даҳага киришидан чў-чирди. Уч ойдан бери «ғинг» деб овоз чиқмаганлиги иғво деса ўзини минорадан ташлайдиганларнинг попу-гини пасайтириб қўйганди. Аксинча, Оқиланинг хайрли ишларидан мамнун бўлиб юрганларнинг оғзи қулоғида. Улар нуқул «Жўра қоровулнинг одам бўлганлигини» гапириб, қизнинг «обрўйига обрў қўшардилар. Оқила шу ҳурмат-эътиборга эришиб турган бир вақтда орқага чекинишни хоҳламасди. Ҳикмат деганда ичи шув этарди-ю, милиционерга дуч келган мастдай дар-ров ўзини ҳушёр тутишга тиришарди. Аммо у бугун, негадир, Ҳикматни кўриши билан таққа тўхтади, у етиб келгунча толга чирмашиб ўсган печак баргидан бит-тасини юлиб олиб, жимжилоғига ўради. Ҳикмат билан саломлашгач, тез идорага боришимиз керак экан, бизни Сатторов ейман деб ўтирган эмиш,— деб кулди. Ҳикмат қизнинг олдига тушишни ҳам, кетидан юришни ҳам билмай, тараддуланиб қолди. Оқила «Юринг, Ашуров», деди-да, ўзи олдинга тушди. Утган-кетганларнинг баъ-зилари бир назар ташлаб яна ерга қараб олар, лекин ичида «яна топшиб олибсанлар-ку» деган гапни ўйлаб қўйганлиги билиниб турарди. Оқила жўрттага план, процент ҳақида баланд овоз билан гапирар, «Ўртоқ Ашу-

ров», деган сўзга алоҳида ургу берарди. Улар дарахт-вор орасига киришгач эса Ҳикмат кўрган туши тўғрисида гапиришга оғиз жуфтлади. Аммо, Оқила тахлика билан шивирлаб:

— Ҳикмат ака, иш чатоқ,— деди.— Трестга ёзган шикоятимизни кеча қаттиқ текширибди комиссия келиб...

— Нега бизни чақиришмапти?

— Билмасам...

Оқиланинг «иш чатоқ» дейиши ҳам шундан эди: комиссия нима деб кетгани ноаниқ; лекин Сатторовнинг уларни норози бўлиб чақиртиргани аниқ эди!

Ҳикмат билан Оқила ўз шикоятларида кондаги камчиликларни айтиш билан бирга, илмий иш олиб бориш учун бир нечта қудуқ сўраган эдилар. Оқила, айниқса, Сатторов шу қудуқларни бермай қўйишидан хавфсизрар эди.

— Нима, шикоят ёзилмагани яхшимиди, Оқилахон?

Оқила маъюс бош чайқади.

— Ёзмасак яна бўлмасди,— деди у. пешанаси тиришиб.— Уф... Лекин ҳозир бўш келмаслигимиз керак, Ашуров, бизни қайриб ололмаяпти Сатторов, агар ўша қудуқлар деб эгилсак, елкамизга миниб олади, сизни чалса мен суяйман, мени чалса сиз. Бўпгими? Ана шунақада уларга гап уқтира оламиз. Аммо қизишмайсиз, Сатторов билан ким қизишиб гаплашса, бўлди — ютқизади.

— Хўп, оғзимга сўк солиб кираман...

Кутганларига қарши Сатторов уларни мулоим кутиб олди. Худди унинг устидан шикоят ёзганларга зиёфат қилиб берадигандай, хурсанд кўрсатарди ўзини.

— Энди гап шундай, дўстлар,— деди у, ҳол-аҳвол сўрашиб олгач.— Илмий ишларни тўхтатиб турасизлар.

— Нега?— дея бир қўзғалиб қўйди Ҳикмат.

— Андак сабр, Оқилахон билан ўзларинг пиширган ош, ўзларинг мазасини тотиб кўрасизлар. Ўзларингга маълум, илм — жону дилим, шунинг учун ҳам уч-тўртта қудуқни ажратиб, ҳим... бермоқчи эдим. Лекин ўзларинг: «план бажарилмаяпти, қудуқлар туриб қоляпти», деб шовқин кўтарибсанлар, нима қилай?

Оқила столнинг тагидан Ҳикматнинг оёғини секин босди.

— Майли, айб биздаёқ бўлсин, ўртоқ Сатторов, лекин илтимос, қудуқларимизга тегманг!

— Ахир, нефть осмондан тушмайди, ердан чиқади, мен қаёқдан план тўлғазаман...

— Тайёр қудуқлар-чи,— Ҳикмат чидолмасдан яна ўрнидан туриб кетаёзди. Сатторов ўзи босиқ одам бўлса ҳам, Ҳикматнинг жаҳлини чиқариш учун жўрттага овозини кўтарди:

— Ҳей, акаси, мен ҳам биламан, тайёр қудуқлар борлигини, аммо, труба қани, труба? Ахир ичак-човоғимни труба қилиб бермайман-ку... акаси?

Нефть чиқаришга тайёрлаб қўйилган қудуқлар ўн кундан ортиқ беиш ётганлиги учун кончилар ғавғо кўтарган эдилар. Аммо Сатторов эса пиннагини бузмади, труба кутиб ўтираверди. Охири ёш геологлар—Оқи-ла билан Ҳикмат трестга шикоят ёзишга мажбур бўлишди. Комиссия Сатторовни анча «обориб-опкелган» бўлса керакки, у энди тўнини тескари кийиб олганди. Тўғри, Сатторов камчиликни бўйнига олиши, трубаларни етказиб келтириши ва ишсиз қолган қудуқларни дарров ишга тушириб юбориши мумкин. Лекин бундай қилса, эл-юрт олдида обрўсиз бўлиб қолади. Ҳикмат билан Оқила мана шу йўсин ўз сўзларини бир-икки ўтказса, охири «Турнинг, жойингизни бир супуриб» қўяйлик, деб қолишлари ҳам аниқ. Сатторов эса ҳаммадан бурун амалдан айрилиб қолишдан қўрқади. Амал қўлдан кетгач, кончилиги, геологлиги ҳеч нарсага арзимаёй қолади. Нотўғри йўлдан бориб бўлса ҳам хомтама бўлаётганларни жиловлаб қўйиши керак, камида оворан сарсон қилиб тинка-мадорларини қуритиши керак. Бунинг учун у ипак бўлиб эшилиши, амаллаб бу «фидойилар»нинг бўйнига чулғаниб олиши лозим! Бўйнига чулғангач, барибир бўғиб ташлайди!

— Тўғри эмасми,— деди у Оқилага жилмайиб қараб. — Трубалар бўлади, қочиб кетмайди. Лекин, кечирасиз, ҳозирча бирор қудуқ у ёқда турсин, бир томчи ёғни ҳам сизнинг илмий изланишларингизга сарфолмаймиз. Биздан планни талаб қилишяпти, сал қаддимизни кўтариб олайлик, кейин яна келишаверамиз, дўстлар. Мен илм деса жонимни аямайман, аммо ҳозир хонаси шунақа, дўстлар.

— Ўртоқ Сатторов,— деди Оқила, ўзини вазмин тутишга тиришиб,— гапингиз тўғри, планни бажариш бурчимиз. Лекин ҳаммамиз ҳам, жумладан, ўртоқ Ашуров ҳам, нега илгарироқ шу бурчимизни ўйламадик?

Қудуқ тайёр бўлиши билан жиловлаб олишни ўйламадик. Уттизта қудуқ-а? Ун кунда қанча тонна нефть йўқотдик, ахир, шу аҳволда кетаверса тўққиз ойда 5282 қудуқ кунни йўқотар эканмиз...

— Ҳар қудуқ суткасига қирқ тонна дебит берса, бир ойда биласизми, эҳ,— дея ўрнидан турди Ҳикмат,— очигини айтганда...

Лекин Ҳикмат «очигини» айтолмади, асабийлашиб Сатторовга тик қараганча бўзрайиб тураверди. Сатторов эса бу гапларни сиртига ҳам юқтирмади. Аксинча, ўзини яна ҳам босиқ тутди:

— Мени жуда ҳам ношудга чиқариб қўйманглар,— деди у кулимсираб.— Ахир, нефть конини Иттифоқда биринчи бўлиб автоматлаштирганлардан бўламиз. Ийгирма километр масофадаги қудуқларни эллик бир киши кузатиб туради, холос. Бизгача, 257 киши ишлаган эди, ахир. Давлатга тўрт юз минг сўм иқтисод қилганмиз, дўстлар, ҳа, сарой қурган одамни гугурт ўғриси қилмайдилар, уят бўлади-я, дўстлар!

Шу вақт эшик гийқ этди-ю, Соғиндиев рухсат сўраб кириб келди. Партком, Сатторовнинг кейинги сўзларини эшитган экан, ҳазил аралаш деди:

— Сатторовжон, шу «саройимиз»ни ҳадеб пеш қилавермайлик, ютуқ ўзимизники. Бу ёшларнинг ҳам гапида жон бор. Илмий-текшириш ишларига ҳам йўл бермоқ керак.

— Тўғри-ку,— деди Сатторов,— аммо беш-олти кунни айтинг? Тоб ташлавормасмиканмиз... Майли, ҳозир буларга жавоб берайлик, ўзимиз алоҳида кенгашайлик; мана сиз бўлинг, мен бўлай, Мажиджон бўлсини Келишдикми?— У «келишдикми»ни Оқила билан Ҳикматга қараб айтди. Улар ноилож «хўп» дейишга мажбур бўлишди.

11

Сатторовнинг маслаҳатда «Мажиджон ҳам бўлсин» дейишида гап бор. Яқинда Чимён конига ишга юборилган Алимов ўрнига бош геолог қилиб Мажид тайинланди. У Сатторов чизган чизиқдан бир баҳя нари чиқмай иш тутарди. Гўё Сатторов каллаю, Мажид шу калланинг амри билан ишлайдиган қўл ва оёқ. Сатторов чўғ ушласа Мажиднинг кафти билан ушлаб, жардан сакраса Мажиднинг оёғи билан сакрарди. Бош инженер

Акромов, партком Соғиндиевларнинг гапи эса, Мажид учун заранг ерга тиқилган таёқдай эди. Тўғри, у ҳам худди Сатторов каби илиқ муомала қилар, кўнгилга ботмайдиган қилиб силлиқ сўзларди-ю, лекин амалда фақат «устози»нинг ҳар бир сўзига етти юмаларди, зотан, бош геологликка кўтарилш, конда дўкайлардан бири бўлиб олиш унинг бирдан-бир орзуси эди. У ҳали практикант эканидаёқ шу юмшоқ креслони ўйлаб, этига эт қўшилиб юрарди. Оқилага етишишнинг битта йўли ҳам, унинг назарида, шу кресло ёнидан ўтарди. У тоғасидан мамнун эди.

«Сатторов тирик экан, Ҳикмат чандиққа кун йўқ, ҳар қанча талантинг, ақлинг бўлсаям, Сатторов сени қўғирчоқ қилиб ўйнатади: хоҳласа кнпркларингни биттадан териб моховга ошна қилади, хоҳласа, Оқилага гапирадиган ширин тилларингни сихдан ўтказиб кабоб қилиб ўзингга едиради, хоҳласа... Ҳа, Сатторов хоҳласа бас. Бунақада Ҳикмат дегани тухум пўчоғидай чиқитга чиқиб қолади...»

Мажид ишни зимдан бошламоқчи бўлди. Сатторов билан ўртада бўлиб ўтган гап-сўздан кейин, калаванинг учини ўз қўлига олиб, сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмайдиган иш қилмоқчи бўлди. Оқилани ҳам, Ҳикматни ҳам кабинетга чақиртириб олди.

— Узр,— деди у бир Ҳикматга, бир Оқилага қорамтир юзларини қаратиб.— Ўртоқ Сатторов менга илмий-текшириш ишлари билан қизиқишни топширди...

— Узри нимаси,— Ҳикмат жонланди,— бош геологимизсиз, ёрдамингиз керак.

— Қанийди, Мажид ака,— деди Оқила мулойим.— Бирга ишласак яхши бўларди...

Мажид бош геолог бўлгандан бери Оқила унинг олдига биринчи кириши эди. У Ҳикмат турганда институтни зўрға битирган Мажиднинг дабдурустдан бош геолог бўлиб кўтариллишини инсофсизлик деб билгани учун иши тушса ҳам унинг кабинетига кирмай четлаб юрганди. Лекин ҳозир Ҳикмат иккиси бошлаган иш ҳурмати кўнглидагини яшириб турарди.

Қизнинг мулойим гапириши Мажидга ёқди шекилли, у узоқ сўзлади. Ўртада илгарги ўтган гапларни эслаш у ёқда турсин, ҳатто бирор учуриқ ҳам қилмади.

У конда ёшларни битта мушт қилиб тугиш кераклиги, ёшлар янги-янги фикрлар билан чиқиб кон ҳаётида

бир қайноқ томир бўлиб уриб туришлари зарурлигини таъкидлади. Ҳатто тоғасини хиёл яниб ўтди. Ўзи ёш бўлса ҳам, ишда бир оз «қариб қолгани»ни, унга кўмак бериш зарурлигини айтди. Илмий-текшириш ишлари учун қудуқлар ажратиш лозимлигини эса қайта-қайта гапирди. Сатторовни ўзим кўндираман, 'узоғи билан йигирма кунларда айтганингиз муҳайё бўлади, деб ишонтирди. Оқила ҳайрон бўлиб қолди. Мажид таниб бўлмас даражада ўзгарган, қандайдир салобат касб этган, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларида раҳбарларга хос вазминлик ва ишонч пайдо бўлганди. Ҳикмат эса Мажиднинг ялтоқилик қиляётганини сезса ҳам, ўзини сезмасликка олди: майли, така бўлсин, сутн бўлсин, иш-қилиб коннинг иши жўнашиб кетсин. У кўчага чиққач, Оқилани зимдан кузатди. Қиз қандайдир ўйга чўмиб қолганди.

Бироқ, Ҳикмат суриштиришга ботинмади. Йигит эллик қадамларча индамай боргач, секин тўхтади. Оқила ҳам ундан икки қадам нарида тўхтади. «Мен шу ерда қоламан,— деди Ҳикмат,— хайр».

Оқила паришон ҳолда қўл узатдию чурқ этмай узоқ-лашиб кетди.

12

Қиз ётоғига кириб ечинниши билан Уктамой келиб қолди. Икки дугона бир нафас бир-бирига қапишганча туриб қолишди. Уктамой комсомол комитети секретарлигини лаборантка Ленура Умаровага топширгандан бери Оқила билан кам кўришарди. У электроцехга ўтганди. Оқила эса уззукун вахтада — электроцехдан бир неча километр узоқда.

Оқила сал чиройини очишга, дугонасини қувноқроқ кутиб олишга интиларди-ю, зум ўтмай яна қовоғи осилиб қолаверарди. Яшил човғум буғ пуфлаб, пишқириб қайнагач, мезбон «Алёнушка» шоколадидан бир бўлак, бир тарелка «Қорақум» конфетини келтирди ва нон синдириб Уктамойнинг қўлига чой тутқазди. Қизлар у ёқ-бу ёқдан бирпас суҳбатлашшди, «олинг, олинг» қилишди, приёмникнинг қулоғини бураб аллақандай радиопостановканинг охирынн эшитишди. Лекин гап-гапга қовушавермади. Уктамойнинг келиши бежиз эмаслиги, Оқиллага айтадиган бирор гапн борлиги, қандай сўз бошлаш-

ни билмай турганлиги тобора аён бўла борди. Иғвомас-
микин, деб ич-ичидан безилларди Оқила.

— Оқил, кўнгил ишларидан гаплашайлик,— деди
охири меҳмон,— биласизми, сизга икки дона гапим бор,
айтсам уришмайсизми?

Оқила гапнинг давомини узоқ кутиб қолди. Меҳмон
ё ҳаяжондан ё Оқилани ҳаяжонга солмоқчи бўлгани-
дан сукут сақлаб турарди.

— Гапиринг...

— Шариат пешволари,— дея кулди Уктамой,— уриш-
майсизми, бир қошиқ...

— Э, бу қулоқлар нималарни эшитмаган, гапираве-
ринг...

— Демакки,— дея Оқилага тақлид қилиб 'худди
унинг овозида сўзлади дугонаси,— демакки, уришмай-
сиз... Қулчиликка келдим, сизга қайнисингил бўлмоқчи-
ман...

— Акангиз борми, ҳали?— сўради Оқила бепарво.

— Бўлганда қандоқ! Вой, танимайсизми, Нишон-
боев, мактабда ўқитувчи...

— Ҳа, ўша кишими?.. Яхши, ўзи битта-яримтасига
шартта тегиб олай деб юрувдим, жоним билан...

Оқила шундай деб қўлини кўксига қўйиб эгилган
эди, Уктамой қош чимириб олди. Оқила ҳамон шу ҳолда
туриб қотиб-қотиб кулди. Унинг бояги маҳзунлигидан
асар ҳам қолмаганди.

— Хўш, иккинчи гапингиз нима?

— Йўқ, аввал биринчисини ҳал қилайлик, Оқила,
ҳазили йўқ,— деди меҳмон,— биласизми, бу фикр қаёқ-
даёқ чиқди. Акамнинг ўзидан. Айтгани йўқ-ку, билиб ол-
дим, ойим билан маслаҳат қилдиму сизни излашга туш-
дим. Бир ҳафтача аввал, Тургеневнинг еттинчи томи-
ни варақлаб туриб, мана буни топиб олдим. Мана, ўқинг.

Оқила қоғозни қўлга олишни ҳам, олмасликни ҳам
билмай сурат бўлиб қотиб қолди. Уктамой қоғозни Оқи-
ланинг кўзи тушадиган қилиб тутиб турди-да, синиқ
овоз билан ўзи ўқиди:

Оғиз очмоқ мушкулдир сенга,
Қийналмоқда ишқингда жоним.
Илож қанча, қалба аланга,
Лолдир аммо тилим, забоним.
Армон билан ўтгум дунёдан,

Ҳосил бўлмас экан муродим.
Ол яноғинг ёруғ зиёдан,
Наҳот тингламайсан фарёдим?

Кўрдингизми, ҳар қаторнинг бошидаги ҳарфни бир-бирига қўшиб ўқисангиз «Оқилахон» ҳосил бўлади?

— Бошқа, Оқиладир, балки?—сўради қиз овози титраб.

— Йўқ, худди ўзчангиз. Сиз практикани битириб кетганингиздан кейин ҳам нуқул номингизни тилдан қўймасди акам. У ёқадими сизга? Жўра қоровул одам бўлиб кетгандан кейин бўлса, сиз деса ўпкаси тушадиган бўлиб қолди бечоранинг. Мана, қиз деган бундоқ бўлади, дейди икки гапнинг бирида сизни мисолга олиб. Нима дейсиз, Оқила?

Оқила ҳайрон бўлиб қолди. Бу нимаси бўлди, йўқ, бир ҳисобда ёмон эмас, мени Арслонтошда менсийдиганлар, ҳурмат қиладиганлар ҳам бор экан. Аммо нима жавоб қайтарай? Умидвор қилишга сира ҳақим йўқ, юрагим битта номдан бошқасини яқин йўлатмайди, бошқа номни тилга олсам, бутун вужудим чок-чокидан сўкилиб нимта-нимта гўшту суюгим қолгандай...

— Иккинчисини эшитмагунча гинг деб огиз очмайман, овора бўласиз,— деди охири Оқила қатъий қилиб.

— Оқила!

— Уктам!

Икки қиз ҳозир чўқишадиган жўжахўрозлардай қамти келиб тикланишди-ю бирдан хахолаб кулиб юборишди.

Сўнг бир оз сукут сақлаб ўтиришгач, Уктамой яна бояғидай, «уришмайсизми» деди-да, иккинчи гапни ҳам ўртага ташлади. У Оқиланинг Мажидга кўнгли бор-йўқлигини сўради. Охири сабри чидамай унга тегасизми, йўқми, деди оппа-очиқ қилиб. Титраб-қалтираб савол беришидан, унинг ўзи Мажидга майл қўйганлиги билиниб турарди. Оқила унга заррача ҳам кўнглим йўқ, деб совуққина қилиб айтди-қўйди. Лекин Уктамой ҳадеганда ишонмади.

— Ростингизми?—дея ранг-рўйн оқариб кетди меҳмоннинг. Оқила ҳам жиддий гапирди:

— Яхшиси, сиз ўзингиз менга қайнисингил бўлиб қўя қолинг. Бу иккала саволингизга ҳам жавоб!

Сўнг икки қиз яна узоқ сукут қучоғида хаёлан сузиб юришди. Кўзлар кўзга тўқнашганда Уктамой уҳ тортиди.

— Нега шунақа-я ҳаёт? Оқила, нега, ахир? Сиз Ҳикматни унутолмайсиз, мен Мажидни... Мажид сиз деб оҳ чекади, акам бўлса... Акамни, пультада ишлайдиган қиз бор-ку, Муборак, ўша яхши кўради. Кимга керак шунча чалкашлик! Нега энди тақдир шунча беаёв?

Оқила бу мулоҳазаларни аллақачон чийриқдан ўтказгани учун куйиб-ёниб сўзлаётган дугонасини юнатиб ўтирмади. Фақат сўради:

— Сизнинг ўзингизни-чи, биров яхши кўрадимиз?

— Меними? Нима десам экан, ростини айтсам...

— Уктамой чайналиб қолди.— Билмасам... мен туғилганимда сурнайчи келмаган бўлса керак...

— Айёр, Парпи пожарнийнинг ўғли-чи, оти нимаиди, босган изингизни кўзига тўтиё қилиб юрипти-ку.

— Хуррамқулми, отиям совуқ, ўзиям... Қисқаси...

Сув айланиб оқмайди,
Ёр қайрилиб боқмайди.
Ёр қайрилиб боққанда
Бир қилиғи ёқмайди.

— Кўрдингизми, аввал пичоқни ўзингизга уринг, жонидан!—дея мамнун кулди Оқила,—кейин бошқаларнинг гамини енг...

— Нима демоқчисиз, Оқила опа, очикроқ айтинг?

— Муҳаббат демоқчиман,— кампирлар даврасига тушиб қолган лекторлардай атай чўзиб сўзлади Оқила,— шундоқ дардқи, давосини аптекадан топиб бўлмайди. Шунинг учун демоқчиманки, бир-биримизга рецепт бермайлик, дардлашайлигу зинҳор диагноз ҳам қўймайлик. Энди уқдингизми, Арслонтош гўзали? Бўлмаса, қайнисингил қилмайман...

Уктамой шарақлаб кулди. Оқила бояғи шеърни дугонасининг ён чўнтагига тиқиб қўйди:

— Шундай экан, мапа бу байту ғазалингни қаердан олган бўлсангиз ўша ерга уриштирмасдангина қўйинг...

13

Мажид соатига қараб Оқила келадиган вақт бўлиб қолганлигини кўриб типирчилади, худди ҳозир ЗАГСдан ўтадигандай, ўзини ойнага солиб сочларига тароқ юргизди.

Оқила эшикни очиб, Мажидни кўрди-ю, остонада тўхтади:

— Вой, сизмисиз, саломалайкум. Йўқмилар?

— Кираверинг, ҳозир келадилар,— деди Мажид қизинг саломига алик ҳам олмай,— қани киринг.

Оқилани соат еттига директор ўз уйига чақиртирганди. Аслида бу гап Сатторов билан келишилганди, шунинг учун у уйда йўқ. Мақсад Оқилани уйга чақириб олиш эди. Агар Мажид борлигини билса, Оқила бу уйга келмасди. Мажид хиёл каловланиб тургач, юрак ютиб мақсадга ўтди.

— Оқил, тақдиримиз нима бўлади, ўйлаб кўрдингми? Пешананг экан, Ҳикмат билан қовушолмадинг...

Қиз жилмайди. Мажид жўн сўзлаб қўйганидан пуншаймон эди, ҳайтовур қиз жилмайди, иш юришадиганга ўхшайди.

Мажид энди ўзини ўнглаб булбули гўё бўлиб кетди:

— Қудуқлар, илмий-текшириш ишлари учун қудуқлар эртадан бошлаб қўлингда бўлади... Умуман, нима хоҳласанг ҳаммасига... тайёрман...

— Яна,— деди Оқила қошларини чимириб.

— Яна нима хоҳласанг...

— Уҳ!— Оқила ранги ўчиб, Мажидга тик боқди.— Мендан нима истайсан, Мажид? Ўртага шахсий манфаатни аралаштириб нима қиласан? Хўш, энди каттакон бўлдингиз, аввал қўлингиз етмаган жойга энди етаверадилар, шундайми?

— Бу ахир... фақат сенинг эмас, эл-юртнинг манфаати.

— Хўш?

— Сен эл-юрт манфаати учун ҳамма нарсага тайёрман, дер эдинг-ку, ахир!

Оқила жим қолди. Мажид узоқ гапирди. Охири:— Айбим нима?— деди дард билан.— Айт, айбим нима? Кўпчилик манфаати дейсан. Мен ҳам кўпчиликни ўйлаб юрибман бу олис қишлоқда. Хўш, кўзим кўр бўлмаса, бошим кал бўлмаса... Ё Ҳикматга тегасанми ҳалиям? Айт, тегасанми?

Оқила унинг телбаларча ёнган кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Бу менинг ишим, балки тегарман, мени тинч қўй, Мажид.

— Хўп, унда нега Жўра қоровул деб шунча жон чекдинг?

— Бу гапга нима алоқаси бор қоровулнинг?

— Жўда бор-да. Уни-ку одам қилдинг, лекин ўйлайсанми, бу ёнга нима қиляпсан ўзи? Мен Жўра қоровулга айланиб қолдим-ку, ахир, менга раҳминг келмайдими? Хадича-чи? Сил бўлди Хадича, эримни ана тортволади, мана тортволади, дейвериб. Ўзинг-чи, ўзинг ҳам бу ёқда чўп-устихон бўлиб кетдинг. Нима азоб, шартта турмуш қурайлик! Мундоқ одамга ўхшаб яшагин сен ҳам...

Оқила кинояли жилмайди. «Одамга ўхшаб эмиш!» ўрнидан турди. Мажид Оқилани билагидан енгилгина ушлаб қайта ўтқазди.

— Ҳозир Ҳикмат келади,— деди у.— Гап тугагани йўқ, Оқил, шу бугун ё у ёқлик, ё бу ёқлик қиламан!

— Ҳикматда ҳам, сенда ҳам гапим йўқ!— Оқила шитоб билан эшикни очди. Лекин шу пайт хонага олов бўлиб ёниб Ҳикмат кириб келди.

Оқила икки ўт орасида қолди. Бор-э, деб кетворай деса, икки йигит бир-бирини ғажиб ташлаши мумкин. Қолай деса, қайси юз билан икки эркак ўртасида «талаш»лигини кўз-кўз қилиб ўтиради. У ноилож хонанинг пойгагидаги табуреткага илинибгина жойлашди. Мажид ҳамон ёниб гапирарди:

— Ҳикматжон, шу ёш бошимиздан озмунча синоат ўтмади. Мана, шукур, юзага чиқиб қолдик энди, ҳиссиётдан кўра ақл билан иш тутайлик. Мен Оқилага ҳам айтдим, кашфиётларингизга кўмак берай, сизлар ҳам мени ҳадеб эзаверманглар. Мен ҳам тирик жонман. Шу...

— «Шу» нималигини биллиб турибман,— Ҳикмат ҳам тўсатдан тутақиб кетди.— Мендан нима истайсан, Мажид? Гап Оқилада, гаплашавермайсанми ўзи билан?

— Йўқ, гап сенда,— деди Мажид,— Хадичани қўйиб Оқилани оласанми, шуни мана, Оқиланинг юз-кўзи, очиқ айт?

Оқила ўрнидан турди. Мажид бир қўлидан, Ҳикмат бир қўлидан, ушлаб тўхтатишди.

— Мендан нима истайсизлар?— дея ингради қиз.— Кетаман, бутунлай кетаман Арслонтошдан!

Ҳикмат «шошманг, Оқила, шошманг», деб ялингач, қиз қайтди.

— Ҳали шунақа очиқ савдо дегин,— деди Ҳикмат Мажидга қараб,— уят-э! Нима ҳаққинг бор, бировларнинг шахсий ишларига суқилиб?..

— Шахсий иш дейди-я! Бундан кўра ўлдирларнинг

қўлларишдан келса!— деб йиғламсиради Мажид,— ахир, виждон борми сенларда? Йўқ, йўқ, кўнглим ишониб турипти, сенлар бирлашмайсанлар! Ахир Хадичани, мени бахтсиз қилмайсанлар. Шунақа экан, нима кераги бор ортиқча оҳ-воҳни. Ахир, одам-одамга керак. Ҳикмат, мен донм қувватлаб юрай сени, кел огайни... ўзинг унинг олдида сўз бер...

Оқила ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Мажиднинг йиғламсираб гапирган гапларини охиригача эшитолмади, эшикни шарақлатиб чиқиб кетди. Ҳикмат эса Мажидга тасалли беришини ҳам, индамай чиқиб кетишини ҳам билмай, товони билан стулнинг оёгини тарс-тарс тепиб ўтирарди.

14

Конда ҳадеганда иш юришавермади. Ойлик план эса тобора пастлаб борарди. Ишчиларнинг кайфияти эса бунга сари ёмонлашиб, ҳар қадамда бир кўнгилисизлик дуч келаверди. Ҳатто Эргаш кабобчи ҳам савдонинг мазаси йўқлигидан зорланарди. Кондаги энг хушчақчақ одам бўлса ҳам тумшугини осилтириб олди. Шунинг учунми, ишқилиб, Сатторов мажлис ўтказармиш, деган гап чиққанда ҳамма (мажлис деганда «касал» бўлиб ётиб оладиганлар ҳам) қишки клубга қараб оқиб келаверди.

Очиқ партия мажлиси бошланишига ҳали вақт бўлсада, каттагина зал йиғилганларга лик тўлди. Ичкарида ўтирган партком секретари Соғиндиев тез-тез «қани, энди чиқаверайлик» деб қистар, Сатторов билан Акрамов соатларига қараб олгач «шошманг, бир оз сабр қилайлик» дейишарди. Гарчи ҳали маъруза бошланишига вақт бор бўлса ҳам, олдинда мажлиснинг ўзига хос ташкилий томонлари — президиум сайлаш, протокол олиб борувчини тайинлаш каби ишлар турса ҳам, ишчиларнинг руҳидан, ўзларини тутишидан йиғилишнинг қизгин ўтиши сезилиб турарди. Ишчиларнинг юрагида айтиладиган гап йиғилиб, қудуқнинг бўғзига келиб қолган нефть фонтанидай отилай-отилай деб турарди, чоғи.

Мана, йиғилиш ҳам бошланди. Сўз алангаси бир зумда қизгин зални яна қиздириб юборгандай бўлди. Биринчи бўлиб Қоракўзим сўзга чиқди. Унинг кетидан гапирган Акрамов шиддат билан мунозарага киришиб кетди.

— Сиз,— деди Акрамов барваста гавдасини минбарга эгиб биринчи қаторда ўтирган Қоракўзим амакига қараб.— Сиз, Михаил Илларионович, жуда кўнгилчан, бағри кенг одамсиз. Лекин ҳозир долзарб вақт, ҳозир, шу лаҳзада ҳал қилиш керак: нега оқсаяпмиз, нега, ўртоқлар, ишимизда барака йўқ? Тўғри танқиддан қўрқмаслик керак, сохта мақтовдан қўрқиш керак. Бутун мамлакат шахдам одим ташлаяпти, тундрада ёғоч кесарлар, боши ойга тегай-тегай деб турган космонавтлар, узоққа бормайлик, тўрт миллиондан ортиқ пахтани битталаб экиб, битталаб юртга топшираётган пахтакорлар нима дейди? Етмиш процентга тушиб қолдиг-а, ойлик планда...

Сатторов бундай танқидни ҳаммадан кутса ҳам, ўзининг бош инженери Акрамовдан кутмаган эди. У Акрамов сўзини тугатмасданоқ ўрнидан сапчиб туриб, минбарга чиқди. Сатторов ҳар галгидай узун рўйхатни ёнидан чиқариб, кўзойнагини тақа бошлаган эди, орқароқда ўтирганлардан бири овози чийиллаб луқма ташлади:

— Ўртоқ Сатторов, қўлингиздаги дostonни кўп ўқигансиз. Умрингизда бир марта шпаргалкасиз гапирсангиз...

Ола чалпоқ қарсак чалинди, мажлис ранси Мажид залга кафтини пробка қилиб шов-шувни босмоқчи бўлди. Аммо, чапак чалмаганлар ҳам, чалганлар ҳам бир фикрни қувватлашди,

— Гапнинг нўст калласи айтилсин, қачон судралиш тамом бўлади?— Сатторовнинг ранги ўчинқиради-ю, лекин ўзини тез ўнглаб олди.

— Ўртоқлар, азиз ўртоқлар,— деди у, залга ҳурман таъзим қилиб,— гапларингиз фақат бир жиҳатдан ҳаққи, бу дафтарнинг муқоваси холос...

Сатторов ўзини босиб олди, қасдма-қасдига дафтарга кўз ташламай ярим соатча гапирди. План бажарилмаётганига сабаб қилиб, ер ости ремонти бригадалари яхши ишламаётганини рўкач қилди. Сўнг, тўсатдан негадир ёшларни мақтаб кетди.

— Бизда,— деди у,— ажойиб ёш кадрлар бор. Ҳикматжонни олайлик, ўртоқлар, ёмон кончимиз? Тўхтасинова ҳамма билиминини ишга солиб ишлайнтими? Ишлайпти!.. Лекин шунини айтиш керакки, ёлғиз директорнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Ҳаммамиз жавоб беришимиз керак, кон нега ойлик планни бажармаяпти?

Сатторовдан кейин сўз олган партком Соғиндиевни одамлар танитай қолишди. У шундай кескин гапирдики, ҳеч кимни аямади.

— Ахир, қандайдир сабаб борки, оқсаяпмиз. Аммо ўша қандай сабаб? Аввало, одамларга меҳр камайиб кетди, эътибор камайиб кетди. Мен ўзимни ҳам фаришта санамайман, ўртоқлар, ўзимдаям бор шу камчиликлар. Вишкадан йиқняган Шералини бориб кўрдингизми, ўртоқ Сатторов — йўқ. Мен бордим, мақтаниш учун айгаётганим йўқ, бордим. Лекин сизнинг йўригингиз бошқа эди. Ё мен, ё сиз, ўртоқ Сатторов, ё сиз бош геолог Мажидвой, якшанба кuni автобуска тушиб кўрдикми? Одам минди-минди. Бунинг планга ҳеч қандай алоқаси йўқми, шундоғам борки! Қовургаси қайишиб Асакага бориб келган пармакаш эртасига ишга чиққач, кўнглидагидай ишлаш оладими? Ёки, масала, ҳаммомни олайлик. Кўрган одамнинг кўнгли айиқиди, оёқ яланг одам пивираб шалтоқ бўлиб кетган картон қоғоз устида кийиниб-ечинди. Резинка қўйилса, бўлмайди? Бўлади! Лекин ким ўйлайди бунни. Тўғри, директор, партком ё бош инженер бош қотирсин демокримасман. Асло! Аммо, умуман, беғамлик ҳаммомгача бориб етганини айтмоқчиман. Қум қўшилиб тош бўлгандай, кичкина эътиборсизликлар қўшилиб, катта гом келтириб чиқармоқда...

Бу гаплардан бир оз довдираб қолган Мажид, Сатторовдан ўрганганларини ишга солиб, мажлисни сизлик якунлашга уринди.

— Ўртоқ Соғиндиев акамизга минг раҳмат. Жуда оқил гапирдилар. Энди, худди планинг ўзи масаласига келсак...

Мажид ҳовузлардан резервуарга ўтказилмаган нефтни ваз килиб кўрсатди ва уларни тоширсак планимиз анча сийжиб қолади, деди ниюнч билан. Лекин Мажиддан кейин сўз олган Ҳикмат унинг пўстагини қоқди.

— Мулойимлик, сохта мулойимлик бизга ҳозир панд бериб турган парса!— деди Ҳикмат, фанер мишбарга қарс этиб муштаб.— Сатторов мулойим-мулойим, Мажид мулойим-мулойим! Ётар, ахир, мулойимлик ўйини! Масалани принципнал ҳал қилмасдан, мажлисни келтичакнинг эшигидай оҳишта ёпиб қўймоқчисиз, Мажидвой. Соғиндиев қаттиқ гапирди, лекин бу ҳолва! Мана майда гаплардан биттасини олайлик: конда кутубхона

қандай, китобхонлик қандай? Аввало, кутубхона берк. Кейин, нефтчиликка оид журналлар анқонинг уруғи. Ҳозир шунақа замонми, ахир, сартарошхонага кирсангиз эллик тўққизинчи йилда чиққан икки дона география китобидан бошқа на газета кўрасиз, на журнал. Чойхонада-чи, чойхонада номига қизил бурчак: етти нусха «Қизамиқнинг зарари» деган брошюрадан бошқа ҳеч вақо йўқ. Тўғри, худди Соғиндиев айтгандай, мен ҳам фақат директорнинг ёқасидан бўғмоқчи эмасман, лекин бу беғамликни, зарарли мулоимликнинг идорадан юқаётганини ҳам яширмоқчи эмасман. Мана, ҳалитдан бош геологимиз Мажид Тўхтасинов сохта мулоимликнинг пири бўлиб олди. Лекин нефтчиға юмшоқ сўз эмас, юмшоқ пон керак, шаронт керак. Ахир, нефтчи жонсиз қудуқ эмаски, унинг ичидагини сугуриб олаверсаг-у, эвазига ҳеч нарса бермасак. Менга ҳам боққан бало бордир, агар сенга туҳмат қилаётган бўлсам, Мажид! Тўхтасинова иккаламиз кўрдик мулоим муомалагини, қуруқ, гажакдор ваъда бердинг-у, тажриба ўтказишга битта ҳам қудуқ бермадинг! Ахир, биз сенинг олдинга ёрдам сўраб кирмовдик-ку, ўзинг чақириб ёрдамни ваъда қилувдинг... Энди, ўртоқлар, гапнинг ростини айтганда, ўнта қудуқ ҳали ҳам бекор ётгани учун план бажарилмаяпти, буни комиссия ҳам айтган, лекин мен билишимча, шу ўнта қудуқдан биттаси ҳам ишга туширилмаган ҳолда, трестга нотўғри маълумот юборилмоқда!

Одамлар ғала-ғовур кўтаришди.

Сатторов кўрсаткич бармогини хиёл тикка кўтардида, сўз сўради.

— Справка, ўртоқлар, бир оғиз справка!— деганда зал тинчиди.

Директор ҳеч қанақа нотўғри маълумот берилмаганини, қудуқлар ишламаётганига эса объектив сабаблар борлигини сўзлади. Сўнг Ҳикмат ўз нутқини давом эттирди:

— Нима бўлса ҳам, конни судраётган нарса шуки, ўн қудуқ тақа-тақ тўхтаб ётипти. Труба йўқ эмиш! Нега йўқ? Ахир кимдир жавоб бериши керакми? Мен шундай таклиф қиламан: халқ контролидан одам бўлсин, ўзимиздан Соғиндиев билан Тўхтасинова бўлсин, хуллас, бир кичкина комиссия тузиб, обкомгача бориш керак!

Ҳикматнинг бу фикри қарсак билан кутиб олинди. Мажид бу фикрни овозга қўйгач мажлис қарорига киритишга мажбур бўлди.

15

Ёнгин! Қонда ёнгин!

Бу хабар фақат Арслонтошга эмас, бутун Андижонга тарқалди.

187-қудуқ юз эллик метр чамаси ковлапгач, гордан чиққан девдай, кўкка газ отилди. Яхшиямки, ишчилар анча нарида обед қилишаётган экан, бўлмаса, ҳалокат юз бериши тайин эди. Уша ишчиларнинг айтишича, беш минут чамаси қоп-қора газ отилиб, ер бағирлаб сўзаётган қора булутлардай атрофга ёйилган. То ўт ўчирувчилар етиб келгунча, ёнгин чиққан. Ёнгин бўлгандаям унақа-бунақа эмас, қирқ метрлар чамаси олов устун ҳосил бўлиб, гупиллаб ёнаверган, ёнаверган. Олов паҳлавон вишкаларни, ҳамма асбоб-ускуналарни болаларнинг ўйинчоғидай атрофга отиб юборди.

Тумонат одам олов атрофидан мана уч кундирки, кетмайди. Аммо начора? Бу дўзахи азимни ўчириш у ёқда турсин, ёнига йўлаб бўлмайди, уч метр ёнига яқин келган жонзот чўгга тушиб кетган кабоб донасидай қорамикқа айланади-қўяди.

Ўт ўчирувчилар биринчи марта ўз қудратларини намойиш қилолмай, темир каска ичра кўзлари мўлтираб қараб қолишди. У ёқ-бу ёқдан сепилган сувлар худди керосини ўрнида ўтди, олов баттар хуружга кирди.

Қатта идоралардан одам чақиришга ҳожат йўқ эди. Аланга юз километрдан ял-ял ёниб кўришиб турарди. Трестдан ҳам, обкомдан ҳам одамлар ўша кунидек келиб аҳволни кўришди. Лекин, бу ёнгин оддий табиий фалокат бўлиб, бунинг учун бировни айблаш қийин: зилзила учун, сув тошқини учун ҳам ҳеч ким жавоб бермаганидай, бу ёнгин учун ҳам ҳеч ким гуноҳкор эмасди. Бир ҳафтача бутун посёлка ҳаяжонда юрди-ю, кейин ҳамма ўрганиб кетди бу машъалага. Худди гулзор ўртасига қуриб қўйилган фавворадай олов пуркаб ётаверди. Ортиқ ҳеч ким унинг атрофига келмай қўйди. Бола-чақани эҳтиёт қилиш учун белгиланган қоровулларгина бу

оташ элчи билан узоқроқдан туриб ҳамсухбат бўлардилар.

Айниқса, кечалари бу улкан олов дарахти қизик кўришарди. Бугун атроф кундузгидай ёруғ, бутун бир маҳалла чироқ ёқмасди. Шофёрлар ўн-ўн беш километр масофадан тунда чироқсиз келаверар эдилар.

— Ут тушгани яхши бўлди,— деб тўнғилларди баъзи бир аламзадалар,— ўзи шуниси кам эди. Ўзи ўт кўйиб юборадиган бўлиб юривди, кон ўлгур!

Шу машъала баҳона Ҳикмат билан Оқила яна бир неча кун бирга бўлишди. Машъалани вужудга келтирган сабабларни ўрганиш истаги уларни яна бирлаштирди-ю, бир ҳафтагача кечалари ҳам қудуқ атрофида қолиб кетдилар. Саҳрода беҳосдан кўтарилган бу машъала гўё уларнинг қалбида сўна бошлаган туйғуларни қайта алаңгалатиб юборди. Машъаладан ташқари, яна гўёки уларнинг иродасидан ташқари бир куч бор эдики, икки ёшнинг кўзларини кўзларига тўгрилаб қўяверарди.

Машъала баҳона Ҳикмат билан учрашиб юрган кунларнинг бирида Оқилани тўсатдан партком Соғиндиев уйига чақиртириб қолди. Бунинг эшитган Оқила яна ўзидан хавотирланди: гийбатмасмикин? Қизик, деб ўйлади ичиди қиз, чумчуқ пир этса, юрагим шир этавериши керакми?

Оқила узукнинг кўзидаккина тугмачани босди-ю, эшик очилгач, қотиб қолди: унинг қаршисиди Хадича турарди. Улар жуда кам кўришишар, кўришганда ҳам бунақа яқиндан эмас, узоқроқдан, ерга қараб пичирлаб саломлашиб ўтишарди. «Гийбат!» деган фикр ялт этиб кетди Оқиланинг миёсиди.

Соғиндиевнинг рафиқаси Озода опа қизни қўярда қўймай тўрға ўтқизди. Салдан кейин каттакон қўғирчоқ кўтариб Ҳикмат кириб келди, унинг кетидан газетага ўроғлиқ ниманидир қўлтиқлаб Қарагозин пайдо бўлди. сал ўтмай Акрамовнинг йўғон гавдаси кўрниди. Охири, ҳаллослаб, ўпқаси огзига тиқилганча Беқамчи кириб келиб, арағ салом берди.

— Бугун жиндай отай деб, яёв келдим! Хаҳ-хаҳ... Бу падар лаънати оғир экан...

Ҳамма у олиб келган чўян ўчоққа қаради.

— Э, Соғиндиев ака! Паловхон тўрани газда пишириб бўлармишми? Газда палов қилиш чойни хурмачада қайнатгандек келишмаган гап. Қиз боланинг қовур-

гасидай ўрик ўтин ёқиб бир ош дамлайки, бир кафт еса, мазордаги ўлик ҳам ўрнидан диканглаб туриб кетсин!

Меҳмонлар Беқамчининг сўзларига ҳам, қилаётган хатти-ҳаракатига ҳам силкиниб-силкиниб кулишади.

Маълум бўлдики, бугун Сориндиевнинг кенжа қизи — беш ёшлик Ферузанинг туғилган куни экан. Салга «ғийбатмасмикин» деб чўчидиган Оқила бармоқ тишлаб қолди: совғасиз келганининг устига тузукроқ кийиниб ҳам келмагани ўзига эриш туюлди. Йўқ, товусдай товланиб юрган Хадичага тенглашиш учун эмас, балки Соғиндиев оиласининг ҳурмати учун, сал ўзимга қараброқ келишим керак эди, деб ўйларди Оқила. «Тағин тўрга чиқиб олганимни-чи...»

Ҳамма меҳмонлар жам бўлиб ўтиришгач, соқийлик қилаётган Карагозин сўзни Акрамовга берди. У қўлига рюмка олди-да:— Бахт-саодат,— деб сўз бошлади.— Э,— деди у бирдан, сўз оҳангини бузиб,— ўтиришимизнинг қаҳрамони қанилар?

Хадича гизиллаб бориб сопалак тепаётган Ферузани етаклаб келди. Акрамов унинг пешанасидан чўлп этиб ўпди-да, сўзини давом эттирмақчи бўлди. Шунда қўнрироқ чалиниб, Сатторовнинг овози эшитилди.

Сатторов газетага ўроғлиқ совгани Озода кеннойига тутқазди-да, анча тихирлик билан тўрга чиқди. Кечиккани учун «асосли» сабаблар кўрсатиб, узр сўради. «Штрафной» деб унга каттароқ қадаҳда коньяк қўйишди.

Биринчи рюмкадан кейиноқ гап айланиб иш масаласига келиб тақалаверди. Шунда Сатторов ҳазил аралаш ишдан гап қўзгаган Ҳикматга юзланиб:

— Э, қўйсангиз-чи, Ҳикматвой, дунёга саккиз марта келамизми?— деб кулди.

Мажид унинг сўзига пона қоқиб мустаҳкамлади.

— Ҳикматвой хафа бўлмасин-у, парткомнинг уйида ўтирибмиз деган сўз, албатта, очиқ партия мажлиси қилишимиз керак деган сўз эмас... Сўз қувган балога, йўл қувган хазиннага етади.

Даврадагилардан уч-тўрт киши бунга тасдиқлаган бўлиб, кулиб қўйишди. Мажид ингичка мўйловини кўрсаткич бармоғи билан босиб-босиб, Оқилага қаради:

— Тўғрими, Оқил?

Оқила ҳам кулган бўлди.

— Ҳикмат акада ҳам, менда ҳам,— деди у гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб,— мажлисда гапирадиган сўз бошқаю хусусий суҳбатда гапирадиган сўз бошқа бўлмайди. Бу камчилигимиз учун узр сўрайман.

Оқила бу гапни гапиришга гапирди-ю, бошқачароқ тушуниш мумкинлигини ўйлаб, қип-қизариб кетди. Айниқса, Хадичанинг ўтирганлигини ўйлаш керак эди. Бунинг устига Ҳикмат ҳам, билибми, билмайми, қўполлик қилди:

— Бор, қарасанг-чи, болага,— деди,— ҳозир йиқилди, ҳозир!

Хадича омбур билан суғуриб олинган михдай боши қайрилиб, секин даврадан чиқди ва беланчақдан осилиб талпинаётган Шавкатни ерга олиб қўйди. Сўнг дарров келиб жойига ўтирди. Бу орада Соғиндиев Оқилани ҳам, бошқаларни ҳам ноқулай вазиятдан чиқарадиган қилиб сўз бошлади:

— Оқилахон демоқчики, ҳаммамиз ҳам, сиз ҳам Сатторов, сиз ҳам Хадичабону, мана шу заминни, шу тилладай тупроқни эъзозлашимиз керак. Хоҳ мажлисда, хоҳ бунақа ўтиришларда гапимизга нефть аралашса айб эмас.

— Э, домла, кампирнинг дарди ғўзада деб қўя қолмайсизми?— сўз қистирди Беқамчи.

Ҳамма мамнун жилмайди. Карагозин ҳам Беқамчининг сўзини қувватлади:

— Шоп-шоп дегунча, шафтоли деб қўя қолиш керак. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, мана шу балойи азим ёнғин чиқди-ю, мен ётсам ҳам, турсам ҳам, шу Оқила билан Ҳикматнинг илмий ишларини ўйлайдиган бўлиб қолдим. Ахир, қанчадан-қанча газ бекорга ёниб кетяпти! Бемалол битта заводни бир неча йил юргизадиган газ ҳавога созуриляпти...

— Начора,— деди Сатторов энсаси қотганини яширишга уриниб.— Ҳаётда бўлар экан. Бутун мамлакатда шунақа, Сибирь ботқоқликларидачи? У ёқда ақлли одамлар йўқми? Ёниб ётибди-ку, кунига нечта газ алангаси...

«Демакки-эҳтимол, эҳтимол-демакки...» деб Ҳикмат гапни давом эттирмоқчи эди. Соғиндиев ҳам «менимча» деб гап очиб қолди, иккаласи ҳам бир-бирига «кечирасиз» деб олишди. Кейин Соғиндиев «менимча»сини салмоқланиб давом эттирди:

— Менимча, одам боласи «осмон баланд» деб ерда ўрмалаб юрса юраверарди. Ракета у ёқда турсин, оддий нарвонни ҳам ихтиро қилолмасди... Модомики, ҳозир бунинг тескариси бўляпти. Осмон баланд эмас, ер чуқур, унинг ҳамма сирларини ечиб бўлмайди, деяпмиз, йўқ, дўстлар, қўйиб берайлик, бу икки ёш олимимиз, қийин муаммога қўл урган экан, уларнинг микроскопига пуфламайлик, аксинча, қўлимиздан келса, артиб, ярақлатиб берайлик...

— Э, биродар,— деди Сатторов,— мен йўқ деяпманми? Ҳатто мақолга айланиб кетди менинг гапим: жони дилим — илм! Аммо, ҳеч ким қаҳратон қишда чаккасига лола тақиб юрмайди: ҳозир бизга нефть керак, нефть. Давлат плани — қонун. Шундан бошқаси ҳозир менинг миямга сиғмайди, ўртоқлар.

— Хўш, нефть беришдан мақсад нима, ўртоқ Сатторов?

Оқила саволни Сатторовга берди-ю, Хадичанинг томирлари зирқираб кетди: жувоннимак, директорни шунча исканжага оляпти-ю... бало бу, қошли-кўзли бало!

Сатторов эса «шу ҳам савол бўлдимиз» дегандай кинояли қош учириб қўя қолди.

— Ҳа.— деди Ҳикмат Сатторовга тик боқиб,— жўн туюлди, шекилли, бу савол, йўқ, кечирасиз, ўртоқ Сатторов, бу жўн гап эмас, нефть беришдан мақсад — юртни бойитиш. Газ ҳам хазина, ахир...

— Мақсад деган аниқроқ бўлиши лозим,— гердаийб сўзга қўшилди Мажид.— Сенингча, Ҳикмат, юртни бойнтаман деб, конга картошка экса ҳам бўлаверар эканда, ҳа-ҳа...

— Мажид ака, сиз гапни бурманг унақа,— дея қизишиб кетди Оқила,— биз ёш бола эмасмиз! Нефть беришимиз кераклигини, планни бажариш қонунлигини биз ҳам биламиз! Аммо, Қоракўзим амаки айтганларидай, эшак миниб яқинини кўзлагунча от миниб узоқни кўзланса, ёмон бўладими? Ахир, ҳозирги тахминларнинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, ер тагидаги табиий омборларга газни ҳайдаб қўйса бўлади...

— Ҳай, ҳай бу қийин-ов,— деди анча вақтдан бери жим ўтирган Акрамов,— чунки, қаерни ковламамг. фонтан бўлиб отилади нефть жонвор, фонтан бор жойда омбор, билмадим, менимча, ҳавойи гап...

— Кечирасиз, Акрамов ака,— деди Ҳикмат,— олди-

даги «Нарзан» бутилкасини четга олиб қўйиб.— Хартум участкаси, Бўрикаллада-чи, фонтаннинг «ф»си ҳам учрамайди: Лекин, ҳозироқ кўриняптики, ер тагида табиий омбор бор...

— Бу — бир тахмин,— деди Сатторов жонланиб,— қўпол қилиб айтганда ҳам-ҳм... мен ўйнашга ишониб эрсиз қолишдан ҳам-ҳм... қўрқаман: тахминлар, бунақанги «ўхшайди»лар билан иккалаларинг бир йилни ўтказасизлар, хўш, «ўхшайди»нгиз ўхшади ҳам дейлик, унда нима бўлади? Газ запаси омборга ҳайдалади, ҳам-ҳм... қачон фойданилади бу газдан?

— Қачон бўлса ҳам, кассага қўйилган миллион сўмдай тураверади,— деди Оқила,— майли, беш йил ўтар, ўн йил ўтар, лекин ҳозиргидай кўкка соврилмайди миллионлаб сўм. Илгари, бир бойвачча қоғоз пул ёқиб самовар қайнатган экан, сиз ундан ҳам ўтиб тушдингиз, Сатторов ака.

— Лекин чойдиш қайнатишга ҳам йўл қўймаётганингиз, демакки-эҳтимол, эҳтимол-демакки,— деди Ҳикмат дудуқланиб,— қолоқ колхоз раисларига ўхшатиб қўйяпти сизни... Ёшсиз, Сатторов ака, консервативлик ярашмас экан ёш одамга...

— Э, ўлманг, қарига ярашармиди, бизга ярашмасдан,— дея кулиб унинг елкасига қоқди Соғиндиев.— Ҳикматжон, гапирсангиз гапингизнинг бир ёғи тешик халтадан чиқиб турган бодрингдай туртиб чиқади.

— Аввал халтани ямаш керак,— дея аскияни илиб кетди Мажид. Аммо Сатторовнинг асаби бузилиб бўлган эди. У ранги бўзарган ҳолда ўрнидан турди:

— Қим мен билан баҳслашмоқчи бўлса.— деди у овози қалтираб,— марҳамат, идорага кирсин, ҳар қанча гап бўлса ўша ерда гаплашамиз! Бунақа... ҳам-ҳм... ўгиришларни харом қилмайлик...

Аввало Соғиндиевнинг ўзи, кейин бошқалар ҳам зўрлаб директорни олиб қолишди. Оқила билан Ҳикмат энди чурқ этиб оғиз очмадилар. Агар улардан биттаси бир оғиз гап айтса, Сатторов зиёфатга заҳар ташлаб чиқиб кетиши аниқ эди.

Шу билан баҳс тўхтади, Озода кеннойи келтирган паловнинг ҳиди димоқларни тирнаб ўтди.

— Э, юзта «сиз-биздан» битта «жиз-биз» яхши, қани овқатга қаранглар,— деди Беқамчи мезбоннинг қўлидаги улкан чинни лаганни ўртага қўяркан. Яна биттадан

қадақ кўтарилгач, меҳмонлар лагандан бош кўтаришмади.

Ош фақат Хадичага заҳар бўлди. У суҳбат давомида эри билан Оқиланинг бир-бирини ҳимоя қилишини кўриб ич-этини еб ўтирди.

16

Йигирма кун деганда кондаги баланд аланга ўчди-ю, лекин у тўғридаги баҳс тобора оловланди. Илгари бир кун, икки кун ёниб тугайдиган машъалалар кончиларни бунақа безовта қилмасди. Оқила билан Ҳикматнинг олиб бораётган илмий ишларининг аҳамияти яна ҳам балқиб, ёрқин кўриниб кетди. Иккиламчи, Сатторов билан Мажиднинг тағларига сув кета бошлади: халқ контроли вакиллари, коннинг ўзида сайланган текширув комиссияси биргалашиб, конда кўзбўямачилик бўлаётганлигини очиб ташладилар, Сатторов, берилаётган трубалардан йигирма процентини қўшни конга — укаси Пўлатжонга енг ичида ошириб турган экан. Бу нарса етарли далиллар билан бўйнига қўйилгач, Сатторов оёғи куйган товукдай зир югуриб қолди: У нуқул: қўшни конга ёрдам берувдим, уларнинг коммунистик бригадасига доғ тушмасин дедим, деган ҳар хил баҳоналар билан идорама-идора югуриб; тушадиган калтакнинг зарбасини енгиллатмоқчи бўлди. «Болта тушгунча кунда дам олади», деб бошқаларга қиладиган насиҳатини Мажид унинг ўзига айтганда, Сатторовнинг фигони фалакка чиқди:

— Э, эшак миннишнинг ҳам йўли бор, Мажидвой, ҳозир ётиб қолгунча отиб қолиш керак. Бўшашманг, чақириб гап сўрашса, телемеханизация билан автоматизацияни менинг номимга қўшиб гапиринг, тингласа, тингламаса гапираверинг, уқдингизми? — Кейин, Сатторов, ёнидан товук тилидай калит чиқарди-да, ҳар эҳтимолга қарши кабинетини ичидан қулфлади. Мажидни бурчакка судраб бориб шивирлади:

— Ҳозир аноним хатларнинг даври ўтган. Очиқ имзо билан трестга норозилик ёзинг. Мана, мен айтиб тураман.

Мажид қўллари қалтираб-қалтираб бир варақни тўлдирганда Сатторов унга дам берди. Йигит устози

201

Тутган бир пиёла җойни ҳўплаб бўлгач, яна қўлига ручка олди. Сатторов сўзларнинг болохонадор бўлиб кетаётганини сезди, шекилли, «тўғри, бошлигимиз фаолиятида баъзи камчиликлар ҳам бор» деган жумлани қўштирди. Сўнг у, «тажрибасиз», «ҳали гўр» кадрлар: Оқила билан Ҳикматга тўхматлар ёғдирди. «Совет ёшларига мутлақо бегона бўлган хасад касалига мубтало булар» деган жумла ёзилгач, Сатторов уларнинг шахсий ҳаётига ҳам тегиб ўтди.

«Норозилик хати» битгач, Сатторов қўлига олиб бир неча марта ўқиб чиқди-да, Мажидга қайтариб берди:

— Бу,— деди у мулоим кулиб,— бало қайтаргич! Ажаб эмас мен битта ҳайфсан билан қутулсам-у, у жўжаҳўрозлар «вит» деб ин-инига кириб кетса, ана ундан кейин мен сизни туяликка бостирмасдим, итликка қоптирмасдим. Мажиджон, ростини айтинг, шу Оқилани ҳали ҳам яхши кўрасизми, э чўрт, муҳаббат сизни жинни қилди-ю тоза, а?

Мажид индамади. Сатторов уйдан қиттак отиб келган, шекилли, вайсашдан тўхтамади.

— Э, Оқила пишиб турган олмамидики, ўзи қўлингизга тушса-қўйса. Уҳ, уҳ, ёддан чиқибди-ку...— Сатторов телефон номерларини терди:— Табассумхон, ўтирибсизми зерикмай, алло, мен йўғман-а, ҳам-ҳм, ўлманг, шунақа деяпсизми келганларга. Тўхтасинов ҳам йўқ, тушундингизми, ҳа, шундай бўлсин.

Сатторов кўнгли бир оз хотиржам бўлгач, яна Мажиднинг муҳаббати тўғрисида гамхўрлик қилди. Оқиланинг бирдан-бир кушандаси — Хадича, Хадичани қўлга олиш керак, деди у. Ҳали ҳам Оқилангиз Ҳикматдан хомтама бўлиб юрибди. Шунинг учун унинг ҳафсаласини пир қиладиган Хадича бўлади, Хадича! Бу ёғи қонуний! Ҳм-ҳм... Ҳафсаласи пир бўлмагунча аёл зоти шилқ этиб тушмайди, қолган жойидан олаверади. Ҳикмат-ку, ўзингиздай Мажжун, минг йил уриниб унинг боғичини ҳам қимирлатолмайсиз.

— Оқилаям Лайли-да,— деб юборди Мажид.

— Э, Лайлилиги қаёққа борарди, бизнинг ўзбек шароитимизда,— деди Сатторов қўлини шогирдининг қорнига ниқтаб,— номус деган нарса ҳам-ҳм... аёл кишини ҳар қанақа йўлдан қайтаршга қодир: аёл керагида эркакча кийиниб, акасининг ўрнига жангга кирган, нега? Номус деб? Номус деб битта Ҳикматданмас, боши

тилладан бўлсаям, ўнта Ҳикматдан кечворади Оқила, Ҳм-ҳм... Бир ёқда онангиз, бир ёқда сиз, тасаввур этинг-а, Хадича уни шармандаи шармисор қилса, у хўш, қаёққа боради, сизнинг иссиқ кўксингизга бош қўяди. Қиз бола бош қўйгунча, ана ундан кейин, сизни ухлатиб қўйиб жингалак сочларингизни силайди. Ҳм... ҳм...

Мажиднинг танасига ўт югурди. Сатторовга раҳмат дегандай ишшайди. Унга сари устози илҳомланиб сўзларди:

— Мажиджон, дадангиз терак кесганини кўрганмисиз? Дейлик, мана бу терак — Оқила, у ёғида — Хадича, қўлида болта. Уряпти дейлик, теракнинг тагига қараб. Хўш, терак қаёққа йиқилади?

— Хадичанинг ўзига-да.

— Йўқ, Мажиджон, теракни охиригача чопмайдилар, қулашига оз қолганда тескари тарафга йиқитадилар, яъни сиз тарафга йиқилади Оқила — терак... Бўш келманг, Мажидвой, «ўтди даврон, кетди карвон!» дейдиган бўлсангиз, бармоқ тишлаб қолаверасиз. Ўзингизни осмоқчи бўлганингизни ҳам айтинг, Хадичага. Оқилани қаттиқ севишингизни билсин. Бу ёқда мени ҳам айтинг, таянчимиз бор денг, ҳеч нарсадан қўрқмасин, кўчада, одамларнинг ичида юмма таласин Оқилани, бақириб, йиғлаб қарғасин. Сочларини юлиб ташласин.

Мажиднинг ўзи ҳам ичида яна бир қанча тадбирларни ўйлаб қўйди.

17

Киприкнинг учгишасига қўнган уйқудай, ғира-ширатонг ёриша бошлади. Деразадан қарасангиз ер сатҳи оқ тутун ичидан кўрингандай кўзга базўр чалинади. Осмонда эса хира тортган юлдузлар милт-милт қилиб, эринибгина кўз қисишади. Қиз тепадаги репродукторга чўзилди. Унинг оқ бадани ҳали ним қоронғи хонада ярақ этиб кетди.

Оқила репродукторни бурашга буради-ю, сўнгги ахборот ўқиётган диктор хотиннинг овозидан чўчиб тушди: у хаёл билан банд эди.

Диктор хотин, бутун республикага эмас, Оқиланинг якка ўзига гап тушунтираётгандай, дона-дона қилиб сўзларди:

«Ем-хашак етиштириш плани ортиги билан бажарилди...»

«Тошкент пойафзал фабрикаси коллективи фидокорона меҳнат қилиб, квартал планини ортиги билан адо этди. Газетада шу ҳақда махсус мухбирнинг мақоласини ўқийсиз».

«Газетанинг учинчи саҳифасида Арслонтош нефть кони геологлари Ҳикмат Ашуров ва Оқила Тўхтасиновалар...»

Шу ерга келганда Оқиланинг қулоқлари шанғиллаб кетди, у ёғига диктор нима деди, нима демади, тушунолмади. Ҳикмат билан ўзининг фамилиясини эшитиши биланоқ, қувончдан юраги ёрилиб кетаёзди:

«Чиқибди, босилиб чиқибди,— деди у ўзига келгач,— хайрият!»

Оқила шартта ўрнидан турди-да, бурчакка бориб телефон трубкасини олди.

— Коммутатор! Уйқусираманг, коммутатор! Ашуровнинг уйини беринг.

— Нима гап?— деган Хадичанинг дағал овози Оқилани тагин ҳам ўзига келтирди. У бир лаҳза нафасини ютиб жим қолди. Сўнг «Ҳикмат ака ухламаяптиларми?» деб сўради.

— Йўқ, уйғоқлар...— Оқиланинг товушига кинояли юмшоқ тақлид эшитилди.— У кишини туш кўриб чиқдингиз, чоғи?

Шу орада Ҳикмат хотинидан «ким экан», деб сўради, шекилли, Хадичанинг асабий «думингиз» дегани эшитилди.

Яқинда юборган мақолалари республика газетасида эълон қилинганини эшитгач, Ҳикмат ҳам севишиб кетди. Аммо рашк ва ғазаб билан қараб турган хотинининг олдида Оқилага бирор илиқ сўз айтолмади, қуруқ «рахмат» деди-да трубкани қўйиб қўйди. «Ичига сигдиролмаган-да,— дея кесатди Хадича.— Мунча жоникмасал! Ҳозир ишга чиқардингиз, айтарди шунда!»

Ҳикмат хотинидан худди шуни кутганди. «Ҳеч бўлмаса кўнгил учун қанақа мақола, демайди-я, тавба, тавба...»

Айниқса, кейинги кунларда Хадича тўнини тескари кийиб олди. Ҳар қадамда эрини таъқиб қила бошлади, бирор сўздан илгак топса, уч-тўрт кунгача тиним йўқ. Костюмининг ёқасидан бир дона қора соч чиққан куню

нақ бўғиб ташлай деди. Охири Ҳикмат газабини газаб билан босишга мажбур бўлди: эксперт қилиб текширтираман шу сочни!— деди у.— Оқиланики эмас!

Хадича бунақа вақтда отдан тушса ҳам эгардан тушмасди:

— Хўп, сизники маъқул, аммо уни яхши кўришингиздан тонасизми?

— Яхши кўрганманн...

— У сизни яхши кўришидан ҳам тонасизми?

— Яхши кўрганн...

Ҳикмат «н» ҳарфини чўзиб айтиш билан «ҳаммаси ўтиб кетган, хотини» демоқчи бўларди. Бироқ хотини йиғламсираган товуш билан уни юмма таларди.

— Нега бўлмасам, кетмайди, нега ҳайдаб юбормайсиз?

Ҳикматнинг фигони фалакка чиқарди-ю, ўзини босиб, Хадичага гап тушунтиришга уринарди. «Аввало, нефть кони отамнинг маҳрига тушган эмас, кейин нефть конининг бошлиғи эмасманки, бировни ҳайдаб, бировни ишга олсам! Бошлиқ бўлганимда ҳам туппа-тузук ишлаб турган одамни ҳайдолмасдим.

Хадича шунда «туппа-тузук» деган сўзга ёпишиб олиб «Ҳамма бало ўзингизда, совутиш ўрнига умидвор қиласиз» деб ув тортиб йиғлашга тушарди. Ҳикмат хотинининг олдида гапирётган гапини битталаб чиғиринқдан ўтказиб чиқса ҳам, гоҳо-гоҳо Оқиланинг номига битта-яримта яхши сифат қўшиб юборардики, бу унга жуда қимматга тушарди.

Хадича бир ойлардан бери жеркимасдан гапирмайдиган, кесатмасдан иш қилмайдиган бўлиб қолди. Ювош бузоқнинг сузишга ўргангани ёмон бўларкан. Ҳикмат уйга жонини ҳовучлаб кирадиган бўлиб қолди. «Бир ҳисобда яхши,— деб ўйларди у, бунақа даҳанаки жангнинг оқибати талоққа бориб тақалади. Аммо аввало, Оқила билан узил-кесил гаплашиш керак! Ҳали Арслонтошга қадам босгандан бери бир оғиз юрак сирларидан дардлашганимиз йўқ... Қачонгача чўзилади бу ғурбат турмуш... Борди-ю, Оқила узил-кесил рад қилса-чи? Яшайвераманми шу ғурбат билан... Бола-чи? Ота-она совуқ бўлса, болага ҳаёт татийдими? Дарахтдан оғриб тушган олмадай, хомуш ва ғариб ўсади бола ҳам бунақада... Эҳ, Оқила! Кўнглим сезяпти, қовушамиз иккимиз. Балки бирор фожна қовуштирар бизни... Балки

Хадича... йўқ, йўқ, нима деб алжияпман ўзим, бировга ўлим тилагунча... Оҳ, кечир, Хадича, гарчи, сени севмасам ҳам ўлим тиламайман сенга... ўзим ўлганим яхши, ундан кўра, ўзим...»

Ҳикмат бир зум кўзини юмиб, ўзининг тобутда ётганини тасаввур қиларди: йиғлаб турган Хадича, фарёд кўтараётган Рухсора хола, ғамдан букчайиб қолган отаси Ашур авлиё, ҳеч нарсани тушунмай ҳовлида эмак-лаб юрган дўмбоқ ўғли... ичкарига киришга ботинолмай кўчанинг нариги бетида бошидан оёқ қора кийимда турган Оқила...

Оқила! Йиғлашинг ҳам чиройли-я, Оқила... йўқ, сен Оқила, чиройли бўлганинг учун Оқила эмассан, аксинча...

Ҳикмат бунақа пайтларда бир сесканиб ўзини хаёл гирдобидан тортиб олади-да, кейин то Оқилани бир бор кўрмагунича ўзига келмай юради. Оқиланинг оддий бир сўзини — «қудуқ» деганини ёки «план» деганини эшитса ҳам томирларига қон югуради, карахтлиги йўқолади, тушкун хаёллар ўрнини яна орзулар, ширин орзулар эгаллайди.

Бугун ҳам Хадичанинг қийноқларидан кейин ўқ еб ерга йиқилган мусичадай жони типирчилаб қолди. Оқилани бир кўришни, овозини бир бор эшитишни қўмсаб қолди. Хадичанинг зуғуми унинг юрагидаги ишқни тобора орттирарди. У борган сари Оқилада йўқ фазилатларни ҳам бордай кўрар, Хадичада йўқ иллатларни ҳам бор иллатларига қўшиб тасаввур қиларди.

Лекин ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи дегандай, Ҳикмат билан Оқиланинг тақдирида қувонч билан ғам ҳар минутда теппа-тенг жанг қиларди. Бирининг бошига тушган ғам иккинчисининг ҳам дилини поралардики, шунинг учун ҳам улар қувончсиз яшамаганларидек, ғамсиз ҳам яшамасдилар. Мақоланинг газетада босилиб чиқиши икки ошиқни беҳад қувонтирди. Охири, ҳақ жойига қарор топадиган кун ҳам бор экан. Албатта, бу мақола муҳокама қилинади, тегишли чоралар кўрилади. Бу деган сўз, конда аҳвол яхшиланади, ишчиларнинг кайфияти кўтарилади, янги ютуқлар қўлга киритилади деган сўз.

Мақола чиққан кун Оқила билан Ҳикмат учун мисоли бир байрамга айланди. Улар қаерга боришмасин, ишчилар табриклашар, қўлларини маҳкам сиқар

эдилар. Рост, қўллариини сиқаётганларида ён-верларига ҳадиксираб қараб қўйганлар, гўё Сатторов эшитиб қолишидан қўрққандай шивирлаб табриклаганлар ҳам бўлди. Лекин бунинг аҳамияти қанча? Энг муҳими камчиликларни очиб ташловчи жиддий гап айтилган, бу гапни улар, бир қарашда бир-биридан кўнгиллари совиган икки ёш айтганди...

Улар гап-сўз бўлишдан ҳам қўрқмай кун бўйи бирга бўлиб, кечқурун дўстларча хайрлашдилар.

Оқида уйга келиб энди кийимларини алмаштириши билан, Соғиндиев телефон қилиб қолди. Эртага эрта билан, — деди партком, — соат ноль-ноль тўққизда трестда бўлишимиз керак. Ҳаммамизга оид муҳим масала бор...

Оқида шу кеча тиканга яланғоч ағанагандай бўлиб чиқди. Бир чимдим ҳам ухлолмади. «Муҳим масала» маълум эди: аввало кон ҳаёти, иши таҳлил қилинади, мақола юзасидан сўз бўлади. Ҳаммаси яхши-ю, аммо... Сатторов нима қиларкин? У осон жон берадиганлардан эмас-ку?..

Қиз шу хаёллар билан тонг орттирди-ю, бутерброд билан ярим пиёлагина чойни арағ югиб, йўлга тушди.

Оқида трестга шунда ҳам анча одамдан кейин етиб келди. Трест бошлиғи ҳамма йиғилгач, Сатторовни сўради.

— Ўзи келмоқчимиди? — деди у охири ҳеч кимдан садо чиқмагач Соғиндиевга қараб, — гаплашганмидингиз?

Соғиндиев кеча кечқурун Сатторов билан учрашганини, эрталаб трестга бориш кераклигини унинг ўзи гапирганини айтди.

Трест бошлиғининг муомаласидан у Сатторовнинг мажлисга келмай қолишини олдиндан сезганлиги ва шу боисдан Соғиндиевга «ун олиб келасиз» деб алоҳида тайинлаганлиги билиниб турарди. Лекин содда дил Соғиндиев директорнинг устомонлигини пайқамай: «Ўз оғзи билан йиғилиш ҳақида гапиряпти — боради!» деб ишонган, шунинг учун ортиқча парво қилмаган эди.

— Сатторовсиз масалани муҳокама қилолмаймиз! — деди бошлиқ бир Оқилага, бир Ҳикматга тикилиб, — муҳокама қилиш бефойда!

Ҳикмат ўрнидан хиёл қўзғалиб қўйди. Оқида унинг бу ҳаракати маъносини дарров пайқади: у муҳокама

қилаверайлик, барибир Сатторовга ҳар қандай дакки кор қилмайди, демоқчи бўларди, лекин мақола авторларидан бири бўлгани учун тортинарди.

Трест бошлиғи ўрnidан туриб стол четидаги телефон трубкасини қўлга олди. У ўтирган жойида трубкани олдига тортиб олса ҳам бўларди, бироқ унинг ҳозир хаёли Сатторовда эканлиги учун шу оддий қулайликни ўйламаган эди. Бошлиқ номер тераркан, икки кўзи столига ёйиб қўйилган газетада эди. У Ҳикмат билан Оқиланинг Арслонтош нефть конидаги аҳвол тўғрисидаги мақоласини қайта кўздан кечирарди. Баъзи бир жумлаларнинг тагига яшил қалам билан йўғон қилиб чизиб қўйилганлигидан, унинг мақолага муносабати анча жиддий эканлиги аён эди.

Йўқ, трубкадан садо бўлмади.— Ҳеч ким йўққа ўхшайди уйда.— деди трест бошлиғи охири умидсизланиб трубкани қўяркан.

Шунда хонага Беқамчи кириб келди-ю, трест бошлиғига буклоғлиқ қоғоз тутқазди. Бошлиқ, гарчи хат унинг ўзига шахсан юборилган бўлса-да, овоз чиқариб ўқиди: «Уэр, мажлисга боролмайман, радикулитим тугиб қолди, қимирламай ётибман.

Врачдан рухсатим ҳам бор...

Сатторов».

Врачдан рухсат ҳақидаги гап негадир йиғилганларга кинояли туюлди, заҳархандали қулиб қўйганлар ҳам бўлди.

— Начора!— деди бошлиқ Ҳикмат билан Оқиллага боягидай тикилиб,— начора!

Гўё мажлис фақат шулар туфайли чақирилаётгандай. Аммо бошлиқнинг афсусланиши самимий эканлиги унинг гап оҳангидан билиниб турарди. Шунинг учун Ҳикмат ҳам, Оқила ҳам бошлиқдан хафа бўлишмади.

Шундай қилиб трестдаги муҳим мажлис Сатторовнинг «хунар кўрсатганлиги» туфайли ўтказилмай қолди.

Трестда муҳокама ўтказилмагандан сал кейинроқ Сатторовни ишдан олиш тўғрисида буйруқ келди. Мажид ҳам вазифасидан бўшатилиб, ўрнига Ҳикмат тайинланди. Оқила ҳам хиёл кўтарилди — унга бош геолог ўринбосари вазифаси берилди.

Нефть конидаги аҳволни яхшилашда етарли тадбирлар кўрмаганлари учун бош инженер Акрамов билан партком Соғиндиевлар ҳайфсан олишди. Мажид эса ўз хоҳиши билан шу кондан иш сўради, қўлидан келганча меҳнат қилиб, йўл қўйган хатоларини қисман бўлса ҳам тузатишга ваъда берди.

Унга иш бериш-бермасликни ҳал қилиш бир оз кейинга сурилди. Чунки, кон вақтинча директорсиз қолган эди. Бу масалада трест бошлиқлари анча қийналишаётгани аён эди: Соғиндиевни тайинлай дейишса, у ҳам озми-кўпми Сатторов йўл қўйган камчиликларда айбдор эди. Ҳикмат, ё Оқила эса, ҳар қаандай ғайратли бўлсалар-да, ҳали чиниқмаган, тажрибасиз эдилар.

Сатторов эса бу воқеадан кейин ҳам, барибир, ичида «ўз билганимдан қолмайман» деб аҳд қилиб қўйганди. Тобора ўтдан қочаётгандай, ундан қочаётган Мажиднинг оёғига кишан солишни ўйларди.

— Эй ука,— деди у ишдан тушган куннинг индини гаёқ Мажиднинг елкасига қоқиб:— бўлади-да, ҳаётда муваффақиятсизлик. Мен бу амални ҳам-ҳм... худога шукур энди кўраётганим йўқ, эллик саккизинчи йилда Бахмал конидан ҳайдашгач, орадан бир ярим йил ўтмай, ўзлари ишга қақаришди. Мана, шунча йил ишладим. Амал деган юздаги хол эмаски, умрбод бўзрайиб тураверса. Амал сепкил, гоҳ кетади, гоҳ пайдо бўлади. Энди мундоқ, тўхтагн, югослав коньягидан қиттак-қиттак татиб олайлик.

Бирпасда зиёфат қуюқлашиб кетди: Сатторовнинг хотини бир имо бўлиши билан закуска устига закуска келтириб ташлади.

— Энди программа-минимум бундоқ, Мажиджон, ишни қолган жойидан олавериш керак, мени айтди дерсиз, Ҳикмат лаванг, қиздирилмаган чирмандадай бакбак қилади-да, уч кунда бизники бўлмас экан, деб қўлини қовуштиради, ҳам-ҳм... Оқила бўлса, маълум, эл олдида юзи қора. Посонгини ҳали ҳам бўлса ўша «миш-миш»ларга қараб босаверинг, зарар қилмайди, шилқ этиб тушади деганман-а, илгари тушмасаям энди тушадди. Бунақа миш-мишларга ҳам-ҳм... белидан кўмилиб юравермайди. Гапнинг пўсткаллеси шуки... Қани, шуни ҳам кўтарайлик саломатликка... ҳам-ҳм... яшанг, нарзандан ичворинг. Пўсткаллеси шуки, энди мен ҳали-вери кўтарилмайман, очиги, сиз ҳам. Лекин думимизни эшик-

ка қистирмаслик учун, бу Лайли-Мажнуунинг тижкаси-
ни қуритишимиз керак. У ёқда Пўлатжон, менинг укам,
унутгандирсиз, ҳа балли; ҳм-ҳм ишни дўндирапти...
Обком билан ҳам яхши, ановиларнинг думига пақир
боғлангач, Пўлатжонни олиб келамиз директорликка,
ана ундан кейин яна «Сатторов, Сатторов»га ит боқмай
қолади. Ҳм-ҳм... Сизнинг ҳам яна соянгиз қалин бў-
лади...

— Хўп, тоға, бу сафар нега енгилдик?— деган Ма-
жиднинг саволи «устози»ни сал гангитиб қўйди, лекин
у тез ўзини ўнглаб олди. ҳатто гангиганини ҳам сездир-
май, бирпас тиш ковлаган киши бўлиб имирсилади. Бир
хўплам чой ютишчалик муддат ўтгач, бу саволни во-
лейбол коптогидай Мажиднинг ўзига ирғитди:

— Ўзингиз қандай фикрдасиз?

— Шу, кечикдигов... Оқиланинг илиқиб келганлиги-
ни тутун тарқатгандай қилиб эмас, туман туширгандай
қилиб бирданига ёйиб ташлолмадик.

— Бу бир,— деди Сатторов тиш ковлаётган чўпини
кулдонга ташлаб.— Иккиламчи, ҳалиги лаънати мақола,
ҳм-ҳм... кесакдан олов чиққандай чиқиб қолди, доғда
қолдик. Шуни кўра билишимиз керак эди, битта-ярим-
та қудуқ ажратиб, бор, текширсанг текшир, деб қўй-
сак бўлар экан. Ҳм-ҳм... Асосан, шу ердан, ушлашди-
да, план-млан деган гап қотган ярадай гап, кўчириб
ташланса изи билинмайди... Ҳм-ҳм...

Мажид бу ўхшатишга ҳиринглаб кулди.

18

Ҳикмат бош геологлик курсисига ўтиришидан аввал
хонадаги ортиқча ҳашамдорликни йўқоттирди: туки
барра ўтдай ўсиб турган янги гилам дорожка йиғилди,
чойнак-пиёлаларнинг ҳам сал соддароқ ишлангани кел-
тирилди, столга ёзилган духобалар ўрнига ҳам оддий
қалин ойна қўйилиб, ёзишга, ишлашга қулайлик яра-
тилди. Тўрга Владимир Ильич Лениннинг телефонда
куйиниб гапираётган сурати илиб қўйилди.

Хуллас, кабинет ҳозиргина нефть конидан мазутга
беланиб келаётган оддий ишчи тортинмай кириб, ишни
битказиб кетишига мослаштирилди. Ҳикмат аввал
Оқила билан иш юзасидан алоҳида суҳбатлашиб ол-
моқчи эди, у бу таклифга қўшилмади, бир йўла ҳамма

активларни йиғиб, Соғиндиев бошчилигида кичкинагина мажлис ўтказиб олишга қарор қилишди.

Шу мажлисда Оқила ҳам ўзининг конкрет таклифларини ўртага ташлади:

— Аввало,— деди у олдидаги оқ қоғоздан кўз узмай,— газ омбори масаласини кун тартибига қўйсак, мен ўз устимга олсам, Ашуров ҳам ёрдам берсалар, газ омборларини ишга туширсак... Бу планни кўтаришдан кўра ҳам зарур, яна аланга чиқиб, миллиард-миллиард куб газ ҳавога совурилиши мумкин.

Акрамов ҳам, Соғиндиев ҳам, Қоракўзим амаки ҳам қисқача сўзлаб, бу тadbирни маъқуллашди.

Кейин Қоракўзим амаки ўзининг таклифи билан чиқди:— Ҳеч бўлмаганидан кеч бўлгани яхши дейди рус, шу... беш йилдан бери айтаман, сабабсиз рўйхатдан ўчирворилган қудуқлар бор бизда, сал у ёқ бу ёғига қаралса, соғин сигирдай яна мой беради, шу қудуқлар планни оёққа турғизишнинг битта йўли...

Акрамов бу таклифни бақриб-чақриб маъқуллади. «Мана, ҳатто, паспорти йўқотиб юборилган ўн иккинчи қудуқда иш бошлаганмиз... Аммо Сатторов ҳам, Мажид ҳам...»

Бу номлар эслангач, ҳамма «ҳеч ҳожати йўқ, бу ёғини гаплашайлик» дегандай бир ютиниб қўйди. Соғиндиевнинг ўзи эса техника хавфсизлиги куни белгилашни таклиф қилди. Ҳар бир бригада ўн беш кунда бир марта қўшнисининг ишларини текширади, ўз маслаҳат ва таклифларини дўстона айтади. Активлар бу иш хайрли эканини тасдиқладилар.

Бу таклиф ва мулоҳазалар фақат оғизда қолиб кетмаслиги учун ҳар кимга алоҳида конкрет вазифа юклатилди.

Оқила, Соғиндиев ва Ҳикмат мажлиснинг эртасидан бошлабоқ вишкама-вишка юриб, ишга бош-қош бўлдилар.

19

Хартум конига борганда Оқила тушиб қолмоқчи, ер ости ремонт бригадаси ишини кузатмоқчи бўлганди, Соғиндиев кўнмади.

— Мен қоламан бу ерда,— деди у,— сиз Ҳикматжон билан Бўстонга боринг. Мадраҳимов сизни сўраётган

эди, маслаҳат сўрамоқчи бўлса керак, проектгача ковлашибди-ю, фонтан урмаётган эмиш... Ҳикматжон ҳам тушиб ўтса ёмон бўлмасди...»

Оқила Ҳикмат билан машинада ёлғиз қолгач, ўзини ноқулай сизди. Ҳикмат ҳам бесўз рулни ушлаб, хаёл билан борарди. Гоҳ ғилдирак чуқурликқа тушиб, орқадаги Оқилани кўтариб ташлаганда, йигитнинг шундоқ пешанасида турган ойнадан қизнинг оппоқ ёноғи ялт этиб кўриниб кетарди. У сал юргач, яна чуқурча бор жойдан атай ҳайдаб, яна Оқилани ойнадан томоша қиларди. Буни қизнинг ўзи сезмасди. Ҳикмат нефть ҳовузи ёнига келгач тормозни босди-да, орқага ўгирилиб эшикни очди, Оқилани туширди, ўзи ҳам пастга тушиб, жим папирос тутатди.

Оқила илоннинг бошидеккина кесакни олди-да, нефть жимирлаб турган ҳовузнинг ўртасига ирғитди. Кесак чўлп этиб тушгач, нефть бир қарич кўтарилиб қуёшда оловланди.

— Ҳали бор экан, — деди Ҳикмат, — кун бир исиб берса, яхши бўларди. — У ҳам кесак ирғитиб, сачраган нефтни кузатди, — ҳа, ҳали бор...

Қончилар сув аралашиб чиққан ифлосроқ нефтни беш-ўн кун алоҳида ҳовузда сақлайдилар. маълум температурада нефтдан сув ажралиб чиқади. Ана шундан кейин, тозаланган нефть резервуар паркларига махсус насос билан сўриб олинади. Оқила билан Ҳикмат кўриб турган ҳовуз ҳали бунга тайёр эмас. Ваҳолонки, шу кунларда ҳар томчи ёғ чўкиб турган Арслонтош конини оёққа турғизиш учун тилладай қиммат.

Бош геолог билан унинг муовини хомуш машинага чиқдилар. Энди чуқурчага тушириб ҳайдаш Ҳикматнинг эсидан чиқиб кетганди, у ҳар замон-ҳар замон орқасига ўгирилиб, Оқилага кўз қирини ташлаб қўярди. Бўстонга етишга уч чақирим қолганда, Ҳикмат машинани йўл четига буриб қолди. Оқила эса савол назари билан қошларини баланд кўтарди.

— Бир лаҳза... — деди-да, Ҳикмат кабинадан тушганча югуриб кетди. У дўнгликда шамолда чайқалиб турган чўғдай лолага қараб чопарди.

Оқила ҳам машинадан тушди. «Лолани менга берса олсамми, олмасамми», деб ўйлагунча мактабдан беш олиб келган боладай пишиллаб, Ҳикмат етиб келди.

— Биласизми, — деди нафасини аранг ростлаб Ҳик-

мат,— қаранг-а, Оқилахон, мана шу лоланинг косасига қаранг: қоп-қора-я.

Қиз бирор шоирона ўхшатиш қилади деб, иймашиб-гина «ҳа» деди... Ҳикмат киприкларни пирпирата-пирпирата базўр фикрини айтди: демакки, қаранг, лоланинг тўши нефтга ўхшайди. тўғрими?

Оқила бу кутилмаган ўхшатишдан лол қолди, йигитнинг қўлидан лолани олиб, айлаштириб томоша қила бошлади.

— Ҳа-я, худди нефть фонтанидан сачрагандай-а...

— Табиат. Оқилахон, гоҳ битта бўёғи билан одамни бир умр сеҳрлаб қўяди... Сиз атир гулни яхши кўрганми-гиздай мен лолани яхши кўраман...

— Аммо лола ўсган жойдан,— деб гапни бошқа ёққа бурди қиз,— нефть чиқмайди...

Ҳикмат, «ис, мен нефть чиқади деяпманми?» дегандай ширин киноя билан қизни биллагидан ушлаб қўйди. Бу Оқилага таниш қилиқ: агар биллагини қаттиқроқ эвса, бу оддий шубҳа эмас, унинг бир оз ранжиганини билдирар, агар ҳозиргидай билинар-билимас қўлини ботирса, «шунини ҳам гап деб гашириб ўтирибсизми» маъносига енгил пичинг бўларди.

Ҳикмат, қаршисида лола ушлаб турган шу дилбарини шартта бағрига босиб олгудай юрагидан унга томон талпинди-ю, яна ўзини босиб, уф тортди...

Оқила эса аллақачон машинанинг ичига кириб олганди. Йигит хаёл билан ўгирилиб қараса, лола йўқ, лола ушлаб турган қиз ҳам... Эси ўзига келиб машинадаги Оқилага кўзи тушди-да, секин у томонга одимлади.

Улар Мадраҳимов бригадасига етиб боришганда, пармакашлар тушлик қилишаётган экан. Ишчилар меҳмонларни қаёққа ўтқазиниш билмай шошиб қоллишди. Оқила, қиз болалиги тутиб уни унга, буни бунга уриб, жой тайёрлашворай деди-ю, раҳбарлардан бири эканлигини ёдига тушиб, ўзини сипо тутди.

Пармакашлар қўярда-қўймай меҳмонларни тўрга — эски телогрейка устидан иккинчи қават газета тўшалган қўлбола кўрпачага ўтқазинишди. Ҳикмат бир стакан чойни хўплаб, энди ишдан гап очмоқчи бўлганди, Асқар полвоннинг ичи пишиб турган экан:

— Э ака,— деди,— энди бизнинг ҳам гарданимизга офтоб тегадими, йўқми?

Оқила полвоннинг дарди футбол эканини биларди,

унинг тўғрисида одамлардан кўп эшитганди. У полвоннинг футбол ўйини деб гўшагани ҳам ташлаб кетганини эслади-да, «пиқ» этиб кулиб юборай деди. Мастер Мадраҳимов полвонга бир ўқрайди-да, «жим» деган маънода унинг тиззасини босиб қўйди. Ҳикмат иш жўнида сўз очишни ҳам, полвонга жавоб қилишни ҳам билмай турган эди, Беқамчи орага суқилди. Оқила қўйиб берса футбол ҳангомалари бошланиб, вақт кетишини сизди-да, суҳбатни чўрт кесди:

— Биз футбол масаласини раҳбарлар олдига қўямиз. Хотиржам бўлинг, ўша айтган одамнингизни ўзингиз тренерликка олиб келасиз. Энди иш тўғрисида гаплашайлик: қалай, ҳали ҳам фонтан урмаяптими?

— Бе, фонтан қаёқда,— деди Мадраҳимов, энсаси қотиб,— отликқа йўқ фонтан...

« Шу билан орага узоқ жимлик чўкди, Ҳикмат ўрнидан туриб вишканинг олдига борди, бошқалар ҳам бирин-бирини кўзгаллиди. Нефть чиқмаса савлатдор вишка ҳам хунук кўринар экан. Бир пачка макарондай қалашиб ётган трубалар ҳам трубабур долотолар ҳам ёш боланинг ўйнаб-ўйнаб улоқтирган ўйинчоқларидай хунук ва бефойда кўриниб кетди. Оқила қудуқнинг таржимаи ҳоли ёзилган журнални ярим соат қадалиб ўқиди. Сўнг уни Ҳикматга узатди. Ҳикмат пастки лабини тишлаб, қонатворгудай бир ҳолатда журналдаги майда ҳарфларга кўз югуртирар, оёқларининг учини асабий тапиллатиб тупроққа урарди. Қизиқ, оиладан бир ноқобил фарзанд чиқиб қолса, фақат шу оилани эмас, маҳалла-кўйини, бутун шаҳарини безовта қилганидай конда «ноқобил» қудуқ учраб қолса, ҳамманинг — геологларнинг ҳам, ишчиларининг ҳам, инженер-техникларнинг ҳам кўнглини хира қиларди. Ахир ҳамма факторлар тўғри, лаборатория маълумотлари ҳам нефть борлигини кўрсатиб турибди. Аммо нефть йўқ, аксинча авария устига авария. Султонов бригадаси 1934 метргача қазиб борганда, асбоб-ускуналари қисилиб қолди. Асли, нима бўлганда ҳам Сатторов бу бригадани бу ердан олдирмаслиги керак эди. Ёрдамга келган Мадраҳимов бригадаси планни бажармаганига қараганда, пармакашлар ишонсиз ишляпти.

— Энди тахта-ўқловни йиғиштириш керак,— деди Мадраҳимов, Ҳикматнинг журналдан кўз узишини пойлаб туриб.

— Шунча харажатни қилиб қўйиб-а?

— Ковла десангиз ковлайверамиз, яна червонлар қулоғини ушлаб кетаверадн...

Ҳикмат ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келгач, ўз фикрини ётиғи билан тушунтирди:

— Мадраҳимов ака, сизнинг пихингиз қайрилиб кетган конда, сизга ўргатгулиғи йўқ... лойиҳадаги жойдан доимо ёғ чиқавермайди...

— Ҳа, тўғри,— деди Мадраҳимов бўғилиб,—ўн беш метр тушиб кетдик, ахир...

— Яна тушиш керак, биласизми, Бошқирдистонда Сайфуллин деган мастер проектдагидан саксон беш метр пахта тушиб кетган. Мана бунақа нефть чиққанки,— Ҳикмат бош бармоғини кўрсатди,— қўяверасиз!

Оқиланинг назарида Ҳикматнинг бу ҳолати боласини алдаётган отага ўшарди. Ваҳолонки, Мадраҳимов унинг отаси тенги келарди ёшда ҳам, ишда ҳам.

Яна ярим соатча баҳс давом этгач, Мадраҳимов анча юмшади. Оқила билан Ҳикмат машинага чиқиб энди йўлга тушаётганда Беқамчи бир нафас тўхташни илтимос қилди: Асқар полвондан ҳам ўтиб тушадиган футбол ишқибозининг ҳикоясини эшитиб кетинглар, деб астойдил ўтинди. Пармакашлар ҳам келиб қулоқларини динг қилиб турганини кўрган Ҳикмат: «Майли, айтинг, аммо қисқароқ бўлсин, вақт зиқ» деди.

— Тўғри, вақт азиз нарса, ҳар минутда бизда олти чақалоқ туғилади, яёв юрган одам саккиз юз қирқ уч марта қадам ташлайди.

— Футбол ишқибозини, гапирсанг-чи!— дея тўнгиллади Мадраҳимов.

— Ҳозир, ҳозир,— Беқамчи Оқила билан Ҳикматга тарадудланиб қараб қўйди,— кечирасизлар, ҳеч шу ода- тим қолмайди, бир фактни гапира туриб бошқасини закускасига ишлатвораман. Кўз ўнгингизга келтиринг. Лондоннинг баҳайбат стадиони. Энг яхши секторнинг энг яхши жойида бошдан-оёқ қора кийимда бир аёл ўтирибди. Ёнида бўш жой. Халқаро ўйинда битта бўш жой, отамнинг хуни билан баравар. Аммо ҳалиги хоним жойни ҳеч кимга бермайди, раҳматлик эримнинг жойи, дейди йиғлаб аёл ёнидаги қўшнисига. Ундай бўлса қариндошларингиздан бирор кимсани олиб келмабсиз-да, деб гапни айлантиради ҳалиги эзма қўшни.

— Э, қандай қилиб,— дейди хоним,— улар эримни кўмгани қабристонга кетишган!

Эшитганлар бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборишди. Беқам-чининг ўзи эса лабнинг четгишасида илжайиб қўя қолди. Фақат Асқар полвоннинг жаҳли чиқди:

— Нега куласизлар?— деди у фиғони чиқиб.— Куладиган ганими шу?

Пармакашлар баттар қаҳ-қаҳ уришди. Оқила ҳам кўзларидан ёш чиққунча кулди.

20

Оқила Ҳикматга муовин бўлгандан бери ишлари кўпайиб кетди.

У бир кун бош геолог ёнида бўлса, бир кун қудуқ-ма-қудуқ, бригадама-бригада юрар, қудуқларни топширишни текширар, янги объектларда иш боришини кузатар, одамлар билан гоҳ баҳслашиб, гоҳ ишчи ва техникларга ёрдамлашиб юриб, кун қандай ўтганини билмай қоларди.

Бугун Оқила 113-қудуққа борди-ю, қилинган ишларини кўриб, даргазаб бўлганидан дарҳол Ҳикматга телефон қилиб тез етиб келишини илтимос қилди. Азбаройи бўғилиб кетганидан Ҳикматнинг «нима қилди»? деган саволига жавоб беролмай: «Тезроқ етиб келинг, келганда кўрасиз!» деди ва трубкани тақ этиб қўйиб қўйди. Унинг кўнглига ҳозир ҳеч нарса сиғмасди, юзларини гўдак қўлидай илиқ шаянтилаб кетаётган шабада ҳам, баҳайбат тоғлардай тизма-тизма, ўркак-ўркак бўлиб савлат тўкиб турган тепаликлар ҳам, шамолда қир билан битга бўлиб чайқалиб ётган бугдойзорлар ҳам, кўзин қамаштираман деб даштлар тўшида оловлашиб ёнаётган лолалар ҳам қизининг нигоҳини тортолмасди. У бир юз ўн учинчи қудуқ ёнида михлангандай турар, Ҳикматни сабрсизлик билан кутарди. Тагига уч дона пишиқ гишт териб иста чақиб ўтирган Оқназар ака эса, дунёни сел олса ўрдакка нима ташвиш қабилида бепарво эди. Унинг ёрдамчиси, калладор ориқ йиғит Хидирали бўлса, дўпписини тарелка қилиб, бачкашароқ бир ашулани намойишкорона хиргойи қиларди. Тагидаги эски пақир ҳар чайқалганда, «таққ», «таққ» этиб қўярди.

Бу ўтириш билан уларнинг иккаласи ҳам Оқилага намойишкорона пичинг қилинар, «сени бир пақирга» ол-

маймиз, демоқчи бўлишарди. Ҳикмат етиб келиб машинадан тушганда Оқназар ака қўлининг учгинасини узатди.

Шоҳ эса (Хидирали калладор бўлгани учун уни шундай аташарди) ўтирган жойида тиржайиб қўя қолди.

— Жиноят, ўртоқ Ашуров,— деди Оқила, Ҳикматга воқеани баён қилиб.— Мана булар қип-қизил жиноятчи, қудуқни қирқ тўрт метр беридан отиб, топширвораверишган...

— Упкангизни босинг яхшиликча,— деди Оқназар ака гўдайиб.— Менинг совунимга кир ювмабсиз ҳали...

— Кекирдагингизни эҳтиёт қилинг ўзингиз,— деди Оқила,— одатда ғазаб қўрқоққа аввал келади, қилар ишни қилиб қўйиб ўдағайлайсиз, ўзингиз босиб олинг ўпкангизни.

Ҳикмат бу қудуқнинг паспортини идорадан ола келган эди: узоқ кўздан кечирди-да, кейин ранг-рўйи оқарди, ўзини аранг тутиб, Оқназар акага юзланди:

— Ҳей, сизда инсоф борми, ахир дебит ярмига камайиб кетган-а, нега беридан отгансизлар?

— Манови хонимингизга айтдик сабабини,— ўрнидан туриб орқасини қоқди Хидирали.

— Сатторов мажбур қилган эмиш! Планни тезроқ кўтаришимиз керак, қўшимча мажбуриятимиз ҳам бор бошимизда, деб буларнинг икки оёғини ерга теккизмаган эмиш...

Ҳикмат этигининг қўнжидан гулдор сопли пичоғини шартта суғурди. Хидиралининг кўзлари ола-кула бўлиб кетди: «хонимингиз» деганимга соб қолса-я, деб ўйлади у. Йўқ, Ҳикмат пичоқнинг учидан ушлади-да, сопидан Оқназар акага тутқазди: қани олинг-чи...

Оқназар ака ҳайратланиб қўлига пичоқни ушлади.

— Шу пичоқни, шу ерда турганлардан хоҳлаганингизга уринг,— деди Ҳикмат.

— Ие, бу қанақаси,— ранги қув ўчиб гўлдиранди Оқназар ака...

— Уринг, буюраман, бош геолог сифатида буюраман...

Шундан кейин Оқназар ака кинояни тушуниб илжайди.

— Ахир Сатторов директор бўлган бўлса, мен бош геологман,— деди Ҳикмат пичоқни олиб жойига солиб қўйгач,— хўш, нега менинг айтганимни қилмадингиз,

бошлиқ томдан ташла деса ташлайвермас экансиз-ку... Уят, Оқназар ака, уят, Хидираливой, аммо сенинг, бола, шохингни синдириб ташлайман, ҳалигидақа олифталик қилаверсанг!

Оқназар ака ҳам, Хидирали ҳам тавба-тазарру қилган бўлишди. Қудуқни проектдагидек қилиб уларнинг ўз ҳисобидан қовлашни буюрди Ҳикмат.— Акс ҳолда жиноятчи сифатида жавоб берасизлар,— деб қўшиб қўйди у.

Шунда салга лов этиб ёнадиган Хидирали ўзини тутолмади, у Оқилага ҳақоратомуз сўз айтиб юборди. Оқила ҳам аламга чидамай, уни гап билан узиб-узиб олди, Хидирали баттар жавраб кетди:

— Сенинг жатингга бутун қишлоқ мурдор. Кўтар чамадонингни...

Ҳикмат ҳалиги гулдор соп пичоқни қўнжидан олай-олай дерди-ю, аранг қалтироқ қўлларини тийиб қоларди. Оқназар ака хезланиб келган Ҳикматни бир ёққа, Хидиралини бир ёққа ажратди-да, «бўлди, бўлди», деди.

Қудуқ тепасида фалончини урибди, деган маломатга қолмай деб, Ҳикмат ортиқ ғазабига эрк бермади. Оқила ҳам Ҳикматнинг қизиққонлик қилиб, бирор шўриш қилиб қўйишидан чўчирди. Шунинг учун «шоҳдор аблаҳни» яна тишлаб-тишлаб олгиси келса ҳам тилини тийдида, машинага чиқиб олди.

Йўл бўйи Оқиланинг хаёлидан Хидиралининг гапи чиқмади: «Сенинг жатингга бутун қишлоқ мурдор, кўтар чамадонингни!»

Дарҳақиқат, Оқила билан Ҳикмат бир идорада, ёнма-ён ишлай бошлаганларидан буён Арслонтошда яна гап-сўз, иғво кучая бошлади. Улар бу чиркин ғийбатларга эътибор бермасликка уринар эдилар. Лекин... Оқила ҳам одам ахир. Кеча кечаси идорадан чиқаётиб, лип этган кўланкага кўзи тушиб қолди. Кўланка уни кўриб ўзини дарҳол панага олди. Лекин шу бир дақиқанинг ичида Оқила Хадичани таниб олган эди.

Шу кечаси Оқила миужа қоқмай чиқди. «Бу ишларнинг оқибати нима бўлади? Нима қилмоқ керак», деган фикр миясини бургидай пармалаб, бир дам ором бермади...

Ҳикмат ҳам шунга ўхшаш хаёллар гирдобиди ёнарди. Сўнгги кунларда, айниқса, Оқила унга муовин қилиб

тайинлангандан бери Хадича жуда галати бўлиб қолди. Кечалари унинг йўлини пойлайди, тинмай йиғлайди..

Ҳикмат ўз ўйлари билан бўлиб, пайқамай қолган экан, тўсатдан машина силкиниб тўхтаганида ҳушига келди.

Тош йўлда Соғинднєвнинг газиги кўндаланг турарди. Камарини маҳкам боғлаб, енг шимариб олган Соғинднєв билан бош инженер Акрамов қишлоқ чеккасидаги кўримсизгина уйлар ёнида туриб, нима ҳақдадир баҳслашмоқда эдилар.

Маълум бўлишича улар ободонлаштириш юзасидан гаплашаётган эканлар. Соғинднєв Ҳикмат билан Оқилани кўриб ҳазиллашди:

— Мана, бош геолог бўлгунча ободончилик масаласини ҳар мажлисда гапирган ўртоқ ҳам келдилар. Беш геолог бўлдилару, ҳамма нарсани эсларидан чиқариб юбордилар!..

Ҳикмат бошда унинг гапига тушунмади.

— Нима,— деди у Соғинднєвга кинояомуз илжайиб, — план тўғрисидаги ғамхўрлик ким учун? Мен учунми, сиз учунми, ё Тўхтасинова учунми?

Шунда Оқила Ҳикматнинг ўзи бир вақтлар Сатторовни танқид қилиб сўзлаган нутқини эслатди:

— Автобус тикилинчилигининг планга алоқаси борлигини исботлаган ким эди. Мабодо бошқа Ашуров эмасми?

Ҳикмат завқ билан кулди... Шундан кейин Соғинднєв ўзининг конкрет таклифларини ўртага солди: унинг фикрича, комсомолларни, ёш коммунистларни жалб қилиб, кўкаламзорлаштиришни тезлатиш керак, ахир баҳор кутиб турмайди. Бугун ерга тикилган оддий таёқ ҳадемай дарахт бўлиб кўкаради, кишининг баҳри-дилини очади. Аммо кечикиб экиб парвариш қилинган ҳар қандай ниҳол ҳам, гўшти шилинган суякдек бўлиб безрайиб тураверади.

Шу кўни улар ярим кечагача қишлоқ айланиб, қилинадиган ишларнинг режасини тузиб чиқдилар.

21

Ҳашар куни пешингача ҳамма ёқни ниҳол босиб кетди. Бугун Хадича ҳам ўзида йўқ хурсанд. У катта темир ўчоқни қуриб, ҳашарчиларга овқат қилиш ҳаракатига тушиб кетган.

Оқ фартукни кийиб олиб ҳали унга, ҳали бунга буй-руқ оҳангида сўзлар, шарақлаб куларди. Унинг бутун ҳаракати ипидан-игнасигача Оқилага пичинг эди: кўриб қўй бош геологнинг хотини қандай керилишини, дегандай, ўзича жўрттага ҳар хил қилиқлар қилар, ўзидан каттароқларни ҳам «сан-санлаб» чақирарди.

Қондаги мушкул аҳвол анча яхшилангач, қиз ҳақидаги ғийбатлар энди камая бошлади. «Иккаласи топишса керак, бири бошлиқ, бири муовин бўлди», деб ўйловчилар пичоққа илинарлик баҳона тополмаганларидан, ғинг этиб оғиз очишолмасди.

Хадича гарчи Ҳикмат билан Оқила бир идорада ён-ма-ён ишлай бошлаганларидан кўп изтироб чекса ҳам, Оқила тўғрисида ортиқ ғийбат қилишни тўхтатганди, гапнинг очиғи, қўрққанидан тўхтатганди. У совуқ муомала қилган сари Ҳикмат ҳам совуб бораётганини сезгач, бошқача йўл тутишга аҳд қилди: «Эрим билан аҳил яшайверсам, бола туғиб ташлайверсам, Оқиланинг даф бўлгани шу бўлади, бир кунмас-бир кун этак қоқиб жўнаб қолади ўзи», деган қарорга келганди. Мана ҳозир ҳам у шу мақсадни намойиш қилиб, одамларнинг ичидан ўзини эркин ва ўктам тутмоқда.

Баҳор нашидаси сабаб бўлдими, бошқами, ишқилиб, иш бошланган заҳотиёқ, ҳашарчилар ўртасида қувноқ ҳазил бошланди. Соғиндиев бундан фойдаланиб, ҳазил-хузулларни битта мавзу, битта пайрөвга туширмоқчи бўлганди, «ўхшатдим» ўйини ўз-ўзидан тилдан-тилга кўчди.

Беқамчи, Бағир оға, Карагозинлар бутун атрофни бошга кийиб кулишар, янги «ўхшатдим»ни бошлашарди. Оқила экаётган шафтолига сув қуяркан, Ўктамой:

— Оқилахон, ўхшатдим...— деди секингина.

— Нимага?

— Фариштага!

Оқиланинг юраги шув этиб кетди, у ёғига индамади. Ўктамой ўйин қондасига биноан ундаг жавоб кутарди.

— Нима қилардингиз?— деб сўради охири қиз.

— Акамга олиб берардим!

— Э, ўлинг!— деди Оқила, унинг биқинига беозор туртиб. Шунда бутун атрофни жараңлатган Хадичанинг овози ҳаммаинг эътиборини тортди:

— Ўхшатдим, Оқилахон!

— Нимага, Хадичахон?— сўради Оқила негадир юраги орқасига тортиб. Хадича ҳам ранги ўчиб бир зум тараддудланиб турди-да, охири:— Зарпечакка!— деди энтикиб.

— Нима қилардингиз?— Оқила ўз ихтиёрига қарши шундай деб юборди-ю, лабини тишлади.

— Юлиб ташлардим экиннинг ичидан!

Ўктамоёнинг енгил ҳазилидан оқариб-бўзарган Оқи-ла, Хадичанинг «ўхшатдим»идан кейин базўр оёқда турарди. Гурра кулган одамларнинг овозиёқ уни тўқ-моқлаб ерга киргизворай деди. Ҳамма ҳам майли-я, ишни Ҳикмат пачава қилгани ёмон бўлди: у шу оннинг ўзидаёқ хотинидан «қасос» олди:

— Ўхшатдим, хотин!— деди у лаблари кўкаринқи-раб. Ҳашарчилар жим бўлишди: эр-хотиннинг жанги қандай бўлишини томоша қилиш мароқли эди.

Хадича эшитилар-эшитилмас «нимага?» деди.

— Қора қаргага!

— Нима қилардингиз?— Хадичанинг овози энди си-ниқиб кетганди.

— Булбулларнинг, саъваларнинг ичидан ҳайдар-дим!

Эшитувчилар кулишни ҳам, кулмасликни ҳам бил-май, бўзрайиб қолишди. Хадичанинг ўзи номус кучли хахолади. Шу ондаёқ Оқила Ҳикмат билан жанг бош-лаб «рақиб»асини тангликдан чиқаришга уринди.

— Ўзингизни ўхшатдим, ўртоқ бош геолог!— деди у Ҳикматга тик қараб. У Хадичадан еган «калтаги»дан кейин ўнгланиб гапираётганига ўзи ҳам таажжубда эди.

Орага пашша учса сезиладиган тиниқ жимлик чўкди.

Оқила Ҳикматни беданага ўхшатди. «Нима қилардин-гиз?» деб сўраганда: «Ҳамма ёқда сайратавермай, ўз тўрқовоғингиздан ташқарига чиқармасдим»,— деди. Бу гапга кулган ҳам кулди, кулмаган ҳам. Аслида бу аския билан Оқила битта Хадичани эмас, бошқа игвогарлар-нинг ҳам ўпкасини босиб қўйди. Ҳикмат шуни хаёлдан ўтказаркан, Соғиндиев билан Карагозин ўртасида бўл-ган «Ўхшатдим» «жанги»нинг мазмунига тушунолмай қолди. У таваккал қилиб кўтарилган кулгига қўшилиб кетаверди. Унинг «кўз бўямачи»лигини ҳеч ким сез-май қолди.

Езнинг дастлабки кунлари бошланди. Қулупнай пишиғи тугаб, эртанги ўриқлар, олмаларга ранг кириб, болаларнинг кўзини тўрт қиладиган бўлиб қолди. Ҳикмат коватокни яхши кўрарди. Аммо ток оши қилиш Хадичанинг ҳали-вери эсига келадиган эмас.

Вақти ўтинқираган бўлса ҳам Хадича қайнашаси билан ялпиз сомса туккани-туккан. Ялпиз сомсани, айниқса, Шавкат хуш кўрарди: ичи ҳувиллаб ётган бўш тандирнинг қопқоғини курсига чиқиб тушириб юборар ва нуқул «ейман, ейман» деб бақирар эди у.

— Нимани ейсан, тандир қуруқ,— деб куларди Хадича қотиб-қотиб.

— Қуруқ ейман!— деб Шавкат баттар гиш-ғиша кўтарарди. Хадича баттар кулиб, ўғлининг юз-кўзидан ўпар ва уйга олиб кириб кетарди. Шундай қилиб, Шавкат ялпиз сомсанинг номини «қуруқ» қўйиб олганди.

Ҳикматнинг эса «қуруқ» ейишга мажולי қолмади. У бугун ҳам зўр-базўр ялпиз сомсадан тотинди-да, ишга чиқиб кетди. Бир ҳафтаки, Оқиланинг таклифи билан ер ости ременти бўйича учинчи смена ташкил этилган. Шундай қилинмаса, кон бутунлай оёққа туролмайди, буни устига узил-кесил ҳал қилинган «ер ости омбори»ни ишга тушириш яна судралади. План тўлмаса ишчиларнинг ойлиги ҳам, кайфияти ҳам пасайиб кетади. Шундай бўлгач, «газ омбори»да улар завқсиз, лоқайдлик билан ишлайдилар-да, беихтиёр ўзларининг ҳам, давлатнинг ҳам икки-уч йилги даромадини оширишга етарли аҳамият бермайдилар.

Беридан отиб қўйилган қудуқларни маромига етказилгач ҳам, барибир янги-янги резервлар чиқаверди. Гоҳ Оқила, гоҳ Акрамов, гоҳ Соғиндиев билан Ҳикматнинг ўзи, янги имкониятларнинг кўзини очишарди. Айниқса, яроқсиз деб ташлаб қўйилган қудуқларнинг «тирилтирилиши», қайта ишланиши катта фойда келтирди. Шундан кейин Ҳикматнинг ўзи шахсан тепасида туриб, кам ҳосил қудуқларнинг ҳам капитал ремонт қилинишига бош-қош бўлди. Суткасига 7,2 тонна ёғ бераётган 227-қудуқ дебитни ўн тўрт тоннага чиқарди-қўйди! Бўлар экан-ку! Яна Бағир оғанинг сўзи тўғри чиқди: қудуқ, сигир! Еганини қайтаради. Қоракўзим амаки эса қизиқ

бир мақолни қўшимча қилганди бу сўзга: хотиннинг хўра бўлса урди худо, сигиринг хўра бўлса берди худо. Модомики, қудуқ ҳам соғин сигир экан, қудуғинг ремонт ейдиган бўлса берди худо, деявер, ичида бир нимаси борки, сендан қаров талаб қилади.

Ҳикмат шуларни ўйлаб ич-ичидан қувониб қўйди, бу кеч амалга ошириладиган режаларни бирма-бир ҳасл чийриғидан ўтказди: аввал учинчи сменада ишлайдиганларнинг транспортни текшириши лозим, сўнг уларга қандай шароит яратилганикин, овқат-повқати тузукмикин? Буни алоҳида суриштириш керак. Электромонтёрларнинг жой-жойига жўнаб кетган-кетмаганлигини аниқлаш ҳам энг муҳим ишлардан.

У машинани идора ёнида тўхтатиши билан Акрамовнинг йўгон ва басавлат гавдасини кўрди: ие, унинг ёнида Оқила, чиқибди-да, бу кеча ўзим қарайман ишларга, хотиржам ухлайверинг дегандим-ку... Эҳ... тинч магур...

Акрамов қўлини паҳса қилиб Оқилага нимадир уқтирмоқда: бориб ёғ деяётгандир-да. Йўқ, бошқа гап экан, гапнинг маромидан Акрамов бошқа ваядан Оқиланинг «адабини бераётган» экан:

— Ғўрсиз, синглим, ғўрсиз,— дерди Акрамов,— ғўр бўлмасангиз шунақа қиласизми?

— Ҳамма нарсадан одам азиз, одам... Мени отиб ташласангиз ҳам гапим шу. Эл олдида ҳам, партия олдида ҳам гапим шу...

Оқиланинг юзлари уч кун ҳаммомнинг иссиқ хонасида ётгандай бўғриқиб кетганди. Овози чертиб юборилган тордай титрарди.

Акрамов эса тўнини тескари кийганча Ҳикмат келганда ҳам юмшамади. У гап нимадалигини суриштирганда, маълум бўлдики, Оқила иккита вахта машинасининг биттасини Аравонга, биттасини Андижонга юборибди. Қўшни колхозда яшовчи сувчи Иноғом ота тўсатдан ўзини билмай иситмалаб, алаҳлаб қолибди. Алихўжа ака, зудлик билан Андижонга олиб бориш керак, балки операция қилинар, дебди. Борди-ю, олиб борилганда ҳам, бу одамнинг касали бўйича энг кучли врач ҳозир у ерда йўқ, отпускада, отасиникида Аравонда, дебди. Оқиланинг битта машинани Андижонга, биттасини Аравонга юборганининг сабаби шунда экан.

— Ғўрсиз,— деди яна ҳайқириб Акрамов,— борди-ю,

Андижон касалхонасининг ҳам, Аравондаги докторнинг ҳам кераги бўлмаса-чи? Иноғом ота тузалиб қолса-чи?

— Борди-ю, бунинг акси бўлса-чи,— деди чўрт кесиб Оқила. Кейин Ҳикматга юзланди у:

— Сиз нима дейсиз, бош геолог?

— Ёмон бўлмаган, менимча,— деди Ҳикмат Акрамовга тик боқиб.

— Э, сизларни тушуниб бўлмайди,— деб қўл силтади Акрамов. Бу билан у уларнинг ўртасидаги юрак торларига лом билан урмоқчи бўлганди... Иккиси ҳам нима жавоб беришни билмай туришганда, яна Акрамов ўзи пўнгиллади:

— Чол нарсайди...

Оқилани титроқ босди. Акрамов шу топда қизнинг кўзига ҳаёт йўлида учраган энг ёмон одамлар қиёфасида кўришиб кетди. Гоҳ Филмоний, гоҳ ҳов ўша сохта чўлоқ, гоҳ Каромат хола, гоҳ, «Навойи» фильмидаги шоирга заҳар бермоқчи бўлган айғоқчи қиёфасида пайдо бўла бошлади.

У бундай хаёлларни бошидан кечиргунча, Акрамов телефон қилгани ичкарига кириб кетди.

— Ўзи ёмон одам эмас, лекин,— деди Ҳикмат қизнинг ўйчан кўзларига бир қараб олгач,— гоҳ-гоҳ шунақа, ишга жони ачиганидан бемаъни гапларни ҳам гапириб юборади. Албатта, шу долзарб вақтда иккита вахта машинаси жуда катта нарса-да.

— Бунинг мен тушунмайман-а?— деди Оқила ҳали ҳам олдида Акрамов тургандай.

— Й-ўўқ,— деди Ҳикмат,— мен бошқа нарсани айтмоқчиман, Оқилахон, биласизми, дейликки, сиз шахмат ўйинига берилиб кетдингиз, бир ўйин чала ҳолда қолдирилиб токчага олиб қўйилди, шу вақтда биров келиб терган доналарингизни, демакки, айқаш-уйқаш қилиб бузиб ташласа, уни камида бир шапалоқ билан сийлайсиз. Ўша одам, гарчи, сизга шахматдан кўра муҳим иш билан келган бўлса ҳам шундай қиласиз, чунки сизнингча ўша вақтда дунёда шахматдан муҳимроқ нарса йўқ! Акрамов ҳам худди шунақа ҳолатда ҳозир...

Оқила ўйланиб қолди.

Акрамов қайтиб чиққач, уювлашиб вишкаларни айланишга жўнаб кетишди.

Ишчи халқи қизиқ: унга ҳар қанча яхшилик қилсанг ҳам, бир айбинг чиқиб қолса, кел, шуни кечириб юборай, демайди. Аслида шуниси тузук, ростлик муҳаббат элчиси. Ҳикматни ҳам, Оқила ва Соғиндиевни ҳам юракдан яхши кўришгани учун ҳамиша ростини гапирришади. Ахир, Сатторовга бирор маслаҳат солинса «хўп» деб маъқулларди-ю, амалда «йўқ» бўлиб чиқарди. Бундан нима фойда, минг марта ҳолва деган билан бир марта оғиз чучимайди...

Учинчи сменага шу кунни яёв келган ишчилар Оқилани ҳам, бошқа раҳбарларни ҳам роса янишди.

— Тағин, грузовик ўрнига автобус қилиб берармиш булар...

— Унақа деманглар!— гапга аралашди жим келаётган пармакаш ёрдамчиси Шорасулов,—бир кеча минг кеча бўлмайди... Тутган жойидан кесади Соғиндиев ҳам, Ҳикмат ҳам, автобус дедими, бўлади автобус ҳам, ана ундан кейин хоҳласанг газета ўқиб келасан ишга, хоҳласанг шахмат суриб...

— Ҳа, ҳазил-да,— деди ҳалиги йигит,— омон бўлишсин, Акрамов ҳам чакки одам эмас, ишқилиб меҳнатимиз юзага чиқаётибди-ку кам-кам... Мукофот деган нарса анқонинг уруғи бўлиб кетувди-я, андавачининг даврида...

Бу ишчилар вишкага етиб келишганда, мастер Мадраҳимов воқеани тушунтирди: у Хартумдан Ҳикматнинг телефон қилганини, икки вахта машинаси ўлим тўшагида ётган одамга ёрдам кўрсатгани юборилганини, дирекция вахтага пиёда келган ишчилардан кечирим сўраганлигини айтди. Ҳар ким ўз постини эгаллади. Прожекторлар ёруғида учинчи сменанинг иши бошланди. Кўкдаги гуж-гуж юлдузлар тушиб, вишканинг шохларига қўнгуздай ҳавас ва иштиёқ билан жимир-жимир товланарди. Майин ёз шабадаси димоққа таниш нефть ҳидини урар, аслида қўланса бўлган бу ҳид кончилар димоғига гул ҳидидай туюлардики, бунинг кўлгили жойи йўқ. Ҳар кимнинг ўз касби ўзига азиз, нефтчи учун бу ҳид мўътабар касбнинг ҳиди, нашъаси...

Нефтнинг гуркираган ҳиди ҳов нариги вишкага қараб кетаётган кишиларнинг ҳам димоғини ёқимли қиққлаб ўтарди. Акрамов энди бир оз ёришган, ўзи сўзла-

маса ҳам, сўз бошлаган одамнинг гапига қўшилишиб турарди. Ҳикмат кепкасини олиб шамолда тураркан, яйрар, кўзларини юмиб-юмиб ҳузур қиларди.

Улар кўп ўтмай учовлашиб вишка айланишдан фойда камроқ, деган қарорга келишди-да, учга бўлинишди. Акрамов тўғрига, 86-қудуққа йўл олди. Оқила чапга, Ҳикмат ўнг тарафга кетди. Бир ярим-икки соатлардан кейин шу ерга, Бўриқаллага йиғилиб, бирга қайтишга аҳдлашишди.

Акрамов тезда кўздан ғойиб бўлди. Оқила билан Ҳикмат борган сари бир-биридан узоқлашишар, ҳар замонда иккиси ҳам орқасига қараб-қараб қўйишарди. Сал ўтмай, худди кино экранда пайдо бўлиб икки ёққа ажралиб йўқ бўлиб кетган икки нуқтадай, иккаласи ҳам йўқ бўлди-қўйди. Аммо бирдан Ҳикматга қизнинг чинқириғи эшитилгандай туюлди. Йиғит орқасига қараб кучининг борича югурди. Оқиланинг олдини кимдир тўсиб турганини кўрди-ю, эси чиқиб кетди, наҳотки Акрамов бўлса!

Ҳикмат келса Оқиланинг олдида Мажид турибди! Оқила қичқириб юборгани учун узр сўради. У тўсатдан пайдо бўлган Мажидни танимай, қўрқиб кетган экан.

— Э, қойилман, кончи зотига,— деди Мажид Ҳикмат билан қўл олишиб кўришгач.—Сувга келгандим. Ичадиган сувни дизелга қўйворишди-я! Иш тўхтамасин, дейишади азаматлар...

Шундан сўнг Оқила билан Ҳикмат ўз йўлига кетаётган эди, Мажид уларни тўхтатди:

— Бир нафас, иккалангиз ҳам сабр қилинг, сувни ташлайману, келаман!

Оқила «мен кетаверай, ўзларингиз гаплашарсизлар» деганди, Мажид «йўқ, икковингизга ҳам гапим бор», деб туриб олди. Ҳикмат билан Оқила нонлож барханнинг пастига ўтириб олиб, уни куттишди. У сувли машинанинг олдига борганда қўлини карнай қилиб «Полвон-а-ке!» деди. Ҳикмат билан Оқила эса бесўз, чақиртиканак шохларини синдириб ўтиришарди.

Полвон билан Мажид сувни етказиб беришди, кончиларнинг «ур-е!»си эшитилди. Мажид бир пиёла чой ичладиган вақт ўтгунча етиб келди. У тўғридан-тўғри аввал Ҳикматнинг олдига, кейин Оқиланинг олдига келиб тиз чўқди-да, «ур мени», «ўлдир мени иккаланг ҳам» деб ҳўнграб йиглаб юборди.

— Қайф-майфинг борми, ўзи,— деди Ҳикмат уни тур-
ғизиб. Нима гап, баҳай?

Оқиланинг эса юраги дук-дук уриб, нафаси қисила
бошлади.

— Мен итман, мен аблаҳман...

Мажид узоқ йиғлади. Дунёда эркак кишининг йиғи-
сидап, хотин кишининг эркакча овозидан хунук нарса
йўқ.

— Охири, бошимга тийиндим, — деди Мажид,—
одамгарчиликдан чиққанымда кўзим очилди...

Мажиднинг кайфи йўқ эди. Юрагининг тубида ётган
ғам, қайғу, бижғиб кетган ғайирлик дарди бугун юзага
чиқиб, у шу аҳволга тушганди:

— Билмадим, шунақа қилиб, яна қанча юрардим,
аммо Сатторовнинг қилиғи кўзимни очди,— деди у, юзи-
даги ёшларни артиб.— Ҳаммаси ўзимдан ўтди. Бир то-
монда ойним, бир томонда Сатторов... Шуларнинг гал-
га кираман деб, маана, хор бўлдим!..

Ҳикмат билан Оқила ҳангу манг.

— Эҳ, Оқила, эҳ, Ҳикмат,— дерди у яна йнғи бош-
лаб,— мен сизлардан кечирим сўрамоқчимасман, сиз-
ларга тан берганимни, енгилганимни айтмоқчиман, ай-
тай, эшитинглар, кейин ўлдирсаларинг ҳам розиман,
розиман...

— Мен зомин бўлдим,— деди Мажид, кўкрагига
алам билан шапатилаб,— сизларнинг муҳаббатингизга...
Оқила синглим, мен ҳайвон ҳам севардим сени, рост гап,
севардим, лекин ҳайвон эдим, аблаҳ эдим. Сенинг но-
мингдан Маликага хат ёздирган ҳам мен аблаҳ, Мали-
кани Арофат қилиб телефонга олиб келган ҳам мен аб-
лаҳ... Нега қараб турибсизлар, нега ошингизга суприн-
ди ташлаган мен аблаҳни янчиб ташламаяпсизлар,
нега?!

Мажиднинг овози бўйнига пичоқ тортилган бузоқдай
пихллаб қолди.

— Сени ифлослигингни билардик,— деди охири Ҳик-
мат,— лекин сен тулкининг кўзини боғлайдиган маккор
ҳам эдинг, маккорлигингнинг қурбони бўлдик, Мажид!—
Ҳикмат азбаройи бўғилиб кетганидан, ўрнидан туриб
кетди. Оқила эса тоқати тоқ бўлиб:

— Кўзингни арт!— деди титраб.— Ҳамма қилгулик-
ни қилиб қўйиб, энди тиз чўкиб кечирим сўрайсанми!
Бу кўз ёшинг кимга керак энди?

— Мен бош олиб кетаман,— деди Мажид, охири йиғидан ўзини тийиб.—Лекин шуни айтиб қўяйки, қачон мени эсласаларинг... шу ҳолда эсламанглар... Ҳар ҳолда бировга фойдам тегмаса ҳам, зиён бермай юраман энди. Ҳеч бўлмаса, шундоқ ҳолатда эсласаларинг...

Ҳикмат индамади. Оқила эса Мажиднинг йиғламсираб яқинлашаётганини кўриб:

— Бас, Мажид!— деди орқага тисарилиб.— Хотин кишига ўхшаб, ҳадеб кўз ёши қилаверма! Сенга битта-ю-битта маслаҳатим шуки, ҳалиги фикрингдан қайт! Кетма! Шу ернинг тузини ичдинг, шу ерда одам эканингни кўрсат. Ё кетса кетаверсинми, Ҳикмат ака?

— Йўқ, майли,— деди Ҳикмат,— кетса— катта кўча!
— Кетмайман, Оқила тўғри айтди,— дея Ҳикматнинг втигини қучоқлади Мажид,— кетмайман...— Ҳикмат тепиб юборай деди-ю, эгилган бўйинни қилич кесмас экан, чидади, ҳаром нарсани ушлаётгандай, ижирғаниб уни кўтариб турғазди.

24

Эшикдан бировнинг калласи кўринганда, Шералининг онаси қўлида хокандоз ушлаганча ҳовлининг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди.

— Директорга ўхшайдими, ҳой Назокат!

Соғиндиевнинг орқасидан Ҳикмат, Оқила, Акрамовлар кириб борганда эса уй эгасининг қувончдан ўтакаси ёрилди:

— Вой, қайси шамол учирди, қоқиндиғлар-ей, келинлар, келинлар, ҳой Назокат, қарасанг-чи, меҳмонларга...

— Қани, Шералининг ўзи, қани,— дея Акрамов у ёқ-бу ёққа алаңлади.

Ҳозиргина чойхонадан қайтган Шерали ҳайрон: нима иш билан келишдийкин бу «катта»лар?

Шунда Акрамов бир қўзғалиб гап бошлаб юбормоқчи бўлганди, Ҳикмат базўр унинг панжасини босиб тўхтатди. Сўнг ўзи блокнотини очди-да, Шералига секин мурожаат қилди:

— Дўстим, мабодо ёдингизда йўқми, ўн тўққизинчи июнда нима иш қилгансиз.

— Ҳеч нарса... Нима эди, Ҳикматвой ака?

228

Меҳмонлар ўзларини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб юборишди. Шералининг от юзлари қўшалоқ узун қандилдай оқариб кетди, у ҳам қўшилиб илжайди-ю, гап нимадалигини тушунмади.

— Ҳеч нарсами? Туғилмаганмисиз ўша куни?— деди кулиб Ҳикмат, — саломат бўлинг.

Шундагина Шералига жон кирди.

— Э, раҳмат-э, бирор ёмон иш қилиб қўйган эканманми, деб юрагим қинидан чиқиб кетаёзди-я, э, раҳмат-э,— деди у юзларига қон югуриб.

Шунда Соғиндиев сеткаларни титкилаб, совғаларни бирма-бир шарҳлаб, Шералига тутқазди:— Мана бу «Харьков» соқол машинаси директордан, директорлик фондидан. Оқилахон билан Ҳикматжондан мана бу сиз яхши кўрадиган пластинкалар!

Шерали ҳам уялар, ҳам севинарди: тавба, ўзим эсламасам туғилган кунимни, хўжайинлар келиб табрик-лаб юришса, тавба...

Шералининг онаси Туҳфа хола ҳам, келини Назока-хон ҳам худди шу ҳолга тушишди. Дарров ивир-шивир қилишиб, ош-сувга киришиб кетишди. Сал ўтмай рубоб қўлтиқлаб Мажид кириб келди. Унинг кетидан Беқамчи, Карагозин, Мадраҳимов пайдо бўлишди, бирпасда ўйин-кулги авжига чиқиб кетди. Беқамчининг латифалари, Мажиднинг ашулалари зиёфатга «жон» киргизди.

Ичилган ярим рюмка вино ҳам Оқиланинг дилини хуш қилганди. Ўзи шундоқ ҳам ўз ишидан, нефть кони ишларидан мамнун Оқила, Мажиднинг ашуласини тинглаган сари, унинг ўзи ҳақида ўйларди: қизиқ, бирга ўсибмиз, орадан шунча йил ўтибди, ўқиш, жанжал, муҳаббатда бахтсизлик, ифво ва яна бунақа зиёфат...

Мажиднинг ҳов тунов куни йиғлагани, тавбасига таянгани, Оқилага ҳамон бир тушдай кўринарди. Йилларча ёмонлик қилиб, бир марта йиғлаб, уни ювиб ташлаб бўлмас экан, йўқ! Майли, бу гаплардан энди фойда йўқ! Қани, қулоқ солай-чи, ашуласига...

Мажид авжига чиқиб туриб, Оқилага бир кўз ташлаб олдида, сўнг яна калласини энгаштирди:

Қадду оғзингга боқсам, оҳ дерман,
Сени кўрган сайин, «оллоҳ» дерман.

Менинг ҳаддим эмаским, истасам васл,
«Кўз учи бир-ла боқ, гоҳ-гоҳ», дерман.

Этокинга кишининг илки етмас,
Сени бу важҳ ила мен моҳ дерман.

«Наҳотки, шу овоз, шу ёқимли овоз эгаси шунча ёмон кунларни бошимга солди-а?»

Оқила бир вақтлар Ҳикмат айтган фикрни эслади: Мажид ёмон одам бўлса ҳам, нима учун ашулани юракдан айтади, биласизми? Нимага бизга яхши таъсир қилади шу ғайирнинг ашуласи? Чунки, у ашуда айтаётганда, уч минутга, беш минутга яхши одам бўлиб олади! Ашула айтиб бўлдим, тамом, тортиб қўйворилган пуржинадай ичкари кириб кетади шу эзгулик... Шунинг учун ҳам у навбатдаги ғийбатларини бошлайверади. Мана, Сальерини олинг! У ҳазилакам композитор эмас. Лекин у ғайир бўлган, навқирон ва буюк Моцартга заҳар берган. Хўш, Сальери шунақа ифлос қалб билан қандай қилиб яхши музыкалар яратган? Менимча, у ўз музыкаларини яратаётганда бир неча соатга, балки бир неча кунга яхши инсон бўлиб турган, юрагининг энг чуқур ковағидаги эзгу ҳисларни тортиб чиқарган...

Ҳикмат бу фикрларни Комсомол кўлида қайиқ эшакларини эша туриб айтганди, Оқила кўлидаги атир гул билан яноғидаги чиройли холни беркита туриб тишлаганди. Гапга алаҳситиб туриб холидан ўпиб олиш одати бор эди, унинг...

Оқила бир зум яшил кўлни, ўша оқшомни, Ҳикмат овозидаги ўша жарангни излаб қолгандай, киприкларини бир юмиб очди...

У уриштирилаётган қадаҳларнинг садосидан ўзига келди. Шерали сўз айтмоқда эди

— Қелинг, Оқила опа, аввал уриштириб олайлик! Шу, азиз меҳмонлар, қувончдан ёрилиб кетай деяпман, бир рабобчи шунчалик йўқлаб, туғилган купини эслаб келибсизлар, бир минг бир раҳмат... Қани, уриштириб юборинглар,— дея ҳали ҳам сузилиб ўтирган Оқила билан Ҳикматга мурожаат қилди Шерали,— қани оқ ичиб берасизлар... раҳмат...

У Ҳикматнинг пешанасидан «чўлп» этиб ўпди ва Оқилага бақрайиб қараб турди-да, уни ўпиб бўлмаслиги эсига тушиб, изза бўлгансимон тилини чиқариб қўя қолди.

Назокатхон лаганда буғи чиқиб турган палов кўтариб келганда. Шерали Акрамовнинг пешанасини «муҳрлаётган» эди.— Минг бир марта раҳмат, хотин!— деди-да, у Назокатнинг қўлини силаб қўйди, кейин лаганни олди...

25

Шералиникидан ярим кечада чиққач, Ҳикмат ҳамма билан хайрлашиб ўзининг кўчасига бурилиб кетди. У бир оз кайф қилган, эс-ҳуши жойида бўлса ҳам, миёсида аллақандай ширин хаёллар айланиб юрарди. У эшикнинг тугмачасини бир оз қидириб қолди, ҳадеганда топавермагач, «кел, қўй» деб шивирлади ўзига ўзи. Кейин, бир силтанди-да, эшикдан узоқлашиб кетди. «Ҳозир йўлини тўсаман...»

У муюлишдан қайрилиши билан «тўқ-тўқ» оёқ товушини эшитди. «Оқила, худди нотага қараб оёқ босасан-а!» Оз бўлмаса: «Оқила!» деб бақриб юборай деди, оғзини кафти билан аранг ушлаб қолди. Эси ўзига келиб оёғидаги туфлисини қўлга олди-да, илиққина ерни яланг оёқ босиб шапиллаб олға югурди. У яқинлашиб келганда ҳам, Оқила орқасига қайрилиб қарамади. «Оқила, Оқилахон!— шивирлади йигит,— бир нафас, мумкинми, бир нафас...»

Қиз қадамини секинлата бошлади. Ҳикмат ҳам шунга мослаб секин одимлади. Бора-бора улар тўхтаб қолишди. Кўкдаги чаман юлдузлар ҳам икки ошиқ висолидан шодлангандай жимжит милтиллар, гўё уларнинг ҳозир бошланадиган суҳбатига қулоқ солмоқчидай...

Оқила серюлдуз осмонга бир қараб олди-да, яна нигоҳини ерга қадади. Ҳикмат бир қўлида туфли, бир қўли билан қизнинг юмшоқ билагидан ушлаб олганди.

— Кийиб олинг...— Оқила унинг қўлидаги туфлини юлқиб ерга ташлади...

Ҳозир қиз ҳайдаб юборади деб, юраги бетламай турганди, унинг бу муомаласидан кейин Ҳикматга жон кирди. Қизнинг елкаси устидан қўлларини ўтказиб олди-да, бўйнидан ўзига маҳкам тортди. Оқила нимадир демоқчи бўлдию, деёлмади, йигитнинг тўшига яноқлари теккач, унинг титроқ лаблари сўзга қовушмай қолди. Соғинч, шунча вақтдан бери сабр-тоқатга айланган соғинч ўз ишини қилмоқда эди. Ҳар қандай андиша ва чидам, ҳар қандай Хадича ва Шавкат, ҳар қандай игвогарлару

231

риёкорлар дунёда йўқдай, шу қадам босиб турганлари бир парча тупроқ ҳам, шу ёруғ дунёнинг ўзи ҳам йўқдай эди уларнинг назарида.

— Бўлди, бўлди,— дея шивирлади охири Оқила оёғининг тагидаги гуноҳли ерни ҳис қилиб,— бўлар, Ҳикмат ака...

Аммо Ҳикматнинг қулогига гап кирмасди.

— Ахир, одамман, Оқила... мен ҳам тирик одамман... — деди у, қизнинг хушбўй сочларига лабларини босиб... — Ё ҳазар қиласизми, мендан? Оқила, айтинг... айтинг...

— Айтмайман...— деб шивирлади-ю қиз унинг кўксига бош қўйди... Кейин оҳиста, ярим шивирдан ҳам оҳиста қилиб қўшиб қўйди.— Мен ҳам тирик одамман...

Ариқда сув ҳамон илгаригидай жилдираб оқар, тол япроқлари шамолнинг қитиқлашига ҳамон шўх қизчадай қикир-қикир кулар эди... Фақат баланд тол учига қўниб олган тўлин ойгина, қўли бўлса юзларини тимдалаб олгудай бир ҳолатда, қизариб турарди.

Ҳикмат қилган гуноҳини бўйнига олса ҳам, барибир жазоланиши аниқлигини билган ёш боладай, қизнинг тим қора сочларини бўшашибгина силарди. Тўсатдан қиз ўзини ўнглаб, унинг қучоғидан чиқди-ю, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Шу зум қизнинг бўғзига келиб тиқилган нарса йиғи ҳам, фарёд ҳам эмас, балки ҳеч нарса ифодалолмайдиган бир алам эди... Бу аламнинг кучи улар иккиси қовушгандаги ёниқ эҳтироснинг кучига тенг келарди. У эҳтирос қанчалик лаззатли бўлса, бу алам шунчалик зардобли эди...

Ҳикмат енгилгина қучиб, қўллари билан унинг ёноқларини силади.

— Энди ҳеч айрилмаймиз, Оқила,— деди у ишонч билан...—То тирик эканман, хотиним бўласан...

— Йўқ...

— Нега йўқ?... Гапир...

Оқила «ўзингиз вафо қилмадингиз» демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Нима фойдаси бор ярасига туз сепаве-ришнинг?

Ҳикмат шу лаҳза Хадичани хаёлидан тамом ўчириб юборганди: уч-тўрт кундан кейин тўй қилиб ширин турмуш қуриш режаларини ўзича хом-чўт қиларди. Гўё хотинини қўйиб юборганига анча вақт ўтиб кетгандай... Бу бир кеча, шу бир унутилмас висол шунча бирга яша-

ган Хадичани узоқ-узоқларга итқитиб ташлаганди. Кўнгил узоқ бўлгандан кейин шунақа экан-да. Хадича унинг яқинига йўлаб бўлмас йироқ бир чўлда тургандай...

Оқила уни мажбуран тортиб ўрнидан тургазди.

— Мен кетдим бўлмаса... Хайр, Ҳикмат ака...

— Тўхта, қани, юрагинг...— Ҳикмат унинг кўксига қулоғини тутди.— Вой-бў! Даҳшат-ку... Телепатия-ку...

Шу чоқ оёқ шарпаси эшитилди. «Ана!» деди Оқила кўзлари қинидан чиқиб: «Ана!»

Ҳикмат ёлғондан деб ўйлаб, қўл силтади. Аммо оёқ товуши тобора яқиндан эшитила бошлади. «Бекин,— деди Ҳикмат шошиб,— бекин!»

Оқила аллақачон ариқнинг нариги бетига ўтиб, катта толнинг орқасига биқиниб олган эди. Йўловчи бўлса керак, ўтиб кетсин деб ўйлаган Ҳикмат ҳам енгилгина паналаниб қулоғини динг қилди. Аммо оёқ товуши тобора яқинлашиб келарди. Ҳикмат поезднинг тагида мажақланиб кетгандай ҳис қиларди ўзини. Фақат Хадича келиб кўкрагидан туртганидагина танасида ҳали жони бор эканлигини сизди, сизди-ю, ўзининг тирик эканлигидан номус қилгандай, қалт-қалт титраб тураверди.

— Қани Оқила?— Хадича дарахтлар орқасини қидира бошлади. Шунда Оқиланинг ўзи унинг олдига чиқди.

— Мана мен! Нима демоқчисиз?

Оқиланинг ёноқлари ғазабдан кўкариб кетгани, бўйин томирлари таранг тортилгани ой нурида шундоқ библиниб турарди.

Хадича унинг кўзларига тикилдию, дош беролмади. Йўқ, одам одамдан қўрқмайди. Хадичани қўрқитган, чекинтирган нарса бошқа нарса. Уни муҳаббат чўчитганди. Оқиланинг кўзларида ёниб турган муҳаббат ўти эсанкиратганди.

Хадича бир лаҳза қоронғида Оқиланинг порлаб турган кўзларига тикилиб турди, сўнг бирдан ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди-да, қоқилиб-сурилиб югуриб кетди...

26

Хадича Ҳикматнинг ҳам, Рухсора холанинг ҳам эҳсонасини чиқариб юборди: эри қайтиб келиши билан Ҳикматнинг кўз ўнгида уксус эссенциясини ичиб юборди. Ҳикмат жон ҳолатда ўрнидан туриб аранг шишани унинг асабий панжаларидан йириб олди-да, деразадан

улоқтирди. Шовқин-суронни эшитган Рухсора хола дағ-дағ титраганча уларнинг хонасига кириб келди.

— Ойи, Хадича... Ойи, Хадича...— дерди-ю, Ҳикмат бошқа ҳеч нарса деёлмас эди.

У онасига Хадичанинг уксус ичиб юборганини аранг тушунтирганида Рухсора хола чопганча чиқиб бир хурмача қатиқ кўтариб кирди. Ҳайтовур, Хадича қайнана-сига бўйсуниб, устма-уст қатиқ ича бошлади.

Энди эси бир жойга келган Ҳикмат эса сарпойчанг чиқиб маҳалладаги пенсионер доктор чолни бошлаб келди. Врач индамай хонага кирди-да, диванда ётган Хадичанинг томирини ушлади.

— Қусингиз келса-келмаса,— деди у оҳиста беморнинг тепасида энгашиб,— оғзингизга қўлингизни тикиб қусинг! Қани, жом олиб келинглар.

Доктор чол Хадичанинг ёнида бир соатча ўтиргач, кетишга қўзғалди. Ҳовлига чиққач, Ҳикматни бир четга чақириб уқтирди:

— Хотинингиз ниҳоятда асабийлашган, томири бежо, эҳтиёт бўлинглар... Бирор нарса дея кўрманглар, ўйлайманки, тузалиб кетади. Кризис ўтди.

Ҳикмат бу гапни эшитиб енгил тортди. Рухсора хола ҳам енгил тортиб: «Худога минг қатла шукур болам, хотинингга энди ўтказма алам»,— деб айвондан секин ҳовлига тушди.

Шу кунни, эртасига ҳам ўзини тағни бир нарса қилиб қўймасин деб Ҳикмат Хадичадан ҳар лаҳза хабардор бўлиб турди. Бир он ҳам унинг ёнидан жилмасин деб, дарров ойнисини чақириб қоровул қўйди.

Индинига Хадича ётган жойидан турди-да, уйдаги нарсаларини йиғиб бўғчага туга бошлади.

— Ҳа,— деди Ҳикмат ҳеч нарсага тушунмай.

— Кетаман,— деди Хадича,— бўлди, жонимдан тўйдим, олиб келиб яшайверинг энди ўша Оқилангизни!

— Ахир...— деди чайналиб 'эри,— ўртада Шавкат...

— Шавкатни олиб кетаман ўзим билан онамларни-кига...

Ҳикматнинг боши қотди. Хадичанинг гапи жиддий эди. У энди ўзини ўлдирадиганга ҳам, алдаб-сулдаганга учиб, шахтидан қайтадиганга ҳам ўхшамасди.

— Аммо, Ҳикмат ака,— деди хотини бурчакдаги тугунни боғларкан,— сиз билан 2—3 йил яшадим, шунга ҳам розиман... бахтлиман... Чунки сизни...

Хадича «севардим» дсёлмай йиглаб юборди.

Ҳикмат деразанинг раҳига ўтирганча ўйга толди. Аламда қоврилган Хадича, ота меҳридан жудо Шавкат, унинг кўз ўнгиди маҳзун бир ҳолатда лоп-лоп гавдаланаверди... Нима қилсин? Мана, хотини кетишга тайёр... Рухсора хола нима дер экан? У ҳам эзилади, албатта...

Шунда йиғидан тўхтаб бошлаган Хадича гапга кирди:

— Шундоқ экан... айтмайсизми... аввал... бир оғиз, мен бахти қаро кетмайманми...

«Шуни ўзинг билмаялмидинг» демоқчи бўлган Ҳикмат ўзини аранг тўхтатиб:

— Сен ҳали ҳам...— деб гап бошлади.

Хотини унинг очилган оғзини тақа-тақ бекитиб ташлади.

— Бўлди! Бах! Мен ҳам одамман! Ҳамиятим бор менинг ҳам!..

Ҳикмат икки ўт орасида қолди. Гоҳо арзимаган хато, ўйламай босилган қадам оғир ҳодисаларга олиб келар экан.

Тўғри, у нима бўлганда ҳам бир кун эмас, бир кун хотинини қўйиб, Оқилага уйланиши аниқ эди.

Аммо бундай ҳолатда эмас-да! Кўкрагида ёли бор йиғит бир фарзанднинг онаси бўлган хотини билан бундай ажрашмайди, ахир... Бу ёқда Оқила... У қандай қилиб шу воқеадан кейин... Ҳикматга тегиб олади... Тағин у ҳам ўзини бир нарса қилиб қўйса-я! Айниқса, бизнинг уйдаги машмашаларни эшитса...

Шу пайт тўнини тамоман тескари кийиб олган Хадича ҳам ўйга ботганди. У каттакон тугун устида Ҳикматга тескари қараб ўтираркан, ортиқ эри билан яшашни хаёлига ҳам келтирмасди. Фақат ҳозир Шавкатни стаклаб шартта чиқиб кетсинми, кетмасинми? У шуни ўйларди. Хадича шу кетишда кетаверса Оқиладан қўрққан, чўчиған бўлиб чиқарди. Яхшиси, одам йиғилсин, конинг раҳбарлари келсин, дерди ичида у, Оқиланинг қилгиликлари энди элга тамом ошкор бўлсин, кейин «пишириб е!» дейману, чиқаман, кетаман! У шу фикрни кўнглига жо қилиб олгач, бирдан Арслонтошда Соғиңдиевнинг йўқлиги эсига тушиб қолди. Усиз йиғилиш бўлмайди. Унинг бир ҳафтага Бокуга командировкага кетганлигини кеча Озода кеннойидан эшитганди. Энди нима қилсин?

Хадича эрига шартта юзланди:

— Боринг, чиқаверинг! Соғиндиев келсин... Кейин... онангизнинг олдида... бўласиз...— Хадича «ёгасиз» деёлмай, «бўласиз» деди. Ҳикмат вақтинча бўлса ҳам кескинликнинг юмшаганидан севинди-да, итоаткорона ташқари чикди.

27

Бир донишманд шундай деган экан: одамлардан номус қилиш кишини эҳиб ташлайди, лекин ўзинг ўзингдан номус қилсанг, бу ҳаммасидан ёмон, дунёда бундан кўра оғир қийноқ йўқ...

Оқила худди Ҳикмат сингари қийноқда қолганди. Уч кун ичида сочларига оқ тушди, юзлари совуқ урган олмадай бужмайиб қолди. Унинг томирини ушлаб кўрган киши, усти очиқ электр симига тегиб кетгандай ҳис қиларди ўзини. Ким биландир дардлашгиси келарди унинг. Аммо ким билан дардлашади? Қизиқ, у ҳаммага дўсту ҳамма унга душманми? Йўқ, ундай эмас, Оқиланинг ўзидан-ўзи нафратланиши сабаб, у ҳеч ким билан ёзилиб гаплашолмасди. «Гап тўғри бориб унинг қилмишига тақалаётгандай, учраган ҳар ким ҳам Хадичани нима қилдинг?» деб сўраётгандай, сўрамаса ҳам шунга ишора қилаётгандай. Дарвоқе, нима қилди у Хадичага? Қайтага, у-ку бунинг севгилисини тортиб олган, бунда нима гуноҳ? Ҳамма балога сабаб — Мажид! Битта Мажид-а, тавба, битта Мажид. Шунинг қилмиши деб Хадича, мана, оғир ётипти, Ҳикмат бахтсиз, мен бир нима бўлиб кетишим мумкин, Шавкатга болаликнинг шўхликларни татимайди...

Оқила бир нафас кўзларини юмиб, бошини каравотнинг муздек темирига текизиб туриб ўйлади: севгисиз қандай яшаб бўлади? У хаёлан Ҳикмат билан ўтган оғир-енгил кунларни ҳисобдан чиқариб ташлаган эди: дунё бўшаб қолгандай, шу чарақлаб турган офтоб ҳам азада ёқилган тандирдай хунук кўриниб кетди. У юраги ўйнаб, шу заҳоти хаёлан Ҳикматни ҳам, у деб чеккан азоб-уқубатларининг ҳаммасини ҳам қайтариб олди — Мажид!— деди инграб у,— Мажид айбдор, Мажиднинг ўрнида бўлганида Ҳикмат қилмасди бу помардликни, қилолмасди, ҳа қилолмасди, шунинг учун ҳам уларнинг

236

Ўрнини алмаштириб бўлмайди. Ҳикмат — Ҳикмат! Мажид — Мажид!

Оқиланинг хаёлини ҳовлиқиб кириб келган Уктамоё бўлди.

Уктамоё, Хадича билан Оқила ўртасида ҳалиги воқеа бўлиб ўтгач, дугонасиникига серқатнов бўлиб қолди. У Оқиладан бекордан хавотирланиб юрганини очиқ айтди.

— Яхши кўрмасангиз ҳам бор-ей дермикапсиз, деб ўйлардим, очиги юрагим пўкиллаб юрарди,— деди у кечаги суҳбатда.

— М. масаласидами?

— Ҳа-да...

— Оббо сиз-ей,— деди Оқила унинг пучуққина бурнидан чимчиб.— Узингизга буюрсин... Қалай, дон сочяп-сизми?

— Ҳа.

— Қалай, чўқияптими?

— Чўқигани шудир-да, бошидан ўтганларини гапириб берди. Сиздан, Ҳикматдан йиғлаб кечирим сўраганигача... Ҳаммасини, ҳаммасини...

Қизлар узоқ жим қолишди. Оқила «Чиндан ҳам одам бўлиб кетармикин, Мажид?» деб ўйлар, лекин хаёлан бўлса-да, уни яхши қиёфада кўз ўнгига келтиролмасди. Ҳали оғзи куймаган Уктамоё эса, парво ҳам қилмас, «фақат у билан қачон тўй қиларкинмиз», деб ўз кўнглини ўзи қувнатарди.

Ҳозир ҳам Уктамоё Оқиланинг хоҳишига қараб ўтирмай, ўз дардидан гапирди. У хаёл қилишича, қанча дардини ёрса, Мажиддан Оқилани шунча узоқлаштиради. У ҳамон Оқила билан Мажид ҳаётда қор билан қовундай бир-бирлари билан учрашмасликларини тушунмасди. Ахир, қор ёғиб турганда қовун пишадими, ё қовун пишиғида қор ёғадими? Оқила шунақа пайтларда «пишириб е!» деб ҳайқириб юборгиси келади-ю, тилини тишлайди. Айниқса, руҳи сўниб бораётган шу кунларда у гапирган ҳамма ёмон гапларини бирма-бир эслаб эзиларди. «Қаромат холани разил деганман», «Хадичани бекорга бунчалик эзиб ташладим!..»

Уктамоё дугонасига узоқ разм солиб турди-да, у билан ҳозир Мажид тўғрисида гаплашиб бўлмаслигини пайқадди. Гапнинг оқимини бошқа ёққа бурди:

— Шу якшанбадан кейин келтирилган автобуслар ишга тушармиш, ростми?

— Рост.

— Ҳаммаси сизнинг шарофатингиз,— деди Уктамой, охири гапга нуқта қўймоқчи бўлиб. Пнёланинг тагидан ҳўплаган сўнгги қултум чой ҳам шу нуқтани мустаҳкамлаши керакдай, кескин қулт этиб қўйди.

Аммо Оқила тутақиб кетди:

— Иккинчи эшитмай, Уктамой, бунақа гапни...

— Вой, нима дедим?

— Узингиз бир тапангизга ўйланг-а,— сал юмшади Оқила дугонасининг чўчиб кетганини кўриб.— Битта Мадраҳимов бригадасининг ўзи йигирма етти минг сўмни тежаган... яқинда растворни қайта ишлаш таклифи бўйича пармалашса, яна ўттиз беш минг сўм тежалади... Ахир, шуларнинг ўзи-ку, шунча бойликни бунёдга келтираётган. Арзимаптимики...

Уктамой: «Шу таклифларни ўртага қўйиб, жон куйдираётган сиз-да, Ҳикмат-да», демоқчи бўлди-ю, хушомаднинг учқунни ҳам Оқилага ботмаслигини сезиб индамади.

Дарҳақиқат, Оқила хушнуд кўринса-да, дилида қандайдир қайғу борлиги сезилиб турарди. Қуёш орқасидан босиб келаётган булут ҳамон унинг руҳига соя ташларди: бу булут — Хадича! Нима бўлдийкин Хадича!

Уктамой билан валақлаб ўтиришни унча ёқтирмаса ҳам, Хадичанинг ҳол-аҳволдан хабардор қилиб туриши унинг кўзига Уктамойни яхши кўрсатарди. Уктамой кириши билан Хадичадан гап очармикин деб оғзини пойларди. Бунни сезган Уктамой жўрттага кетар олдидагина Хадича хусусидаги гапнинг тугунини очарди. Ҳозир Оқиланинг тоқати тоқ бўлиб кетди. Шунча вайсашди-ю, керакли гапга гал келмади. Ўзи гап очмагунча Оқила сўрашга ботинолмасди. Аммо юраги қайноқ темирга томган сувдай жаз-жаз қиларди...

Хадича сал оёққа турди дегунча Оқила ўзи ўйлаб юрган фикрини амалга оширмоқчи эди. Аксинча, Хадича ҳадеганда бери қарайвермади. Ҳикмат ҳар замонда телефон қилиб, ундан ҳол-аҳвол сўради-ю, келиб кўришга юраги бетламасди. У ҳам Хадичанинг тузалишини кутарди, оёққа босиши билан орани очди қилиб олиб, Оқилани (ўзини ҳам) маломатдан қутқармоқчи эди... Кўргани келмоқчи бўлган Соғиндиев, Беқамчи, Карагозинларни Хадича қабул қилмай ётаверди:

— Ҳечқисн йўқ,— деди у телефонда овозини тетик тутиб,— ёзда шамоллаш ёмон бўларкан, эрта-индин ишга чиқаман, ўтинаман, овора бўлманглар... ўтинаман..

Ўктамой Хадича тузалди, ҳовлида юрганни ўз кўзим билан кўрдим деб келган куни, Оқила енгил тортди, у Хадичанинг бир нима бўлиб қолишидан хавотирда эди. Йўқ-йўқ, одамлар нима дейди деб эмас, Оқила ўзининг виждони олдида қийналарди. Унинг виждони гўё бир тигу, унинг ўзи шу тигга санчилган тирик каптардай типирчиларди.

Ўктамой чиқиб кетиши билан у хонани тит-пит қилиб ташлади: охири Ҳикматнинг рангли фотосуратини топди-да, қора пакетчага эҳтиётлаб жойлади. Кейин бошқа нарсаларни йиғиштирди. Ҳикмат совға қилган косанинг синиғини авайлаб қоғозга ўради-да, керакли китоблар билан бирга жигар ранг чамадончага жойлади, жойлаб бўлди-ю, кеч киришини кутди, ҳозир унинг юрагига қил сиғмасди. Кеч кира қолса-ю, секин бориб Хадичанинг тирик эканлигини ўз кўзи билан кўра қолса... «Тўхта, тўхта»,— деди ўзига-ўзи, телефон қилиб кўрай, овозидан ҳам билинади-ку. У номерни териши билан Ҳикматнинг вазмин «алло»сини эшитди, эшитди-ю, тани жимирлашиб трубкани жойига қўйди. У яна бир соат чамадончанинг устида диққат ҳолда ўтирди-да, яна ингичка бармоқларини телефон гардишидаги тешикчаларга тикиб номер терди.

— Қиним?— деган чўзиқ овоз эшитилди. Бу Ашур авлиё эди. Оқила яна трубкани ўрнига қўйди: трубка ликилдоқ кўтаргичнинг устида бир чайқалди-да, жойига тушди. Оқила «ух...» деб ўрнидан турди ва ўзини у ёқ-бу ёққа алаҳситмоқчи бўлди: тоза бўлса ҳам қайчи олиб тирноқларини қиртишлади, бармоғида илиниб қолган терини тишида тишлаб узди-да, шу кўйи яна хаёлга толди: «Кетяпманми-а?..»

У шу кўйи ғамгин ўтираркан, радионинг пичир-пичир овози қулоғига чалинди. Чала ўчирилган репродуктор нималарнидир хуноб бўлиб пичирларди. Пичирлаб айтадиган гап эмас, шекилли, дикторнинг овози тобора таптанали, жарангли эшитиларди. Оқиланинг қулоғига «нефть» деган сўз иссиқ чалинди-ю, репродукторнинг қулоғини бураб юборди. Бўғилиб ётган бечора диктор, қафасдан қутулган қушдай яйраб-яйраб, бийрон-бийрон сўзлай кетди:

— Совет нефтчилари мисли кўрилмаган довон ошдилар. Шу бугун кечаси мамлакатимизнинг турли бурчакларидаги ўттиз тўрт нефтчилар бригадаси уч юз миллион тонна нефтнинг энг сўнгги тонналарини топшириш учун вахтага чиқадилар. Жумладан...

Диктор ўттиз тўрт бригадани номма-ном санай бошлади. «Ўзбекистон ССР, Андижон области...»ни эшитиши билан Оқила бир хил бўлиб кетди. Худди репродукторнинг ичига кириб кетгудай бўлиб у ёғини тинглади:

— Арслонтош нефть конидаги...

Оқила «Арслонтош» дейилаётгандаёқ ўзини йўқотиб қўйди. Худди тушида ғира-шира эшитилаётган «Бағиров бригадаси» деган гапни элас-элас англади...

Ҳа, ҳақиқатан ҳам қизиқ бир ҳолат: бугун бутун Арслонтошда тўй бўлса-ю, у бош геолог муовини бўлган коннинг бригадаси тўёна нефть — 300 миллион тонна нефтни тўлатиш вахтасига чиқса-ю, унинг ўзи бу аҳволда ўтирса...

Оқила хаёлини йиғиштириб олиб улгурмаган эди ҳамки, коннинг радиоузели «Диққат! Диққат!» деб қолди. Диктор Мунисхон ҳозир Москвадан берилган хушxabарни эслатди-да, аввало Бағиров бригадаси аъзоларини, кейин бутун ҳамма нефтчиларни дирекция номидан табриклади. Сизларга, азиз бағировчилар, деди у охирида, кон директори Соғиндиев, бош геолог Ашуров, бош инженер Акрамов, бош геолог муовини Тўхтасиновалар шахсан соғ-саломатлик тилайдилар, бугунги вахтада битта бизнинг эмас, бутун мамлакатнинг кўзи сизларда эканини ҳис этиб, 300 миллион қора олтинга муносиб ҳисса қўшасизлар деб ишонадилар...

Мунисхоннинг ширин сўзларидан кейин шўх музика ипак бўлиб эшилиб кетди. Бошқа вақт бўлса. Оқила ўрнидан туриб бармоқларини қарс-қарс қилиб ўйнаб юборган бўларди.

— О, Ҳикмат!— ингради ўтирган жойида қиз,—«Тўхтасинова»ни қўшиб нима қилардинг, ўлган Тўхтасинова, одамни Тўхтасинова!

У яшил кружканинг таккинасида қолган совуқ чойни ҳўплади-да, бир нарса эсига тушгандай трубкани кўтарди: шу чоқ эшик тақиллади, трубкани авайлаб қайтиб қўйди-да, қулоқ солди.

— Та-таққ... Таққ...

Оқила индамай ўтираверди. Эшикни ураётган бармоқ баттар кучга кирди:

— Таққ! Таққ!

Ҳикматмикин? Уч марта кетма-кет урса, Ҳикмат бўлгучи эди. Оқила ҳар қанчалик диққат билан қулоқ солмасин «тақ-тақ»нинг уч марта урилаётганини ҳам, тўрт марта урилаётганини ҳам ажратолмади.

Гўё эшикнинг нарёғидаги одам Оқиланинг уйдалигига амин бўлгандай «Таққ! Таққ!» қилиб, ниманидир пичинг қилаётгандай, ниманидир сўзсиз тасдиқлаётгандай эди қизнинг наздида. Йўқ унчалик эмас экан, у одамнинг кейинги тақиллатиши бошқача эшитила бошлади:

— Та-қа. Та-ақ?

Бу овоз «ҳеч ким йўқми? Ҳеч ким йўқми?» маъносида эканлиги шундоқ бўлиниб турарди. Тавба, одамнинг калласидаги, юрагидаги фикр у ҳар қандай усталик қилмасин, унинг хатти-ҳаракатидан сезилиб туради-я, тавба!

Мана, икки спортчи, бири финишга яқинлашди, бири орқада келяпти. Биринчисининг галабаси, иккинчисининг мағлубияти аниқ. Бу ҳис уларнинг юзларидан-ку дарров билинади, аммо оёқдан-чи, қўлдан-чи? Дарров сезилади: бўлмаса у ҳам чопяпти, бу ҳам, унинг ҳам оёқ-қўли ҳаракатда, бунинг ҳам. Лекин голибнинг оёқлари қандайдир тантанавор кўтарилиб тушади, қўллари қўл эмас, қанотга ўхшаб талпинади. Мағлубнинг оёқлари эса ерга тегишидан ҳам ор қилгандай, уялгандай, иложи бўлса танага сингиб кетгудай, ё биров кўрмайдиган жойда ўтларнинг орасига узилиб тушиб яширингудай ҳаракат қилади.

Оқила «Пахтакор» стадионида кузатган бу ҳолатни эслаб бир фикрга келгунча, ҳалиги тақиллатаётган одамнинг ноумид оёқ товуши эшитилди. Қиз унинг кетганига ишонч ҳосил қилгач, яна телефон трубкасини кўтарди.

— Ҳой, алло, гапир барала!

Оқила телефоннинг тугмачасини босиб алоқани уздида, трубкани бўшашибгина жойига қўйди. «Рухсора хола тушмагур, телефондаям қофияли қилиб гапирди-я! Қандай бегубор кампир-а» деб илжайиб қўйди. Оқила энди бу ёғига нима қилишини билмасди. Телефонда Хадичанинг овозини ушлолмади. Узоқдан бўлса ҳам уни бир бор кўриши керак, кўрмаса дунё унга қоронғи. У ўйлаб-ўйлаб кечаси эл-оёқ тинганда уларнинг девори-

дан бориб мўралашга аҳд қилди: «Майли, нима бўлса бўлар, қўлга тушсам яна бир бадном бўларман, ишим ўнгидан келса—бу дунёдан кўзим очиқ кетмайди.»

Аксига олиб кеч кира қолмайди. Вақт бунақа вақтда сув кечишдан қочган эшакдай тихирлик қилади, минг судрагин, юз судрагин олға юрмайди, бўйинни силкитиб орқага тисарилади...

Ниҳоят бемалол кўчага чиқса бўлаверадиган вақт келди, кўчада одам-одамни танимайдиган қоронғилик ҳукмрон, гарчи, Бағиров бригадасининг донғи чиқиши муносабати билан қишлоқда қандайдир хуш кайфият вужудга келган бўлса-да, қишлоқ кўчалари ҳозирча жимжит. Ҳали иккинчи сменадан кейин бошланади асосий тантапа... «Гамлетчасига айтганда ё ўлиш, ё қолиш»,— деб шивирлади ўзига ўзи Оқила Ҳикматларнинг кўчасига кириб бораркан. У муюлишдан қайрилди-да, Ҳикматлар деворининг жўхориюя билан беркитилган жойига биқиниб ўтиб олди: бир, икки метрча девор бузилиб вақтинча жўхориюя тутиб қўйилган бу ер Оқилага жуда қўл келди. Бирор йўловчининг шарпаси келса бурчакка биқиниб олиб, то ўтиб кетгунча жон сақласа бўлади. Ҳикматларнинг уйида электр чироқлари ҳамма ёқни машъала қилиб юборган, ойнадан тушган ёгду ҳовлининг ярмисини бемалол ёритиб турипти. Аллақайси ҳинд қўшиқчиси «ҳимм-ҳимм...» қилиб жигарни поралайдиган овозда гаггин куйларди... «Демак, тинчлик,—ўйлади Оқила,— бўлмаса ашула юракка снгармиди...»

Сал ўтмай йироқдан оёқ товуши эшитилди. Оқила ҳар қанча эҳтиёт бўлса ҳам қуруқ жўхориюя шитирлаб кетди. Хайриятки, йўловчи, ҳали узоқда. Қиз бекиниб олиб оёқ товушини узоқ кутиб ўтирди. Қора чакмон кийган, бошида оқ салласи бор чол «ўҳў, ўҳў» деб кибрли бир оҳангда йўталиб-йўталиб ўтиб кетди. «Шу одамнинг йўталидаям билиниб турипти-я, тавба арслонтошликларнинг бугунги гурури, ё менга шунақа туюляптимикин?» деб ўйларди ўғри мушукдай биқиниб ётган жойида қиз.

Қора чакмонлик чол узоқлашиб кетиши билан Оқила «постига» қайтиб келди-да, ҳовлини назорат қила бошлади. Айвон эшиги «ғийиққ...» этиши билан унинг тани жимирлашиб кетди, «Хадичамикин?» Йўқ, Хадича эмас экан, Рухсора хола токнинг тагига келиб қўлидаги дастурхонни «тарс-тарс» этиб қоқди-да, яна айвонга кириб кетди. Оқила шу кўйи йигирма минутча ўтирган

эди, бир нарса бошининг устидан ўқдай отилиб учиб кетди. Бу Ҳикматларникига санғиб кириб қувғинга учраган кучук эди, у тешик оғзида кутилмаганда пайдо бўлган Оқиладан, Оқила ундан чўчиб кетган эди. «Ҳе, жувоннимай бўлгур» деган Хадичанинг овози Оқилани ҳушига келтирди. У ҳушига келди-ю, яна серрайиб қолди: «Мени қарғаяптими?..» У салдан кейин чиқиб кетган кучук бу қарғишнинг «қаҳрамони» эканини эслади, эслади-ю, тешикдан бошини ичкари тикди. Хадича аллақачон ичкарига кириб кетган эди. «Овози, милтиқнинг ўқидай,—ўйлади Оқила.—Ўктамойнинг сўзи рост, тузалипти Хадича, бас, энди кета қолай...»

Оқила «кета қолай» дейишга деди-ю, ўтирган жойидан қимирлолмай қолди. «Хайр, Ҳикмат, хайр, севгим... Хайр, Рухсора хола... Хайр, Шавкат... Хайр Хадича, шу девор, шу тупроқ... Хайр... Хайр...» деб пичирларди у...

28

Оқила кўчанинг бошига чиққанда қўйнидаги хатни почта қутисига ташлашни унутганини эслаб қолди. Қайтай деса — анча йўл, қайтмай деса — бу ёғи бийдай дала, вишкadan бошқа қаққайган чўп ҳам йўқ. Кейин юборай деса, бу мактуб унинг оёғига кишандай. Шуни ташламагунча олға бир қадам ҳам босиб бўлмайдигандай. У орқага қайтди-да, Беқамчиларнинг дарвозаси рўпарасидаги симёғочга қоқилган ҳаво ранг почта қутисининг олдига келиб тўхтади. Оқила қўлидаги хатнинг тунука қутига тик этиб тушганини эшитди: худди қиз баданининг бир еридан узиб, шу совуқ қутига ташлагандай бўлди. Кўнгли бузилиб, почта қутиси ёнидан нари силжий олмай, жим қотиб турди. У охири бир силтаниб ўзини ўзи бу ердан узиб олди-да, йўл-йўлакай хатнинг бошидан оёғини пичирлаб борди: «Ҳикмат ака, салом, энг сўнги салом. Газ омбори битганини кўрсам армоним йўқ дегандим, кўролмайдиган бўлдим. Йўқ, йўқ, хавотирланманг, ўзимни «бир нарса» қилаётганим йўқ. Фақат кетяпман, ноилж кетяпман, сувдан ажралган балиқ тупроқ устида қандай жон талашса, шундай жон талашиб кетяпман. Лекин кетмаслигим мумкин эмас, ахир оз бўлмаса Хадича ҳалок бўлаёзди. Унинг осойишта бўлишини, бундан буён беҳавотир яшашини, Шавкатнинг беозор ўсишини истайман. Севгимиз ҳаққи, сиз уларга,

243

Ҳикмат ака, яхши қаранг, агар шундай қилмасангиз, эшитяпсизми, Ҳикмат ака, мен сиздан рози эмасман. Мендан хавотирланманг. Қурашларда пишидим, ҳар ҳолда. Бундан бу ёнги ҳаётимни ўзимга яраша, эл-юртга нафим тегадиган, касбимни ва олган илмимни ҳайф қилмайдиган тарзда давом эттираман. Албатта, шу ерда қолншга, сиз билан турмуш қуришга минг марта ҳақли эдим. Қаттиқ севишганлар қовушолмайдилар, деган сўзим эса ҳазил. Ҳозир борсам гапни бир ерга қўйишимиз мумкин. Лекин мен ундайлардан эмасман.

Ҳар қанча жабр бўлса ўзим тортаману бировга жабр қилмайман. Асло. Менга шахсий бахт кулиб боқмади. Майли. Мен худди сиздай катта ҳаёт фарзандиман. Бизга кимнидир чирқиллатиб 'бахтиёр бўлиш ярашмайди. Мен шуни тушуниб етдим. Бизга катта ҳаёт йўли очик. Бу ҳам бахт, ахир... Ҳикмат ака, сиз бу дунёда яшаганингиз учун раҳмат. Сизни учратганим, севишганимиз то сўнги нафасгача эсимдан чиқмайди. Сиз ҳам ёлғиз қолганингизда, ҳар замонда бир эсланг, биласизми, атиргулга қараб туриб эсланг, худди шу вақтда мен қаерда бўлсам ҳам атиргулга қараб турган бўламан. Қиш пайти бўлса, «Қутлуғ қон» китобингизни очинг, ўртасига атиргул баргини солиб қўйганман, шунга қараб эсланг, худди шу атиргулнинг бошқа бир япроғи менда, Фузулий ғазалининг орасига беркитганман. Хайр, севгим, хайр, Ҳикматжон ака, жим туринг, қимирламай туринг, оловдай юзингиздан бир ўпай, хайр, мени изламанг, ўтинаман, изламанг, сиз хаёлингизга ҳам келтирмайдиган бир ерга, узоқ бир ерга кетяпман, хайр,—севгилингиз Оқила...»

Оқила кўчада одам кўпая бошлаганидан хавотирланиб яйдоқликка ўтиб олди. Энди бу ёғи хавфсиз: Ҳованови вишкадан уч километр нарёғи катта кўча, беш километр юрилса, поезд станциясига 'чиқилади... Қиз ўша вишкани мўлжаллаб бораркан, унинг жойида йўқлигини пайқамади. Фақат етиб келгандагина, качалканинг тинимсиз: «тиқ-тиқ», «тиқ-тиқ» овозини эшитди. Оббо, азаматлар-ей...— деди Оқила ичдан севиниб.— Дарров ишга туширишипти-да...» Бу Шерали ишлайдиган бригаданинг қудуғи бўлиб, яқиндагина иш яримлади дейишаётган эди... Оқила, кондаги ҳамма қудуқларни айланиб чиққанди-ю, фақат шу ерга келиб улгурмаганди. «Хайр,— деди у қўлидаги чамадончасини ерга

қўйиб,— хайр, 306-қудуқ!» Качалка ҳам «хайр» дегандай бош эгиб қўйди. Қизнинг кўнгли бузилиб кетди. Бу ерда ҳам узоқ туриб қолди. Янги чиққан ой қизни ёлғизлатгиси келмагандай, унинг қоқ тепасида соч ёйди... Қиз қувурга ўтириб олиб, чор атрофга назар солар, ипак шабаданинг сийпашига яноқларини тутиб, кўзларини аллақандай аламли ҳис билан юмиб очар, одам билагидай илиқ нефть қувурини ушлаб-ушлаб қўярди. Қувурларни бир-бирига маташтираётган пайтда силқиб қолган нефть томчилари ой нурида ялтираб турарди. Қиз уларга узоқ тикилди. «Қора марваридга ўхшайди-я,— деди ўзига ўзи.— Худди қора марварид!»

Нефть томчилари эса ўзини баттар кўз-кўз қилмоқчидай, оқ ипга — ой нурига тизилиб живир-живир қилар, худди қора марвариддай шода-шода бўлиб елда секин тўлганиб қўярди... Оқида «қора марварид»ларни кафтига олмоқчи бўлди-ю, тез бу фикрдан қайтди: йўқ, бузилиб кетади, шу туриши чиройли... эҳ менинг муҳаббатим ҳам шу қора марваридга ўхшади, ўзи асл, бебаҳо-ю лекин, қўлга олиб бўлмайдди, олдинги ҳуснини йўқотади, марваридлиги қолмайди, суюлиб кетади... Ҳа, қора... марварид...

Шу чоқ қиз кон радиоузелининг таниш овозини эшитди. Сўзнинг ярмиси қулоғига кирганда, ярмисини шамол юлқиб узоқларга олиб кетарди... Оҳ, овозини бир эшитсайдим, деб ўйлади Оқида, йўқ, у радиоузелда бўлмайди ҳозир, йўқ, балки яна табрикляептимикин, йўқ; лентага ёздириб қўяди овозини, агар тунда яна табрикламоқчи бўлса, у ҳозир ё пультда, ё Бағиров бригадасидадир... Вой, келиб нега бир оғиз, чиқинг ҳам демади-я! Ҳа, ўзим тинч қўйинглар демовмидим бир кун олдин, боя кундузи тақиллатган Ҳикмат бўлса-я... у тақиллаш танишроқ эшитилувди, нега очмадим, эсим қурсин! Йўқ, майли, нима қилса ҳам энди бу ёғи бўлганча бўлди, эртага хатимни олади-ку...

Қиз яна радиоузелга қулоқ тутди. Бу вақт шамол зўрайган, энди қуруқ овоздан, гув-гудан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди.

Оқида шу кўйи яна ярим соатча ўтиргач, йўлга тушди. У эллик қадамча юриши билан орқасидан оёқ товуши эшитилди. «Ҳикмат!— деди ўзига ўзи хитобан,— Ҳикмат!» Лекин қиз ўзини тийди: аввалгидай жадаллаб олға кетаверди. Яна ўн қадамча юрди. Орқасидаги қа-

дам шарпаси ҳам тезлашган эди, тобора унинг қулоғига «тап-тап» товуши қаттиқроқ эшитила бошлади. Оқиладан шарт ўгирилиб қаради-ю, турган жойида қотиб қолди. Қелаётган Ҳикмат эмас... Мажид эди.

Қизнинг тўхтаб қолганини кўрган Мажид ҳам етиб келган жойида, Оқилдан анча нарида тўхтади. Кенг сайхонликда, ярим кечада қаққайиб турган бу икки одам, честь бераётган ҳарбийлардек қотиб туришарди. Юзларида тушунтириб бўлмайдиган безовта бир ҳолат. «Нима керак энди!— пичирлади Оқиладан ўзича.— Нима керак?» Мажид қиздан садо чиқишини кутдими, индамай тураверди. «Агар менга қараб келса, бу барибир одам бўлмайди, агар орқасига қайтса, бошқа гап», деб ўйлади Оқиладан... Мажид эса унинг нима ўйлаганини биллиб тургандай орқага қайтишини ҳам, олдинга юришини ҳам билмай мўлтирарди... Охири у ҳал қилди. «Кругом»га айланган солдатдай орқасига шартта ўгирилди-ю, жўнаб кетди. Оқиладан ҳам йўлига равона бўлди.

Тошкент — Андижон — Москва — Тошкент
1963—73

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
Биринчи бўлим	
Балоғат	9
Иккинчи бўлим	
Муҳаббат	80
Учинчи бўлим	
Қамолот	155

На узбекском языке

Юсуф Шамансур

ЧЕРНЫЙ ЖЕМЧУГ

Роман

Редактор М. Мирзоев
Рисом Ф. Гамбарова
Расмлар редактори А. Кива
Техн. редактор Н. Жўраева
Корректор Б. Сайдалиев

Босмахонага берилди 6/1-75 й. Босишга рухсат этилди 13/VIII-74 й. Формати 84x108¹/₃₂. Босма л. 7,75. Шартли босма л. 10,85. Нашр л. 13,35. Тиражи 60000. Р—13039
Ғафур Ғулэм номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 57—74.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб сандоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида №1 қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1975 йил, заказ 264. Баҳоси 56 т.